Kőrösi Csoma Kiskönyvtár

CZEGLÉDY KÁROLY

Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig

CZEGLÉDY KÁROLY

NOMÁD NÉPEK VÁNDORLÁSA NAPKELETTŐL NAPNYUGATIG

(Kőrösi Csoma kiskönyvtár 8.)

A szerző e munkájában az eurázsiai steppén lefolyt népvándorlásokat vizsgálja.

A Kelet-Európában két évszázad során egymást követő hunok, ogurok, avarok és kazárok eredete mind ez ideig tisztázatlan. Ezek a népek ugyanis Belső-Ázsia irányából lépték át a Volgát, oda pedig a kelet-rómaiak, illetőleg a bizánciak látóköre a történelem folyamán csak egy-egy rövid időszakra terjedt ki. A kínaiak viszont jól ismerték a belső-ázsiai nomádokat, de elvesztették nyomukat, mihelyt azok a Volgán át Európába költöztek. A szerző fő célja olyan új módszer kidolgozása, amely lehetővé teszi a nyugati és a kínai adatok összekapcsolását sémi (szír, arab), iráni, görög-latin, örmény és más források alapján. A források izgalmas egybevetése után fény derül az európai és ázsiai hunok kapcsolataira, valamint az ogurok, avarok, kálizok és kazárok régóta vitatott eredetére.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nomád népek vándorlása
Napkelettől Napnyugatig

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár

8

Szerkeszti: Ligeti Lajos

Czeglédy Károly

Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig

Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

Lektorálta

Kara György

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1969

Printed in Hungary

AK 852 k. 6972

69.67779 — Akadémiai Nyomda, Budapest

Előszó

A nomád népek a népvándorlások nyugati kortársainak szemében valahol Európa keleti kapujában, az Urál-hegység és Kaspi-tenger között születtek meg. Legalábbis innét, Szkítia végeiről törtek elő félelmes seregeik s csaptak le pusztító viharként Európa népeire. A veszedelmes nomádokról a legendák szavaival emlékeznek a régi írók, hiszen sejtelmük sem volt Szkítia e távoli, „belső" tájairól.

Nem volt hát könnyű dolguk az első történettudósoknak, akik a görög-latin források legendáin túl a történeti és földrajzi valóságot keresték a nomádok vándorlásai mögött. Segítséget e téren a kínai források megismerése jelentett a XVIII. század folyamán, a múlt század közepe óta pedig egyre gazdagabb, új adatok váltak ismertté egy sor más keleti nyelv megismerésével.

Most már tudományos valósággá vált, amit a klasszikus szerzők sejtettek: a nomádok keletről, Ázsiából érkeztek Európa kapuján és a Volgán át nyugatra. Kiderült az is, hogy Európát és Ázsiát szorosan összekapcsolja a steppei övezet, a nyílt, füves pusztaságok világa, de kiderült az is, hogy a steppe ázsiai részein ugyanolyan nomád vándorlások játszódtak le, mint Európában. Ennek nyomában már a XVIII. század történettudósai megsejtették, hogy a két kontinens nomád vándorlásai nem függetlenek egymástól, s hogy az európai népvándorlások valójában Ázsiából kiinduló nagy megmozdulások

utolsó hullámai. Európai hunok mellett most már ázsiai hunokról, európai avarok mellett ázsiai avarokról kezdtek beszélni.

Napkelet és Napnyugat nomádjainak összekapcsolása azonban számos történeti és földrajzi kérdést vetett fel. Megoldásuk a múlt század végén indult meg, amikor sikerült megfejteni a türk rovásírásos feliratokat, majd amikor angol, orosz, német, francia és japán expedíciók rég elfelejtett kihalt nyelveket, nem sejtett, új történeti forrásokat tártak fel, melyek nyomán egy elveszett, egykor fényes civilizáció körvonalai kezdtek kibontakozni. A steppei történelem kutatói nem szűnő izgalommal várták azoknak az iratoknak megfejtését és azoknak a leleteknek közzétételét, amelyeket Stein Aurél, Paul Pelliot és mások hoztak a Tarim-medence romvárosaiból.

A feltárt forrásanyag közzététele évtizedekbe telt, közben a Szovjetunióban újabb feltáró munkába kezdtek. A második világháborút megelőző években, az Aral-tó környékén s a mai Szamarkand vidékén két letűnt iráni népnek, a hvárezminek és a szogdnak írásos emlékei kerültek elő, napjainkban pedig Tadzsikisztán területén folyik a baktriai nyelv írásos emlékeinek feltárása és megfejtése. Szovjet és francia régészeti expedíciók munkássága nyomán óriási mértékben meggyarapodott a steppével szomszédos területek régészeti, embertani és éremtani anyaga is.

Miután ennyi új információ halmozódott fel, elérkezett az ideje, hogy megkíséreljük szembesíteni a különböző forrásokat. Valóban lélegzetelállítóan érdekes azt firtatni, hogy a különböző írásos emlékek mint vallanak egy és ugyanazon népről, ugyanarról a törzsszövetségről, valamely eseményről, egy bizonyos kereskedelmi vagy hadi útvonalról, stb., a lehetőség szerint figyelemmel kísérve a régészet, éremtan és embertan eredményeit is.

A vizsgálatoknak ez a komplex módja, amelyet filológiainak is nevezhetünk, az első lépés ahhoz, hogy sor kerülhessen a

steppei népek társadalmi mozgásának, gazdasági viszonyainak kutatására. Jelen munkám a steppei történelem legújabb forrásainak filológiai feldolgozásával segítséget kíván nyújtani azok számára, akik e nélkülözhetetlen történeti és földrajzi forrásanyag alapján majd megrajzolják a steppei társadalom fejlődésének teljes képét. Azt kísérlem meg bemutatni, hogyan tárulnak elénk az eurázsiai steppe főbb problémái a sivatagok homokjából és más ázsiai rejtekhelyről kibányászott források alapján. Szólni kívánok a nomád népek Napkeletről Napnyugatra tartó vándorlásainak arról a szakaszáról, amely az ázsiai hunok vándorlásával kezdődik és a kazár-korig tart; ez időben az i. e. II. századtól, az i. sz. VI. századig terjedő korszakot öleli fel. Az eurázsiai steppe történetének arról a hatalmas korszakáról szeretném tájékoztatni az olvasót a legújabb tudományos kutatások alapján (a mások kutatásai mellett a magaméira is támaszkodván), amelyek új megvilágításban mutatják be — többek között — a hun és avar népvándorlás hazánk földjére vezető útját. Ez a kor végső szakaszában előkészítője, előzménye a kazár birodalom kialakulásának. A kazár birodalom kialakulásával és a magyar népnek a kazár terület szomszédságában való megjelenésével új korszak kezdődik a steppe történetében.

E sorok írója elsősorban Ligeti Lajos akadémikusra gondol hálával, aki megalapította a nomád kutatások budapesti iskoláját, s megalapozta a források egész sorának nyelvészeti és kritikai alapon álló modern feldolgozását. Az ő munkássága nélkül korszerű, komplex steppe-történeti kutatás ma aligha volna lehetséges. Köszönettel tartozom a kézirat elkészítésében kapott hasznos tanácsokért. A kis kötet kép-anyagának összeállításában Kovrig Ilona nyújtott értékes segítséget, fogadja érte őszinte köszönetem.

Európa és Ázsia között a természetes határt az Urál-hegység és az Urál folyó alkotja. Az Urál-hegység több mint 1500 km-es vonulata azonban sohasem jelentett áthatolhatatlan akadályt a hegység két oldalán lakó népek számára. Lassú népmozgalmak állandóan folytak az Urálon keresztül. E vándorlások lassúságának és viszonylag szerény méreteinek oka az volt, hogy az Urál-hegység majdnem teljes terjedelmével az eurázsiai kontinens északibb részeit magába foglaló erdőzóna területén fekszik, az erdőzóna halász-vadász és gyűjtögető életmódot folytató népeinek helyváltoztatásai pedig általában igen hosszú időt vettek igénybe.

Az erdőzónához délről, Európában és Délnyugat-Szibériában is, egy átmeneti ligetes övezet csatlakozik, ettől délre pedig a nyílt, füves steppe húzódik a Magyar-nagyalföldtől egészen Mongóliáig és a kínai Nagy Falig.

A nyílt, füves steppéhez tartozik Ukrajna egész déli része, továbbá a Don és a Volga közötti síkság, északon Szaratovig és Kujbisevig, délen pedig a Don alsó folyása, valamint a Volga és a Kaukázus által bezárt nagy lapály. A Don felső folyásának vidéke a ligetes steppe övezetében van, s ligetek és erdők vannak távolabb keletre a Volga, a Káma alsó folyása és a Bjelája-folyó közötti területen is. A Volga alsó folyásától keletre a hatalmas kiterjedésű Kazak-steppe az európai nyílt, füves steppe ázsiai

folytatását alkotja és egészen az Altaj vidékéig húzódik. A Kazak-steppéhez délen, a Kaspi-tenger, továbbá az Aral- és a Balkas-tó környékén, a Szir-Darja és az Amu-Darja vidékén és a mai türkmen terület legnagyobb részén füves és homokos pusztaságok csatlakoznak.

A Kazak-steppét az Altaj és a Tiensan hegységek között a Dzsungáriai kapu köti össze a Mongol-steppével, amely nagy területet foglal el a Góbi-sivatagtól északra. A sivatag déli peremén azonban, Kína északnyugati szomszédságában, a Sárga-folyó nagy kanyarjának vidékén és attól nyugatra, a Nansan hegység lábainál szintén vannak nomadizálásra alkalmas sík területek.[1]

Minthogy a steppe lakói számára csak a nagyobb folyókon való átkelés jelentett komolyabb, de nem leküzdhetetlen nehézséget, a nyílt, füves steppén gyakran igen rövid idő alatt óriási méretű népvándorlások játszódtak le, a török és a mongol törzsszövetségek fénykorában pedig az egész eurázsiai steppe egyetlen nagy nomád birodalom hatalmába került.

Az első nagy nomád nép, amely forrásaink szerint a steppe jelentékeny részét birtokba vette, a Délkelet-Európában élő kimmerek népe volt (i. e. XII—VIII. sz.), amely az indoeurópai népek trák-frig csoportjába tartozott. A kimmerek után a szintén indoeurópai, de az iráni csoporthoz tartozó szkíták foglalták el a steppe nyugati, európai szakaszát (i. e. VIII—III. sz.), szállásterületeik azonban átterjedtek a Kazak-steppe nyugati és középső részére, az Araltól és a Szir-Darjától északra levő vidékekre is. Iráni nyelvű nomád törzsek, név szerint a szakák laktak a szkíta korban és még azután is, távolabb keletre, a Pamír völgyeiben és a Tiensan vidékén, egyes iráni törzscsoportok pedig messze északkeletre költöztek az Altaj- és a Szaján-hegység környékén levő, délnyugat-szibériai ligetes steppére. Az eurázsiai steppe iráni nomád lakóinak gyűjtőneve a görögöknél *szkíta*, a perzsáknál pedig *szaka* volt.

A steppei övezet délkeleti szélei Északnyugat-Kína szomszédságában, egészen az i. e. II. sz.-ig, a szintén indoeurópai, de nem iráni típusú nyelvet beszélő tohárok birtokában voltak.

A steppének a Kárpátok és a Szir-Darja közötti részén az i. e. III. sz.-ban a szkíták törzscsoportjai közül a szarmaták léptek előtérbe. Ettől kezdve egészen az i. sz. IV. sz. közepéig a régi Szkítiában, tehát a steppe nyugati és középső szakaszán, a szarmaták tartották kezükben a hatalmat. Ennek a nagy területnek keleti része, az Aral-tó és a Kaukázus között, előbb az aorsz, később pedig, i. sz. 30-tól kezdve, az aorszok közül kivált alán törzscsoport uralma alatt állt. Az alán törzseket érte i. sz. 370 táján az a világtörténeti jelentőségű hun támadás keletről, amely végleg megszüntette az iráni nyelvű nomád népek uralmát a steppén, s amely megindítója lett az európai népvándorlásnak.[2]

A hunok drámai mozzanatokban gazdag európai szereplése csak egyetlen évszázadot (i. sz. 370—470) vett igénybe, félelmes betörésük emléke azonban még sok évszázaddal később is foglalkoztatta a bizánci és nyugati krónikások képzeletét. Így, amikor a VI. sz. közepén újabb nomád nép, az avar érkezett az egykori Szkítiából Európába, a nyugati szerzetesek rájuk is átvitték a *hun* nevet. De hunnak nevezték újabb három évszázad elmúltával, a IX. sz.-ban a magyarokat is, akik az avar birodalom felbomlása után jelentek meg Kelet-Európában. Mikor azután újabb másfél évszázad elteltével az egykori nomád magyarok felvették a kereszténységet, fiaik közül pedig sokan a szerzetesi csuhát, Magyarországon is hosszú időre meghonosodott a nyugati szerzeteseknek az a nézete, amely szerint a magyarok is szkítiai, vagy ahogy nálunk a múlt században gyakran mondták, „szittya" hunok. Igy a magyar honfoglalás Attiláé és az avaroké után valójában a hunok harmadik európai honfoglalása lett volna. Hiába derült fény már a XVI. sz. során a magyarok és az Urál-vidéki vogulok,

valamint osztjákok nyelvi rokonságára és hiába bizonyították be a XVIII. sz. végén nyelvészeink kényszerítő és végleges módon a finnugor nyelvcsalád különböző ágainak közös eredetét, részleteiben is megvilágítva az egyes ágak egymáshoz való viszonyát, Magyarországon még a XIX. sz. végén is tartani tudta magát az a nézet, hogy őseink a szittya hunok közül váltak ki, és sokan még a századforduló idején is tudományosan igazolható tételt kerestek a magyarok hun eredetének középkori feltevésében.

A Volga környéki ligetes steppén élő magyarság adataink tanúsága szerint nem vett részt a hunok nyugati vonulásában, a nyílt steppére való leköltözése tehát i. sz. 370-ben még nem történt meg. Ezzel szemben valamilyen kapcsolatba került a magyarság az onogurokkal, akik közvetlenül a hun birodalom felbomlása után (i. sz. 463 táján) érkeztek Európába. Erre abból kell következtetnünk, hogy a magyarság több európai nép nyelvében is az onogurok nevét viseli.[3] Az onogurok és a többi ogur népek megérkezése Európába a steppei történelem új fejezetét vezeti be. A több mint félévezredes hun történelem ezzel Ázsiában és Európában is végleg lezárult. Azok az ázsiai hunok, akik Kína északi szomszédságában az V. sz. során még új dinasztiákat tudtak alapítani, kisebb országaikat más népelemekkel egyesülve szervezték meg és hamarosan beolvadtak az észak-kínai határvidék nem hun eredetű lakosságába. Az onogurok vándorlásának hátterében már nem e kései hunoknak a kínai határon viselt harcai állnak, hanem a Góbi-sivatag nyugati peremén lezajlott események, amelyekben a vezető szerepet az új nagy belső-ázsiai törzsszövetség, az avarok játszották.

A hun vándorlás körülményeinek és az azt követő eseményeknek a beható vizsgálata az elmondottak értelmében igen fontos a magyar őstörténet szempontjából, minthogy a magyarság steppei történelembe való bekapcsolódásának hátterében is ezek az események állnak. E nagy népvándorlások történetét

azonban, bár már hosszú ideje foglalkozik velük a nemzetközi kutatás, csak európai szakaszukban ismerjük részletesen. Előzményeikről, amelyek részben a Kazak-steppén, részben pedig a steppe keleti, belső-ázsiai szakaszán játszódtak le, csak kevéssé ismert adatok állnak rendelkezésünkre, amelyeknek kritikai megrostálása és egybevetése még nem történt meg mind ez ideig kielégítő módon. E munkának a legfőbb célkitűzése éppen a steppei tárgyú írásos források tanulságainak kritikai vizsgálata, valamint a hun, onogur, szavir és avar vándorlások előzményeinek felkutatása s e vándorlások nyomonkövetése, különös tekintettel azokra az adatokra, amelyek újabban váltak hozzáférhetővé a kutatás számára.

A hunok nyugati vándorlása és európai szereplése csak befejező mozzanata volt a több mint fél évezredes hun történelemnek. Az i. sz. 370-et megelőzőleg azonban a hunok történetéről részletesen csak a kínaiak beszélnek, akiknél *hiung-nu* néven szerepel ez a nép. Belső-ázsiai birodalomalapításuk a Góbi-sivatag északi és déli peremén az i. e. III. sz. folyamán történt meg. Ettől kezdve támadásaik éle egyrészt délre, Kína felé, másrészt a Kína északnyugati szomszédságában és a Tiensan vidékén lakó népek ellen irányult. A kínai történetírók részletes feljegyzéseket készítettek a hiungnuk ellen viselt védelmi harcokról. Megemlékeznek azonban arról is, hogy a hiungnuk a Mongol-steppéről kiindulva több alkalommal megkísérelték birtokba venni a steppének tőlük nyugatra eső, délnyugat-szibériai részeit. A kínai történeti források, a kínai műveltség más termékeivel együtt, hittérítők működése nyomán már a XVIII. században ismertté váltak Európában, s talán sehol sem keltettek akkora érdeklődést, mint éppen Magyarországon, ahol a kínai források hiungnujaiban, vagyis az ázsiai hunokban, a magyar ősöket vélték felfedezni.

Az a nagy ázsiai hun támadás, amely mintegy fél évezredre (i. sz. 350-ig) meghatározta a belső-ázsiai és a Kazak-steppe

történeti földrajzát, i. e. 174 táján zajlott le, és a Kína északnyugati szomszédságában lakó tohárok ellen irányult. A tohárok a hun támadás elől nyugatra, a Tiensan vidékére vonultak, majd szaka törzseket véve fel kötelékeik közé, i. e. 129-ben a Szir-Darján és az Amu-Darján átkelve elfoglalták Szogdiát és Baktriát. A mai Bohara és Szamarkand körül és a Zerafsán folyó völgyében élő szogdok és a tőlük délre Észak-Afganisztánban és az Amu-Darja vidékén élő baktriaiak a tohár támadást megelőzőleg azoknak a görög fejedelmeknek az uralma alatt álltak, akiknek elődei még Nagy Sándor indiai hadjárata alkalmával telepedtek meg e keleti részeken. A tohár betörés után Afganisztán északkeleti részén a betörő nomádok és a Kusán dinasztia vette át a hatalmat. A Kusánok az i. sz. III. századig uralkodtak az Irán és India közötti területen. A tohárok szogdiai és baktriai betörését és szereplését az európai görögség is figyelemmel kísérte, úgyhogy a betörés részleteiről az ő történetíróik is számos tudósítást közölnek.

Sajnos azonban, a kínai és a görög források a tohárok baktriai bevándorlásával kapcsolatban ugyanazokat a népeket nem ugyanazokon a neveken említik, s így a két forráscsoport tudósításainak egyeztetése és felhasználása rendkívüli nehézségekbe ütközik.

A jelen munka első fejezetei ezeket a jórészt megoldatlan kérdéseket tárgyalják s vezető gondolatuk az, hogy az említett népmozgalom utolsó fázisában, a nomádoknak a szogdiai és baktriai megtelepülésében a tohárokon és a szakákon kívül igen fontos, sőt egy ideig vezető szerepet játszott az *ászi*-k népe is. Az ászik a kínaiaknál *Kangkü* néven említett ország lakói voltak, amely a Szir-Darja középső folyásától északra, a Kazak-steppe déli peremén és a Csu völgyében volt.

Az ászik azonban Kangküből nemcsak délre, Baktria irányában terjeszkedtek, hanem az i. sz. I. század közepe táján nyugatra, a Volga és a Kaukázus irányába is. E nyugati hódítások

következménye, hogy az *ászi* nevet a későbbiekben a Kaukázus vidékén élő alánoknál is megtaláljuk. Ugyanez a név még később az *ász*, a magyarban pedig a *jász* formában jelenik meg. Az ászok egyes csoportjai ugyanis a középkor folyamán Magyarországra is eljutottak, ahol gyakran szerepelnek a magyar történelem forrásaiban, s ahol szállásterületeiket földrajzi nevek is mutatják. Csak néhány éve annak, hogy előkerült nálunk egy rövid jász—latin szójegyzék, amely világosan mutatja, hogy a magyarországi jászok még pár száz évvel ezelőtt is a régi alánokéhoz egészen közel álló iráni nyelven beszéltek.

A Kangküre vonatkozó kínai és perzsa adatok egyedüli forrásaink, amelyek tájékoztatást nyújtanak a Kazak-steppe i. e. II—i. sz. IV. századi történetéről. E forrásokból tudjuk meg, hogy i. sz. 350 előtt a Góbi-sivatag környékén élő hiungnuk két alkalommal is Kangkü területére vonultak. Először i. e. 43 és 36 között, amikor Kelet-Kangküben rövid életű birodalmat alapítottak, másodszor pedig i. sz. 91-ben, amikor a Belső-Ázsiából nyugatra menekülő hiungnuk ismét a Kazak-steppe déli részén tűntek el a kínaiak látóköréből. Azok a hunok, akik i. sz. 370 táján törtek Európába, az i. sz. 91-ben a Kazak-steppén és a környező területeken megtelepedett hunok utódai voltak.

A Kazak-steppe hunjait i. sz. 350 táján egy keletről jövő támadás késztette továbbvonulásra. E népmozgalom eseményei azonban nemcsak a hun történelem, hanem az egész steppei történelem leghomályosabb mozzanatai közé tartoznak. Egész sor megoldatlan kérdés vár itt feleletre. Közöttük a legfontosabbak: melyik volt az a nép, amely a hunokat a Kazak-steppe elhagyására kényszerítette, és mi történt a steppe déli szomszédságában, Szogdiában és Baktriában i. sz. 350 táján és a következő évtizedek során? Forrásaink ugyanis itt délen is, egy nomád nép betörését jelzik, de eddig sem a támadó törzsek eredetét, sem pedig a támadást követő évszázad eseményeinek

időrendjét nem sikerült megfelelő módon tisztázni. A helyzet azonban nem olyan kilátástalan, mint azt általában fel szokták tenni. E munka további fejezetei éppen annak a bizonyítását kísérlik meg, hogy a rendelkezésünkre álló régibb és újabban ismertté vált írásos forrásokból származó tudósítások, valamint az éremtani és helynévi adatok egyértelmű tanúsága szerint az a törzsszövetség, amely i. sz. 350 táján az Altaj-hegység irányából érkezve a Kazak-steppéről Európába űzte az ott élő hunokat, *uar* és *hun* törzscsoportokból állt. Maguk az uar-hunok azonban nem követték a hunokat Európába, hanem a Kazak-steppéről délnek fordulva a Szir-Darján és az Amu-Darján át Szogdiába és Északkelet-Afganisztánba, az akkori Toharisztánba vonultak, ahonnét Nyugat-Afganisztánba szorították a kusánokat leváltó kidarita dinasztiát. A környező népek írásos feljegyzései ettől kezdve gyakran említik őket, itt, északkelet-toharisztáni új hazájukban, *uar* vagy *hun* (*chón*, *hjón*) néven. 467 után, amikor a perzsák végleg megdöntötték a nyugat-afganisztáni kidarita hatalmat, maguk az uar-hunok is egy új dinasztiának, a *Heftal*-énak az uralma alá kerültek. 467-től 557-ig, az uar-hun birodalom fennállásának végéig, forrásaink a *heftalita* néven említik az uar-hunokat.

A steppei történelem szempontjából igen fontos, hogy a Toharisztánban megtelepedett uar-hunok hun nevét a környező népek írott feljegyzései olyan alakokban örökítették meg, amelyek közbülső helyet foglalnak el a kínai hiungnu és a nyugati hun formák között, s döntően bizonyítják a *hiungnu* és *hun* névalakok eddig inkább csak sejtett közös eredetét.

Az uar—hun törzsszövetség eredetéről a kínai és a bizánci adatok egybevetéséből tudunk meg közelebbit. Az egyik kínai forrás ugyanis a 350 táján Baktriába törő uar-hunokat *zsuan-zsuan*-nak nevezi. Tudjuk, hogy az utóbbi annak a nagy törzsszövetségnek a kínai neve volt, amely a hiungnuk és a szienpik után az i. sz. IV. sz. folyamán vette át a hatalmat a Góbi-siva-

tag környékén, a steppe belső-ázsiai szakaszán, s amelynek történetét a kínai források részletesen közlik. Igen fontos ezzel szemben a steppei történelem szempontjából, hogy a bizánciak később szintén megismerkedtek a zsuanzsuan történelem utolsó eseményeivel. Ők *avar*-nak nevezik e nagy belső-ázsiai nép Európába menekült töredékét, de ismételt és világos tudósításaik szerint az Európába érkező avaroknak ugyanúgy, mint a fentiek szerint a belső-ázsiai zsuanzsuanoknak, két nagy törzscsoportjuk volt, amelyek a bizánciak szerint szintén az *uar* (avar) és a *hun* (chunni, chón) nevet viselték.

Az ázsiai hun törzsek tehát nem tűntek el nyomtalanul a hiungnu birodalom felbomlása után. Egyes törzscsoportjaik, az elmondottak értelmében, a Kazak-steppén tartózkodtak az i. sz. I. sz. végétől 350-ig, majd onnét Európába vonultak, más törzseik pedig az új nagy mongóliai törzsszövetségbe, a zsuanzsuanokéba (uar-hunokéba) olvadtak és annak az uar (avar) törzsek mellett a másik fontos törzscsoportját alkották.

A hun történet másik fontos tanulsága, hogy az Ázsiából Európába irányuló hun és más nomád vándorlások egyes mozzanatainak egységes képbe való tömörítése csak akkor lehetséges, ha előbb—legalábbis fő vonalaiban—sikerül felvázolnunk a Kazak-steppe történeti földrajzát a kérdéses korszakokban.

A feladat azonban, amelynek megoldásához a nemzetközi kutatás már eddig is igen sok értékes eredménnyel járult hozzá, az elődök előmunkálatai után is további erőfeszítéseket igényel. A fő nehézséget az okozza, hogy a Kangkü név idők folyamán lényeges jelentésváltozáson ment át. Kangkü országa ugyanis a korai perzsa és kínai adatok tanúsága szerint a Szir-Darjától északra, Dél-Kazahsztánban volt. A VII. századi kínai források viszont a Szir-Darjától délre levő Szogdiára vonatkoztatják ugyanezt a nevet és adataink vannak arra, hogy a VI. században a szogdok maguk is e változott értelemben használták a Kang nevet. A jelentésváltozás okát a tohár vándorlásra vonatkozó

adatok magyarázzák meg, amelyek szerint az ászik, Kangkü népe, a tohárok nyugati vándorlása idején, i. e. 129-ben terjesztették ki hatalmukat a Szir-Darjától délre, és csak ekkor került Szogdia és a tohárok is az ászik uralma alá. A Kangkü név jelentésében ekkor bekövetkezett változás figyelembe nem vételének és az összes Kangküre vonatkozó adat Szogdiára való vonatkoztatásának egyfelől az lett a következménye, hogy a Szir-Darjától északra levő régi Kangküre vonatkozó legértékesebb adataink hosszú időre veszendőbe mentek a kutatás számára. De Kangkü és Szogdia időbeli korlátozások nélküli azonosítása miatt nem kerülhettek helyes megvilágításba azok az adatok sem, amelyek a Szir-Darjától északra élő ásziknak a Kangkü területével való kapcsolatairól tanúskodnak. Így Kangkü és Szogdia téves azonosítása akadályozta meg azoknak a tudósításoknak helyes és meggyőző értékelését, amelyek világosan tanúsítják a tohár vándorlás során Szogdiában és Toharisztánban, valamint később a Kaukázusban feltűnő ászik (jászok) közös eredetét. A korai Kangküre, valamint Szogdiára vonatkozó adatok szétválasztása esetén ezzel szemben nem ütközik különösebb nehézségbe az adatok időrendbe való sorolása és földrajzi körülményeik tisztázása sem, ami után világosan kirajzolódnak Dél-Kazahsztán történeti földrajzának fő vonalai az i. e. II. és az i. sz. IV. század között.

Miután a hunok a Kazak-steppe déli részéről i. sz. 350 után Európába, az uar-hunok pedig Északkelet-Afganisztánba mentek, új helyzet jött létre az eurázsiai steppe középső szakaszán. Kangkü mint önálló ország ekkor végleg megszűnt. Területét, tehát a Kazak-steppe déli részeit tingling törzsek foglalták el, amelyek korábban a Kazak-steppe északi részén, az Irtis-folyó vidékén éltek. Az Irtis környéki törzsek azonban csak a nyugati ágát alkották a nagy tingling törzsszövetségnek, amelynek fő törzscsoportja a kínai források szerint a hiungnuk északi szomszédságában, Észak-Mongóliában élt. Később három

tingling csoportot különböztettek meg a kínaiak. Az Irtis környékén élő nyugati ág i. sz. 350 után délre terjeszkedett és elfoglalta az Európába távozott hiungnuk (hunok) helyét a Kazak-steppe déli részén. Az északi tingling ág a Bajkál-tótól délre, délnyugatra és délkeletre tartott birtokában nagy területeket. A harmadik, a déli tingling ág a Góbi-sivatagon keresztül a Sárga-folyó vidékére, Kína északi határára költözött. Ekkor azonban, az i. sz. IV. században, lassan eltűnik a tingling név a kínai forrásokból s helyette, ugyanazokra a törzsekre alkalmazva, a *ti-li* (egykorú kiejtésben: *tiglig, *tegreg), majd később a *tie-lö* (*tillig, *tereg) név jelent meg. A déli tingling törzsek a kao-kü ting-ling, vagyis kínaiul „magas kocsijú tingling", vagy egyszerűen a *kao-kü* „magas kocsi" nevet is viselik a forrásokban. Mivel azonban a kaokü név a kínaiaknál egyben a tilik újabb elnevezése is, nem lehet kétes, hogy a tingling, tili (*tiglig) és a kaokü nevek, legalábbis egyes törzscsoportok esetében, ugyanarra a népre vonatkoztak.

Nincs forrásadatunk arra, hogy a tielök (tinglingek) délre költözése i. sz. 350 táján valamilyen, az uar-hunokkal közösen végrehajtott támadás során történt volna. Csak annyit következtethetünk forrásainkból, hogy a tielö (tingling) törzsek, amelyek a Kazak-steppe déli részére, a Szir-Darja északi szomszédságába költöztek, az i. sz. 350 táján Európába elvonult hiungnuk egykori szálláshelyeit foglalták el és birtokolták egészen 460 tájáig. A tielö (tingling) törzsek egy része a Kazak-steppe déli részéről 460 táján nyugatra vándorolt, a Fekete-tenger és a Kaukázus közelébe és itt bekerült a bizánciak látókörébe. A görög forrásokból e nyugati tielö csoport nevét is megtudjuk, amely több forrás egybehangzó tanúsága szerint az *ogur* volt.

Az i. sz. 350 táján a Kazak steppe déli részén megtelepedett tielö (tingling) törzsek tehát ogurok voltak. Itt, a Szir-Darja közelében, a szogd település-terület északi peremén volt

Bakath, az onoguroknak később földrengéstől romba döntött, szogd nevet viselő városa is.

I. sz. 460 táján a Góbi-sivatag környékén lakó zsuanzsuanok újabb támadásai egy második nyugatra irányuló népvándorlást indítottak meg a Tiensan vidékéről. A zsuanzsuanok (avarok, uar-hunok) e második nyugati terjeszkedésének egyes mozzanatairól a kínai forrásokon kívül a bizánciak is megemlékeznek. E két forráscsoportból következtetve a Góbi-sivatag környékéről kiinduló zsuanzsuan támadás először a szavirokat érintette, akiknek lakhelyeit a nyugati Tiensan és az Ili-folyó vidékén kell keresnünk. A szavirok nyugatra, a Kazak-steppére kényszerültek tovább költözni, ahonnét sikerült elűzniök az ott élő ogur törzsek egy részét. Az ogur törzsek tovább vonultak nyugatra és a Volgán átkelve a Fekete-tenger körüli steppéken, az európai hun birodalom korábbi központi területén szálltak meg. Európába való érkezésük Attila halála (453) után, az európai hun birodalom felbomlása idején, 463 táján történt. Az ogur törzsek között jöttek Európába az onogurok is, akiknek nevét a magyarság az európai nyelvek nagy részében viseli.

Maguk a szavirok csak 506 táján vonultak az ogurok nyomában tovább nyugatra, Európába, a Kaukázustól északra levő steppékre. Ettől kezdve, egészen 558-ig a szavirok tartották a kezükben a hatalmat a Kaukázus környékén. Velük és az ogur népekkel együtt említik forrásaink a barszilokat is, akik egyes adatainkból ítélve maguk is az ogurok törzsei közé tartoztak.

A szavirok távozása után (i. sz. 506) a Kazak-steppe déli peremén, az egykori Kangkü területén, a choaliták népe alkotott újra országot, amely nevéből ítélve Kangkü egykori iráni nyelvű törzseihez tartozhatott. A choaliták városai a Szir-Darja középső és alsó folyása mentén, attól északra húzódtak s a steppéhez való közelségük miatt mint kereskedővárosok, mindig egyfelől a városlakó irániak, másfelől a steppei nomádok (előbb a hunok, utána az ogurok, később pedig a török törzsek)

érintkezésének és keveredésének színhelyéül szolgáltak. Az Iszlám keleti hódításai során, a VIII. században ezeknek a városoknak iráni—török lakossága is felvette az Iszlámot. Ettől kezdve ezek az egykori choalita városok az Iszlám végváraivá és a steppei mohamedán térítés központjaivá váltak. Később, a X. században, az arab földrajzírók hválisz, halisz néven említik a choaliták népét, amely a mohamedán hódítás után soha sem nyerte vissza politikai önállóságát. Ez hátrányosan hatott az egykor virágzó kereskedővárosok életére, úgyhogy lakosságuk egy része jobbnak látta vándorbotot venni a kezébe. A hváliszok, azaz magyar nevükön kálizok, kisebb-nagyobb csoportokban már a X. század során feltűntek Kelet-Európa különböző pontjain, s számos adatunk van arról, hogy a kivándorolt kálizok régi foglalkozásukat új hazájukban is tovább folytatták. Mint a Szir-Darja menti végvárak lakói jó katonák voltak, de egyben jó kereskedők is, minthogy a délnyugat-szibériai nomád népekkel folytatott kereskedelem régóta az ő kezükben volt. A kálizok szedték a vámot és a tizedet a steppére induló és a steppéről érkező karavánoktól, amelyek gyakran különböző értékeiket is náluk hagyták letétben. Ezért nem meglepő, hogy a kazár kagán 12 000 főnyi testőrségét a X. században mohamedán kálizok, az úgynevezett „kaliz-kazárok" alkották, s hogy ugyanakkor a besenyőknél is voltak hadifogságba esett mohamedán „hváliszok". De nem meglepő az sem, hogy a kálizok Magyarországon főleg pénzügyi téren és a kereskedelemben tevékenykedtek. Közülük kerültek ki a XII. és XIII. században a királyi pénzverde tisztviselői, a vámszedők, az adóbehajtók és a pénzváltók is. Más forrásaink viszont azt tanúsítják, hogy a Dél-Magyarországon nagyobb csoportokban megtelepedett kálizok segédcsapatokat szolgáltattak a magyar hadsereg számára.

A munka utolsó fejezetei az avarok harmadik nyugatra irányuló vándorlásáról szólnak. Az avarok a Volgán túli step-

pékről az ogurok és a szavirok nyomában 557-ben érkeztek Európába. Harmadik nyugati vándorlásuk hátterében azok a nagy változások álltak, amelyek i. sz. 550 körül játszódtak le Belső-Ázsiában. A türkök ugyanis, akik addig a Góbi-sivatagtól északra, az Altaj-hegység környékén éltek és az avarok alattvalói voltak, előbb, 546-ban legyőzték a keleti tielö törzseket, majd az 550-et követő évek során végleg megsemmisítették egykori uraik, a zsuanzsuanok (uar-hunok, avarok) hatalmát. Ezzel a türkök kezébe ment át a Belső-Ázsia feletti uralom. Közvetlenül az avarok felett aratott győzelem után a türkök a perzsákkal szövetkeztek és 557-ben megtámadták a heftalita birodalmat. A heftaliták nem tudtak ellenállni a kétfelől jövő támadásnak, s így az uar-hun hatalom rövidesen megszűnt Afganisztánban is. Egyes uar-hun törzsek a türkök elől nyugatra menekültek s már tulajdonképpen 557 telén átlépték a Volgát. Követeik a Kaukázuson átkelve 558 elején jelentek meg Bizáncban.

A következő néhány év az avarok hatalmának megerősödését hozta. Bizánci szövetségben sikerült a Volga és a Kaukázus között lakó nomád népeket, közöttük az onogurokat és a szavirokat is leigázniok.

Alig tíz esztendő múlva azonban, 567-ben, az avarok rettegett ellenségei, a türkök is Európa felé vették útjukat. Az avaroknak ekkor dönteniök kellett, hogy megvárják-e ellenségeiket, akik, másfél évtizeddel korábban egyszer már súlyos csapást mértek rájuk Belső-Ázsiában, vagy pedig kitérjenek-e előlük. Ők az utóbbi megoldást választották. A Donon átkelve nyugatra indultak, ahol biztonságot reméltek a türkök fenyegetéseivel szemben.

A Volga, a Don és a Kaukázus között levő steppe népei ekkor türk fennhatóság alá kerültek. Egyesek közülük, mint az ogurok, önként hódoltak meg a türköknek. Mások, mint az onogurok és az alánok, csak a türkök fegyvereinek engedtek.

A türkök számára azonban ez a távoli hadjárat nemcsak alkalmi portya volt. Ezért a hódoló szavir, ogur és onogur törzseket egyetlen hatalmas törzsszövetségbe egyesítették, amely a *kazár* nevet viselte és a nyugati türköknek engedelmeskedett. Azt, hogy a kazárok országa a nyugati türkök birodalmának szerves részét alkotta, a kínai források is világosan megmondják. A jól tájékozott örmény forrásokból azonban további részleteket is megtudunk a kazárok és a nyugati türkök egymáshoz való kapcsolatairól.

A nyugati türk uralom Belső-Ázsia és Kazária felett is megszűnt egy időre a miatt a nagy lázadás miatt, amely i. sz. 603-ban tört ki a tielö törzsek körében. Az újra önállóvá vált tielö törzsek — a kínaiak szerint — ekkor több nagy csoportot alkottak. A keleti ág továbbra is Észak-Mongóliában élt. A középső ág, amely i. sz. 350 után a Kazak-steppe déli részén nomadizált, most már csak részben volt a régi szállásterületeken. A többi tielö törzsek Európába költöztek innen, s szálláshelyük a kínaiak szerint a Kaukázustól északra, a Fekete-tenger keleti partjának közelében, a kercsi szorosnál és a Krím-félszigeten levő bizánci területek szomszédságában volt. Az egész steppei történelem szempontjából fontos, hogy ez a kínai leírás pontosan arra a Kubán-folyó vidékén levő területre illik, amelyen a bizánciak szerint ugyanebben az időben, i. sz. 603 után, az ogur—bolgárok, közelebbről az onogurok, nyerték vissza önállóságukat a kazárokkal szemben és alapították meg a kubáni onogur—bolgár birodalmat.

Az időrendi és a földrajzi körülmények tehát egyaránt félreérthetetlenül bizonyítják, hogy az ogurok a kínaiaknál tielö néven említett nagy törzsszövetség legnyugatibb, Kaukázus vidéki ágával azonosak. Ezt a következtetést megerősíti egy kínai forrásnak az a tudósítása is, amely szerint a tielök egykor használatos nevei között ott volt a *vu-ho* is, amelynek VII. századi kiejtése éppen *ogur lehetett.

A tielök keleti, mongóliai törzscsoportját a kínai források szerint oguz és ujgur törzsek alkották. Ezek a törzsek már a legrégibb ránkmaradt adatok tanúsága szerint is török nyelvűek voltak. Nem indokolatlan tehát, ha azt mondjuk, hogy az első számunkra ismert török nyelvű törzsszövetség a tielöké volt. E törzsszövetség nyugati törzscsoportja, ogur néven már 460 táján, tehát száz évvel a nyugati türkök előtt megjelent Kelet-Európában. A Han-kori tingling vonatkozású adatok alapján azonban a tinglingek (tielö) történetét még sokkal régibb időkbe, az i. e. III. századig követhetjük vissza.

Ami végül az ogurok nyelvét illeti, történeti és földrajzi adatok alapján igen valószínűnek látszik, hogy a török nyelvnek az a változata, amelyben az összes többi török nyelv *z*-je helyén *r*, *s*-e helyén pedig *l* van, az ogurok révén jutott el Európába. Az ogur-bolgár népek valamelyikének nyelvéből jutott el a magyar nyelvbe is számos régi, honfoglalás előtti „bolgár-török" jövevényszó.

A kazárok i. sz. 650 táján ismét és most már végleg megszűntették a kubáni onogur-bolgárok önállóságát. De sikeresen harcoltak, i. sz. 650 után a következő másfél évszázad során, a Kaukázuson át, délről támadó arabokkal és eredményesen szálltak szembe a Kazak-steppén élő oguzokkal, valamint az Urál folyó vidékén nomadizáló besenyőkkel is. E rövid áttekintés után nézzük most részleteiben is a kérdéseket, amelyeknek beható vizsgálata a kazár—magyar kapcsolatok és a magyar őstörténet problémáinak megértéséhez is nélkülözhetetlenül szükségesek.

I. Az ázsiai hunok nyugati vándorlásának előzményei

A steppei népek Ázsiából Európába irányuló vándorlásainak nyomonkövetése a legtöbb esetben azért ütközik nehézségbe, mert e vándorlások Délnyugat-Szibérián és a Kazak-steppén keresztül vezettek, a steppének ez a középső szakasza pedig a nagy kultúr-népek földrajzi látókörének szélén, az ismeretlenség határán volt.

Így a görögöknek csak Herodotos (i. e. V. század), majd sokkal később Ptolemaios (i. sz. II. század) korában voltak világosabb fogalmaik az Aral-tó és a Káspi-tenger környékéről. Más korok görög földrajzírói, egészen a bizánci időkig, az Északi-óceán egyetlen öblének tartották az Aral-tót és a Káspi-tengert, s általánosan elterjedt volt az a nézet is, amely szerint a Tanais, azaz a Don és a Iaxartes, avagy a Szir-Darja nevek ugyanazt a folyót jelölik.[4] A Délnyugat-Szibériában élő steppei népekről a kínaiak is csak az i. e. III. századtól kezdve közölnek leírásokat, bár ezek csekély terjedelmük ellenére is alapvető jelentőségűek a steppei történelem szempontjából.[5] A ránkmaradt indiai források földrajzi látóköre szintén nem terjedt ki a steppére és a steppén élő népekre. Csak az Északnyugat-Indiába behatolt steppei népek, főleg a szakák és hunok (heftaliták) neve szerepel gyakran az indiai feliratokban, történeti munkákban és az indiai asztrológiai földrajz irodalmi termékeiben.[6]

A Délnyugat-Szibéria közelebbi szomszédságában élő perzsák ezzel szemben világosabb fogalmakkal rendelkeztek a steppéről, amellyel történetük korai szakaszaiban maguk is szoros kapcsolatban voltak. A Szir-Darján túl élő szakákról szó van az óperzsa feliratokban (i. e. VI—V. század), s ezeket a tudósításokat bizonyos mértékig kiegészíti az Aveszta néhány steppei vonatkozású szövegrészlete is.[7] A steppe későbbi történetéről a középiráni, azaz a középperzsa, szogd, szaka és pártus nyelvű iratok tartalmaznak értékes adatokat. A legfontosabb steppei tárgyú középiráni forrás a középperzsa Hvatáj-námak („Királyok könyve"), amely mohamedán szerzők IX—X. századi és későbbi kivonatos prózai fordításaiban és Firdauszi (X. század) terjedelmes újperzsa verses átdolgozásában maradt ugyan csak ránk, de terjedelménél és a benne foglalt hagyomány régiségénél fogva így is az óperzsa kort követő pártus (i. e. III—i. sz. III. század) és Szászánida kor (i. sz. III—VII. század) iráni történeti hagyományainak gazdag tárháza, amelynek „turáni" tárgyú elbeszélései sokkal több történeti valóságot tartalmaznak, mint azt általában fel szokták tenni. A *Turán* nevet ezekben a régi hagyományokban a nomádok Amu-Darján túli országa, vagyis a Szir-Darja környéki steppe viseli. Turán egyben az irániaknak a világról alkotott képének megfelelően a gonosz hatalmak gyűjtőhelye is. Az irániak vallásos alapon álló felfogása szerint ugyanis a világon minden létező a Jó vagy a Gonosz táborába tartozik. A világtörténelem nem más, mint a Jó és a Gonosz hatalmak 12 000 évig tartó harca, amelynek során, egy-egy három évezredes szakaszban próféták és nagy szabadítók jönnek el, mígnem a nagy harc végén a Gonosz megsemmisül, és a Jó győzelmével megvalósul a tiszta szellemi világ. A korábbi perzsa vallásos irodalomban Turán még nem a sátáni hatalmak országa. A középperzsa teológiai irodalomban és a Hvatáj-námak imént említett világi hagyományaiban azonban Afrasziják, Turán királya, már maga

a gonoszság fejedelme. Iránnak, a jó birodalmának Turánnal folytatott soha meg nem szűnő harcai alkotják a Hvatáj-námak legfőbb tartalmát, amely az ősidőkre vonatkozólag epikus stílusban megformált mítoszokat ad elő, a későbbi korok eseményeiről azonban, így a szászánida történelemről, nagyszámú hiteles történeti hagyományt is közöl, szintén epikus megformálásban.[8] Történeti hagyományainak értékelése nem mindig könnyű feladat, ennek ellenére a Hvatáj-námak turáni tárgyú feljegyzéseinek vizsgálata már eddig is több olyan eredményt szolgáltatott, amely napjaink steppei kutatásának legérdekesebb felfedezései közé tartozik.

A délnyugat-szibériai steppe első részletes leírását csak a IX. és X. században készítették el a mohamedán tudósok. Ezeknek a módszeres arab és perzsa nyelvű földrajzi leírásoknak a szerzői azonban már nem a Hvatáj-námakból merítettek, hanem elsősorban a steppén utazó mohamedán kereskedők útijelentéseiből szerezték ismereteiket.[9]

A steppei történelem kutatását megnehezíti, hogy az egyes törzscsoportok gyakran nem összefoglaló népnevükön, hanem vezértörzsük, vagy egy rajtuk éppen uralkodó másik nép nevén szerepelnek a forrásokban. A népnevek körüli zavart fokozza, hogy egyes források, így elsősorban a bizánciak és a kínaiak, valamint a bizánci hatás alatt álló szir és örmény keresztény történetírók és szentek életrajzírói, általánosító „nomád" értelemben használják a különböző steppei népek nevét, különösen a szkítákét, a hunokét és a türkökét.[10] Nagy figyelmet érdemel az az állandóan megismétlődő jelenség is, hogy a steppei törzsek egy-egy elvesztett háború után többnyire a győztes néphez csatlakoznak, s bár az új törzsszövetségen belül is külön csoportot alkotnak, többé nem régi nevükön, hanem a győztes nép nevén szerepelnek. Ez azt a hamis benyomást kelti, mintha a vesztes törzsek végleg megsemmisültek volna és teljesen eltűntek volna a steppéről. Ugyanilyen jellegzetes és

visszatérő mozzanata azonban a steppe történetének az is, hogy a győztes törzsekkel a legyőzött népnek nem minden egyes törzse sodródik tovább, hanem azok a törzsek, amelyek a továbbvonulásra — állataik elvesztése miatt, vagy egyéb okokból — képtelenek, még évszázadok múlva is a régi szálláshelyek közelében tartózkodnak. Az is jól ismert jelensége a steppei történelemnek, hogy továbbvándorlások esetén a nomád népek néhány törzsüket hátrahagyják, mégpedig azzal a céllal, hogy amennyiben nem sikerülne az új haza elfoglalása, a hátramaradt törzsek biztosítsák a régi szálláshelyek birtokát. Sokszor azután a hátramaradt törzsek többé sohasem egyesülnek a törzsszövetség többi, távolra költözött törzseivel, hanem annak az új nomád népnek a törzsei közé olvadnak, amely birtokba vette az elhagyott területet.

A délnyugat-szibériai steppe történetéről szóló görög források további fontos sajátsága a néprajzi általánosítás. A bizánci szerzők ugyanis, amint azt az elmúlt évtizedek során egyre több esetben sikerült igazolni, az egyes népek erkölcseire, külső megjelenésére, ruházkodására és életmódjára, sőt vándorlásaira vonatkozó leírásaikban is, Herodotostól vagy más régi szerzőktől átvett, mintának tekintett, igen régi irodalmi sémákat használtak fel, s mondanivalóikat gyakran tartalmilag is ezekhez a sémákhoz alakították.

Hasonló általánosító leírásokkal a steppei vonatkozású kínai forrásokban is gyakran találkozunk. Az egyes nyugat-turkesztáni és steppei országok nevére és földrajzi helyzetére vonatkozó kínai közléseket azonban más okból is csak bizonyos óvatossággal használhatjuk fel. A kínaiak ugyanis, akik az i. e. II. század során ismerték meg alaposabban Nyugat-Turkesztánt, a Han-dinasztia korának (i. e. 206—i. sz. 220) végén és azután, egészen az V. századig, egyes rövid periódusokat nem tekintve, nem voltak kapcsolatban a tőlük nyugatra levő országokkal. Amikor azután, i. sz. 435-ben ismét megnyíltak a

Kínából Nyugat-Turkesztánba vezető utak, az újonnan megismert névanyagot a kínaiak a Han-kori földrajzi névi anyaggal kívánták azonosítani. Ez azonban csak hozzávetőlegesen és sok hibával volt lehetséges, minthogy időközben a nyugati területek Han-korban feljegyzett névanyagának eredeti jelentése feledésbe merült. Ugyanez a folyamat i. sz. 660 táján, a Tang-dinasztia nyugati hódításainak korában megismétlődött, úgyhogy ennek a dinasztiának az évkönyvei ugyanannak a nyugati területnek gyakran három különböző nevét is közlik, jelezve, hogy ezek a különböző korokból származó nevek ugyanazt az országot, területet vagy népet jelölik. Az így keletkezett földrajzi azonosítások azonban többnyire pontatlanok, sőt néha tévesek, s ez nagy mértékben megnehezíti a nyugati-belsőázsiai és steppei vonatkozású kínai adatok mai magyarázóinak munkáját.[11]

Az ázsiai hun birodalom összeomlását (i. sz. II. sz.) követő első nagy steppei népvándorlás során, i. sz. 350 táján, a steppe középső szakaszán, a Szir-Darja környékén és Irán északkeleti határán élő iráni nyelvű nomádok szállásterületeit egy új, félelmes törzsszövetség, az uar-hunoké foglalta el. A nagy népmozgalom kevéssel utóbb (i. sz. 370 körül) a steppe délkelet-európai szakaszára is átterjedt. Európában ekkor egy másik hun törzscsoport jelent meg, amely, miután megsemmisítette a Kaukázus előterében élő alánok uralmát, a gótok ellen fordult és ezzel megindította a nagy európai népvándorlást. A steppe középső és nyugati szakaszán i. sz. 350—370 táján lejátszódott események megértéséhez azonban kikerülhetetlenül szükséges a dél-kazahsztáni steppe korábbi történetének áttekintése is.

II. Az ászik uralma az eurázsiai steppe középső részén

Az óperzsa feliratok adatai, valamint a Nagy Sándor (i. e. 336—323) hadjárataira vonatkozó görög tudósítások, később pedig a Han-dinasztia évkönyvei azt tanúsítják, hogy a Szir-Darja középső folyásától keletre, a mai Taskent és az Iszig-köl között, valamint a nyugati Tiensan vidékén, az i. e. VI. és II. század között szaka törzsek (közöttük a szakaraukák) tartózkodtak. Taskenttől északnyugati irányban, a Szir-Darja és az attól északra vonuló Kara-tau hegység táján volt az a nomád ország, amelyet az Aveszta *Kangha* néven említ. Az i. e. II. századtól kezdve a kínaiak is gyakran leírják Kangha országát, *Kangkü* néven. Kangkü fővárosa a kínai források szerint Taskenttől északnyugatra, a Szir-Darjától északra volt. Területe keleten a Talasz- és Csu-folyó, valamint az Iszig-köl vidékét is magába foglalta. Az első kínai adatoknál tulajdonképpen csak kevéssel későbbi az a leírás, amelyet Ptolemaios, Marinos közvetítésével vett valószínűleg Maes Titianos leírásából, s amely szerint i. sz. 100 táján a Szir-Darja alsó folyásának vidékén a *kahag* szkíták országa volt. A kahag név, amint a nyelvészeti elemzés mutatja, a szogd nyelvben Kangha-Kangkü lakóit jelölte.[12]

Kangkü országát a kínaiak az i. e. II. századtól az i. sz. III. századig említik a nyugat-turkesztáni események leírásában. Ezek szerint a tudósítások szerint Kangkü déli határa időnként

elérte az Oxust, s ilyenkor fennhatósága alá került a szogd föld is. Ezért érthető, hogy Kangkü neve a kínaiaknál később, az V—IX. században, Szogdia neveként szerepel. A kétszótagú *Kangkü* név azonban a kínai források tanúsága szerint ekkor már az egyszótagú *Kang* formát vette fel. Ezt az alakot használja Firdauszi is, aki gyakran említi *Kang*-ot, mint a turáni főellenség, Afrasziják fővárosát. Firdauszi azonban a Kang nevet a Hvatáj-námak régi, pártus-kori földrajzi képének megfelelőleg a turáni fővárosra vonatkoztatja.[13] Ez tökéletesen világos abból, hogy — mint Kangkü fővárosa a kínai forrásokban — Firdauszi Kang-ja is a Karatautól délre, a Szir-Darja északi szomszédságában, pontosabban az Arisz-folyó közelében feküdt. Ugyanitt azonban más forrásaink is jeleznek egy várost, amelynek neve a régi Kangkü nevével függ össze. Így Firdauszi Kangjával volt azonos mind a név, mind pedig a földrajzi helyzet szempontjából Kangkü, vagyis régi kínai hangzása szerint *Künggü* városa, amelyet Hiüan Cang, a híres kínai buddhista zarándok, i. sz. 629-ben látogatott meg Indiába vezető útja során. Kangkü nevének egy hasonló változatát őrizte meg *Kungi* formában egy X. századi anonim perzsa földrajzi forrás, a Hudúd al-álam is. Hiüan Cang útjának idején az egykori Kangkü területe a türkök fennhatósága alatt állt. Ezért nem meglepő, hogy nevének említésével a türk feliratokban is találkozunk, ahol arról van szó, hogy a türkök hódításaik során nyugaton egész Kängü-Tarbanig jutottak el. Ennek a kettős névnek az első tagja Kangkü nevének türk változata, és Kangkü területével kapcsolatos — amint arra legújabban fény derült — a Tarban név is.[14]

Az elmondottak lehetővé teszik, hogy meghatározzuk *Kangha—Kangkü* szerepét abban a nagy népvándorlásban (i. e. kb. 174—129), amelynek során a Kína nyugati szomszédságában élő jüecsik régi szálláshelyeik feladására kényszerültek, mikor nem tudtak többé ellenállni a hiungnu támadásoknak.

Néhány törzsük, amelyeket a kínaiak ettől kezdve „kis" jüecsi néven említenek, a Tibet északkeleti végeinél levő hegyekbe vonult. A jüecsik zöme azonban, a „nagy" jüecsik, előbb a Tiensan vidékére, majd tovább nyugatra, Baktriába ment. Ennek a vándorlásnak első szakaszában (i. e. 174—160 táján) a nagy jüecsik a Tiensan nyugati részébe, az Ili-, Csu- és a Narin-folyók vidékére jutottak, magukhoz csatolták az ott lakó szakák törzseinek egy részét, másik részüket pedig déli irányba űzték. Az előzött szakák a Pamír keleti részén át Észak-Indiába vonultak. Egy nemzedéknyi idő múlva (i. e. 133 és 129) között a jüecsiket a vuszunok, egy kelet-tiensani nép támadta meg, amely ekkor a hiungnuk vazallusa volt. A vuszunoknak sikerült a jüecsik és a kötelékeikbe felvett szakák egyes törzseit csatlakozásra kényszeríteniök, a többi törzseket pedig előzniök a nyugati Tiensanból. Az előzött jüecsik, a hozzájuk csatlakozott szaka törzsekkel együtt nyugatra vonulva, elfoglalták a Szir-Darjától délre Szogdiát, majd az Amu-Darjától délre levő északkelet-afganisztáni Tahiát, azaz a görögök Kelet-Baktriáját és ott meg is telepedtek.

A kínai évkönyveknek ezeket a tudósításait egy másik kínai forrás, Csang Kien útijelentése egészíti ki. Csang Kient a császár azzal a feladattal küldte a jüecsik új hazájába, hogy felvegye velük a kapcsolatot és előkészítse az együttes támadást a közös ellenség, a hiungnuk ellen. Csang Kien sok viszontagság után i. e. 129 végén érkezett meg Tajüanba, azaz Fergánába, s útijelentése szerint, mikor Tajüanból tovább akart indulni a jüecsik Amu-Darja menti országába, Kangkü uralkodójának engedélyére volt szüksége a továbbutazáshoz. Az útijelentésnek ez az adata alapvetően fontos az egész jüecsi probléma szempontjából, minthogy világosan mutatja, hogy a Fergánától délnyugatra levő Szogdia 128-ban, tehát közvetlenül a jüecsik nyugati megtelepedése után, Kangkü fennhatósága alatt állt.[15]

Szogdia és Kelet-Baktria elfoglalása tehát a kínai forrásokból ítélve három nép: a jüecsik, a jüecsikkel együtt vonuló szaka törzsek, valamint Kangkü népének műve volt. Valószínűleg három nép döntötte meg a szogdiai és baktriai görög uralmat legfőbb görög forrásunk, Strabón eredeti tudósítása szerint is, bár a jelenlegi szövegben négy népről van szó: az *asi*-okról, a *pasian*-okról, a *tochar*-okról és a *sakaraul*-okról. Strabón szövege azonban jelenlegi formájában ezen a helyen némileg romlott, a helyes szöveg minden valószínűség szerint „*asi*-ok vagy *asian*-ok", *tochar*-ok és *sakarauk*-ák.

Strabón eredeti tudósítása szerint tehát, mint a kínai forrásokban, minden valószínűség szerint szintén három nép hódította meg Szogdiát és Baktriát: a tohárok, az ászi-k vagy ászián-ok és a szakaraukák. Ugyanerről a három népről beszél Trogus Pompeius is, aki műve XLI. fejezetének előszavában még csak két népet említ ugyan mint Szogdia és Baktria meghódítóit, az *Asiani*-t és a *Sa/ca/raucae* t, a XLII. fejezet előszavában azonban, ahol szintén kitér a szkíta népek történetére, alárendelt szerepben ugyan, de megemlíti a tohárokat is: „A tohárok királyai az ászianok, továbbá a sza/ka/raukák pusztulásáról."

Ez a rövid tartalmi felsorolás sajnos az egyetlen, ami Trogusnak a Szogdia és Baktria meghódítását követő időkről szóló tudósításaiból ránk maradt. Világos csak annyi az idézett előszóból, hogy az előző fejezetben szó lehetett a tohárokról is, mert a tohár itt látszólag már mint ismert nép szerepel, továbbá, hogy a nomád hódítást követőleg a tohárok az *asiani (asi)* fennhatósága alatt álltak. A szakaraukák itt említett pusztulásáról semmilyen ránk maradt forrás nem beszél, csak annyit tudunk egyfelől, hogy a szakaraukák az i. e. I. század folyamán Orosius forrása szerint a régi Nisa közelében *Saphir (Saphri)* helység környékén, tehát a mai Mervtől nyugatra, a Tedzsen folyó vidékén éltek, másfelől, hogy Strabón szerint II. Mithridates pártus király i. e. 120 után kevéssel ellentámadást indított a

szkíták ellen és visszafoglalta tőlük Baktria egy részét. Nem alaptalan tehát, ha feltesszük, hogy a szakaraukák, akik a Pártia és Baktria közötti területen szálltak meg, II. Mithridates ellentámadása alkalmával pártus fennhatóság alá kerültek, illetőleg elpusztultak.

A kínai forrásokban a Szogdia és Baktria nomád hódítóként szereplő három nép (Kangkü népe, a szakák és a jüecsik) nevének a nyugati forrásokban az *Asii (Asiani)*, *Sacaraucae* és a *Tochari* nevek felelnek meg:

Kínai források szerint:	Strabón szerint:	Pompeius Trogus szerint:
jüecsi	tohár	tohár
szaka	szakarauka	szakarauka
Kangkü népe	„ászi vagy ásziáni"	ásziáni

E nevek közül a *Sacaraucae* név első felét alkotó *szaka* név nyilvánvalóan azonos a kínai forrásokban említett szakák nevével és azokat a szaka törzseket jelöli, amelyek a vuszunok támadása után jüecsikkel együtt indultak tovább Szogdia és Baktria meghódítására. A görög—latin forrásokban szereplő tohárok és a kínaiaknál említett jüecsik azonosságát történeti földrajzi adatok mutatják, amennyiben a jüecsiktől megszállt Kelet-Baktria (Afganisztánban, Kunduztól keletre) a nomád hódítás korától kezdve a kínai forrásokban, majd pedig később az arab történeti és földrajzi forrásokban egybehangzóan a *Tohára—Tohárisztán* nevet viseli. A kettős név *(jüecsi-tohár)* okát jelenlegi adataink alapján teljes határozottsággal megállapítani aligha lehet, de hasonló példák alapján természetes az a magyarázat, hogy a két név közül a *jüecsi* a régibb és általánosabb jelentésű népnév, a tohár pedig újabb keletű elnevezés, amely eredetileg csak a nyugatra vonuló tohárok új vezértörzsét jelölte. Látszólag hasonló oka lehetett annak is, hogy a

nomád hódításban részt vevő harmadik nép, az *ászi*, a kínaiaknál szintén más néven *(Kangkü)* szerepel. Az *ászik* és Kangkü közötti kapcsolat természetét azonban néhány további forrásadat alapján pontosabban is meg tudjuk határozni.

Ászi nevű törzsek ugyanis Kangküből nemcsak délre, Szogdiába jutottak el, hanem nyugatra, a kaukázusi alánokhoz is, akiknek két nagy törzse még az arab földrajzi források idején is az *ász* (ászi) nevet viselte. A kaukázusi ászok és Kangkü törzsei közé tartozó ászik közös eredetét földrajzi és történeti adatok egyaránt bizonyítják. Az alánok ugyanis a görög források szerint eredetileg annak a nagy iráni (szarmata) törzsszövetségnek a kötelékeibe tartoztak, amely i. sz. 50 tájáig az *aorsz* nevet viselte és törzsei Kangkü nyugati határától, tehát a Szir-Darja alsó folyásától és az Aral-tótól a Donig, Fekete-tengerig és a Kaukázusig terjedő steppén éltek. Az aorsz törzsszövetség felbomlása után az egyes törzsek nem szóródtak szét, hanem ugyanazon területen, az i. sz. I. század közepét követő évtizedek során, az alán törzs vezetése alatt újjászervezkedtek. Az *alán* törzsszövetség önállósága azonban csak rövid ideig tartott. A kínai források ugyanis arról tudósítanak, hogy az alánok területe már az i. sz. I. század folyamán Kangkü fennhatósága alá került, egy másik kínai forrás pedig arról tudósít, hogy a kangkü fennhatóság az alánok területe felett egészen a III. század közepéig fennállt.

A kangkü uralom idején valószínűleg ászi törzsek is alán területre költöztek, bár az az egyetlen forrás, amely az ászikat és az alánokat mint egymás mellett élő népeket említi, az arab Abu-l-Fidá' műve, igen késői időkből, a XIV. századból származik. A hosszú kangkü (ászi) uralom azonban mindenképp természetes magyarázatát adja az alánok kettős (ász-alán) nevének.

Az ász nevet a ránk maradt kivonatok tanúsága szerint az arab földrajzi irodalomban először Dzsajháni khorászáni emír

használta elveszett művében. Dzsajháni tudósítása az i. sz. 870 körüli állapotokra vonatkozik. Az *ász* itt két összetett névben, a *duhsz-ász*-ban és a *tuval-ász*-ban szerepel. A duhsz-ász név Dzsajháni szerint a kaukázusi alánok négy nagy törzse közül a vezértörzset, a tuval-ász pedig egy másik nagy törzsüket jelöli. Az alán és az ász nevek a későbbi mohamedán forrásokban is felváltva szerepelnek a kaukázusi alánok neveként. A mongol kor után azonban az alán név végleg eltűnik forrásainkból.[16]

Ami a régi ászok (ászik) és az alánok nyelve[17] közötti esetleges különbséget illeti, erre vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Lehetséges azonban, hogy Kangkü nyelve is az iráni nyelvek alán-szarmata csoportjához tartozott. Mindenesetre feltűnő, hogy Kangküt sem a kínai források, sem pedig Ptolemaios nem sorolják a szaka országok közé.

Az ászik és a Kangkü kapcsolatainak tisztázása nyomán most már világosság derül arra az egyébként megmagyarázhatatlan egyezésre is, amely a nyugati türk birodalom korában és azután a nyugati türk törzsek között szereplő, de nem nyugati türk eredetű *tuhsz*-ok, valamint az alán vezértörzs, a duhsz-ászok neve között mutatkozik. A tuhszok fontos szerepet játszottak a nyugati türk törzsszövetségben és később, a nyugati türk birodalom felbomlása után is. Szálláshelyeik az Iszig-költől nyugatra voltak, tehát a régi Kangkü területén. Erre a földrajzi adatra, továbbá a duhsz és a tuhsz nevek egyezésére való tekintettel jogosnak látszik az a feltevés, hogy a tuhszok, ugyanúgy, mint a kaukázusi duhsz-ászok, a régi Kangkü iráni törzseinek maradványai voltak. Úgy látszik azonban, hogy az ász név maga is fennmaradt a nyugati türköknél. A türk feliratok ugyanis a türkök nyugati hadjáratairól szólva ismételten említenek egy *az* nevű népet. Tekintettel arra, hogy ugyanez a név a perzsa, többesszámú *aziján* formában, a már említett X. századi anonim perzsa földrajzi műben mint nyugati türkök egyik törzsének a neve a tuhszokéval együtt szerepel, azt kell

gondolnunk, hogy a türk feliratokban szereplő *az* népnév, nem más, mint az ászik nevének türk változata, s hogy a nyugati türkök törzsei között az egykori Kangkü területén említett tuhszok és az-ok ugyanúgy Kangkü régi iráni törzseinek leszármazottai, mint a kaukázusi duhsz-ászok. A tuhszokra vonatkozó egyéb adataink közé tartozik a régi szogd levelek (i. sz. IV. század) egyik helye is, amely azt tanúsítja, hogy a tuhsz-ok szereplése időben sokkal megelőzte a nyugati türk birodalom korát,[18] a nyugati türk érméken szereplő tuhsz név említése pedig ennek a törzsnek a nyugati türk korban játszott vezető szerepére utal.[19]

Az ászi népnév a modern oszétban az aszi hangalakban és népnévi jelentésben még kimutatható. A görög és latin források *Asii (Asiani)*-ja szintén mindig mint népnév szerepel. A *Kangkü (Kang)* név viszont — és ez igen fontos a *Kangkü* és az *ászi* nevek egymáshoz való viszonyának megítélése szempontjából, minden forrásunkban mint földrajzi név, nem pedig mint népnév szerepel és csak továbbképzett szogd alakjában *(kachag)* tekinthető valóságos népnévnek. Nincs tehát akadálya annak, hogy a Kangkü—ászi kettős név magyarázatát abban lássuk, hogy a Kangkü név az országot, az ászi pedig annak népét, illetőleg vezető törzsét jelölte.

A Kangkü nyugati, északi és keleti szomszédságában levő steppei országokról számos más adattal is rendelkezünk. Az alán törzsszövetség területe a kínai források tanúsága szerint három országot foglalt magába: *Jen-cai*-t, *Jen*-t, és *Liao*-t *(Liu*-t*)*. Ezek az országok keleten Kangküvel voltak határosak, nyugaton pedig *Tacin*-nel, vagyis a Római birodalom fekete-tengeri tartományaival, ugyanúgy, mint az alán törzsszövetség területe a nyugati források szerint. A Jencai név a Han-kori kínai forrásokban annak az országnak a neve, amely Kangkü közvetlen szomszédságában, tehát a Szir-Darja alsó folyásánál és az Aral-tónál volt. Jen és Liao országa a kínai források szerint

prémjeiről híres. Ez fontos adat, mert mutatja, hogy Jen és Liao, tehát az alán országok határa, északon elérte az erdőrégiót. Ugyancsak fontos, hogy a kínai forrásokban a Jencai—Alan névváltoztatással kapcsolatban nem történik említés Jen-ről és Liao-ról. Ez arra enged következtetni, hogy az alán név a tulajdonképpeni Jencai területén tűnt fel először mint a vezértörzs neve, s csak a későbbiek folyamán került nyugatra az alán fennhatósággal együtt.

Látszólagos ellentét mutatkozik a görög és a kínai források között abban, hogy az alán törzsszövetség korábbi neve, Strabón és Ptolemaios tudósításaiból ítélve, aorsz, a kínaiak szerint viszont Jencai volt. A látszólagos ellentétet nem oldhatjuk fel azzal a régi, de ma már elavult feltevéssel, hogy a kínai Jencai név egykorú hangalakja közel állhatott a görög feljegyzésű aorsz-hoz.[20] Valószínű ezzel szemben, hogy a Jencai, a Jen és a Liao vagy Liu nevek, amelyek közül egyik sem mutat egyezést a ránkmaradt nagyszámú szarmata törzsnév egyikével sem, valójában nem népnevek, hanem földrajzi eredetű megjelölések. Ilyen a Iaxartai név is, amely Ptolemaiosnál az aorszok szomszédságában lakó „nagy nép" neve. Tekintettel arra, hogy a Iaxartes középső folyásának vidéke, az aorszok keleti szomszédságában, Maes Titianos feljegyzéseinek korában és attól kezdve legalább két évszázadon keresztül Kangkü fennhatósága alatt állt, a Iaxartai névben aligha láthatunk mást, mint Kangkü népének egy másik, folyónévi eredetű megjelölését. Folyónévi eredetű volt Kangkü keleti szomszédjának, *Ili* országának a kínai neve (Ilie) is, amely a kínai források szerint az Ili-folyó vidékét jelöli. A Jen névben az elmondottak alapján elsősorban a Emba folyó régi iráni nevét kereshetjük.

A Szir-Darja alsó folyása mellett levő Jencai a kínai források szerint északnyugatra volt Kangkütől. Ez arra mutat, hogy Kangkü területe északon nem terjedt túl sokkal a Kara-tau vidékén. Kangkütől egyenesen északra a kínaiak szerint Északi

Vuji országa volt.[21] Ennek az országnak a területe, Kangkü földrajzi helyzetéből ítélve, a Kara-tau északi lejtője, valamint az attól északra levő steppe lehetett, amelynek természetes északi határát a Mujun-kum sivatag alkotja. Északi Vuji országáról, amelynek neve eddig sem Ptolemaiosból, sem más keleti vagy nyugati forrásunkból nem került elő, a nevén és földrajzi helyzetén kívül semmit sem tudunk, s csak annyit sejthetünk, hogy az i. sz. III. században és az előtt még ezt az országot is iráni nomád törzsek lakták.

A nomádoknak az Oxus vidékén i. e. 130 táján bekövetkezett hódításai után Kangkü, vagyis az ászik uralma még igen sokáig fennmaradt Szogdiában. A másik két nomád nép közül a szakarakuák II. Mithridatestől elszenvedett vereségük után mintegy fél évszázadig nem szerepelnek a forrásokban, s csak i. e. 76-ban, Sinatrukes pártus királynak a trónra való visszatérésével kapcsolatban történik róluk újra említés.[22] Lehetséges, hogy ezután, amint azt gyakran felteszik, délre vonultak és beolvadtak Szakasztán régi szaka lakosságába, erre azonban megfelelő bizonyítékokkal nem rendelkezünk.

A tohárok szintén teljesen háttérbe szorultak az i. e. I. évszázad folyamán. Trogus Pompeius szavaiból ítélve („a tohárok királyai az asziánok") új hazájukban egy ászi dinasztia révén eleinte ők is Kangkü fennhatósága alá kerültek. Felemelkedésük fokozatos volt és több mint egy egész évszázadot vett igénybe. Csak az i. sz. I. század elején, i. sz. 10 táján került sor arra, hogy az akkor öt részfejedelem uralma alatt álló jüe-csiket I. Kuzulakadphises egyetlen királyságban egyesítette és megalapította a Kusán dinasztiát.[23] I. Kuzulakadphises király Claudius római császár (i. sz. 41—54) érméit utánozta, s így uralma, legalábbis részben, az i. sz. I. század közepe utáni időre esett. Ekkor történhetett az a kusán támadás is Kabul ellen, amely a kusán terjeszkedés kezdetét jelentette.[24]

III. Kangkü története az i. sz. I—IV. században

1. *Az Iráni Eposz Kangról és a nomádokról*

I. e. 129 és az i. sz. I. század közepe között a Szir-Darja és az Amu-Darja vidékének legerősebb országa tehát Kangkü volt, az ászik földje. Ez a helyzet csak rövid időre, i. e. 43 és 36 között változott meg. Ekkor ugyanis az északi hiung-nu vezér, Csicsi, a kínaiak és a velük szövetkezett déli hiungnuk fenyegető támadása elől kitérve, elhagyta a Góbi-sivatag környékén levő régi szállásterületét és nyugatra vonult. Ott először az Ili völgyében élő hiungnuk csapatait csatolta seregéhez, majd azokkal egyesülve legyőzte a nyugati Tiensanban élő vuszunok népét. Ekkor északra fordult és diadalmaskodott a *hukie* sereg felett, majd nyugati irányba vonult tovább és leigázta a *kienkun*-okat is. Az utóbbi név, amint tudjuk, a későbbi kirgizek elődeit jelölte. A kienkun területről Csicsi északi irányba fordult és alattvalóivá tette a *tingling*-ek népét is. Ezután a meghódított népet hatalma alatt egyesítette és egy időre a kienkunok területén szállt meg.

A hukie terület, ebből a tudósításból és egy más forráshelyből ítélve, a Tiensan nyugati részétől és Ili országától északra, a dzsungáriai Tarbagataj hegység környékén volt. Az a régi feltevés, amely szerint a hukie név az ogurokat jelölte volna, az egykorú kínai névalak ismeretében ma már nem tartható fenn. A kienkunok területét a kínai forrás a hukie területtől nyugatra jelzi, ez a terület tehát a Balkas-tó északi szomszéd-

ságában, a mai Kazak-steppén lehetett. A tinglingeknek a kienkunok országától északra levő területe pedig e tudósításokból ítélve az Irtis-folyó környékén volt.[25]

Az itt említett országok helyzetének meghatározása szempontjából igen fontos a kínaiak tudósítása arról, hogy Csicsi új hazájából, tehát a kienkun területről ismételten bele tudott avatkozni az Ili környéki országok ügyeibe: megtámadta és legyőzte a vuszunokat. Ha Csicsi a kirgizek későbbi területén, a Jenyiszej vidékén szállt volna meg, amint azt egyes kutatók gondolják, ez aligha lett volna lehetséges. Csicsi azonban nem sok időt töltött a kienkunok irtisi területén, hanem Kangkü uralkodójának hívására, akit a vuszunok seregei szorongattak, Kangkü keleti részébe, a Csu- és a Talasz-folyók vidékére, Ili országának nyugati szomszédságába költözött. Új hazájában Csicsi, bár embereinek egy része útközben a nagy hideg miatt elpusztult, hamarosan annyira megerősödött, hogy a kínaiak szerint nagyralátó terveket kovácsolhatott a pártus birodalom, valamint a jücsik és Ili országának meghódítására. Ezt a helyzetet rögzítette egy kínai földrajzi leírás, amely Csicsinek a Kangkü területén való megszállása után készült. E szerint Kangkü „gyenge" ország volt. Keleti része a hiungnuk, vagyis az előbbi tudósítás értelmében Csicsi kezében volt, déli része pedig, azaz Szogdia, a jüecsik fennhatósága alatt állt. Kangkü hatalmának meggyengülése miatt tehát a jüecsiknek sikerült magukhoz csatolniok az Amu-Darjától északra levő szogd területeket is.

Csicsi uralmának azonban hamarosan vége szakadt, mert nemcsak Kangkü uralkodójával, hanem a kínaiakkal is ellenséges viszonyba került. Végül is a kínaiak nagy sereget szerveztek ellene s nyugati szövetségeseikkel együtt i. e. 36-ban bevették fővárosát és megsemmisítették a hiungnu uralmat a nyugati területeken. Csicsi bukásának egyik következménye az lett, hogy Kangkü — számunkra ismeretlen események során —

visszaállította uralmát Szogdia felett. Egy i. sz. 25 után készült kínai leírás ugyanis jelzi, hogy Szogdia Kangkü fennhatósága alatt áll.

Utolsó adataink arról, hogy Kangkü a leghatalmasabb ország volt Irán keleti szomszédságában, az Iráni Eposzban találhatók. Az Iráni Eposz ránkmaradt formájában Irán történetét mondja el az ős-időktől kezdve egész az arab hódítás koráig, tehát az i. sz. VII. századig, amikor végleg megszűnt a nemzeti királyság, s Zoroaszter vallását az Iszlám váltotta fel Iránban. Firdauszi előadása szerint Irán felett egész története során összesen ötven kajánida, tehát a Kaj uralkodó-családból származó, törvényes király uralkodott. Az egyes királyok történetének szentelt részek terjedelme azonban az Eposzban igen különböző. Az első nagy fejezetben mitikus történetek találhatók a kajánida őskirályokról, akiket Firdauszi mint a kultúra megalapítóit rajzol meg, bár még az ő előadásából is világosan érezhető, hogy a kajánida ős-királyok eredetileg az iráni világ- és emberteremtési mítoszok isten-szereplői voltak. Az őskirályok történetét Zoroaszter vallásalapításának története követi, Gustászp uralma idején. Az új vallás bevezetése miatt újabb harcra kerül sor Irán és Turán között, amelyben iráni részről Iszfandijár, Gustászp fia tűnik ki, aki végül is megszerzi a győzelmet Irán számára. Ekkor azonban Iszfandijárt apja, aki adott ígérete ellenére nem akarja megosztani a trónt diadalmasan visszaérkező fiával, a másik nagy iráni hős, Rusztem ellen küldi. Az óriások harcából végül is Rusztem kerül ki győztesen, de rövidesen őt is eléri a végzet: csapdába esik, mikor engedelmességre akarja kényszeríteni az ellene lázadó kabuli királyt.

A kajánida őskirályok története a két következő uralkodó történetével zárul az Eposzban. A Dáráról (Dárius) és Nagy Sándorról szóló elbeszélés már a történeti óperzsa (achaimenida) királyok korának (i. e. 550—330) mozzanataira visz át bennünket. Ezt a részletet azonban Firdauszi nem iráni hagyomány

alapján közli, hanem a görög Nagy Sándor-regény középperzsa változatából veszi. Látszólag igen kevés helyet kap az iráni hagyomány a következő korszakban is. Ehhez a részlethez ugyanis Firdauszinak még idegen források sem álltak rendelkezésére. Az egész pártus korból (i. e. kb. 250—i. sz. kb. 224) mindössze néhány színtelen és tárgyilag is pontatlan történeti közlést találunk a Sáhnámében, azt is az ötven fejezetből álló mű egyetlen fejezetében.

Igen terjedelmes ezzel szemben az Eposzban a pártus kort követő Szászánidák (i. sz. 224—i. sz. 636) története, különösen Bahrám Góré (421—439), aki az iráni prózai és verses elbeszélő irodalom egyik legkedveltebb alakja volt, valamint Hoszrav Anósarváné (531—579), akiben pedig az irániak király-eszményük megtestesítőjét látták.

Az Iráni Eposz szászánida-kori átdolgozásainak vizsgálatakor két szempontra kell elsősorban figyelemmel lennünk. Egyfelől nem szabad elfelednünk, hogy az első szászánida, Ardasir, fegyverrel vette el Irán trónját az arsakidáktól. E miatt volt az, hogy a szászánida uralkodók csak az ősi kajánida uralkodók törvényes utódjainak tekintették magukat, ugyanakkor tagadták az arsakidák uralmának törvényességét. Másfelől azonban az Iráni Eposz kajánida- és arsakida-kori ciklusai a szászánida-korban már összevegyültek, s így a gyűlölt arsakidák nagy tettei ekkor már mint az egész Iráni Eposz legjobban csodált hőseinek, s vallásosan is tisztelt nagy kajánida messiás-királyoknak a tettei szerepeltek. Eltávolításukra tehát sem szükség, sem lehetőség nem volt.[26]

Az iráni gondolkozásra egyébként az egész történelem során jellemző volt a messiás-hitnek ez a fajtája. Ahogyan halhatatlan messiássá váltak a kajánida-kor királyai és hősei közül az iráni vallásos hagyomány számára is Kaj Hoszrav és Pisijótan (Kaj Vistászp fia), ugyanúgy lett halhatatlan messiássá a hirkániai Gév is, egy pártus-kori feliratokból ismert történeti

szereplő, a Hvatáj-námak egyik, kajánida őskorba helyezett hőse. S amint Rusztem alakja mindig emberfelettivé nő az Eposzban, valahányszor messiásként egyedül szabadítja meg Irán t a turáni veszedelemből, úgy vált messiásivá a szászánida Bahrám Gór alakja is az irániak szemében és a Hvatáj-námakban, a chioniták felett i. sz. 427-ben aratott nagyszerű győzelme után. S amint a halhatatlan Pisijótant a mitikusnak gondolt turáni fővárosból, Kangból mint rejtett messiást várták vissza az irániak, úgy várták vissza a történeti Bahrám Csóbint is a Rézvárból, türkök fővárosából. Bahrám Csóbin előzőleg, i. sz. 589-ben, a kajánidák legnagyobb diadalaira emlékeztető hatalmas győzelmet aratott a nyugati türk uralkodó felett, majd népszerűségének tetőfokán megpróbálta megszerezni magának a szászánidák trónját. Amikor e sikertelen kísérlet után türk területre menekült és eltűnt az irániak szeme elől, Vahrám-i Vardzsávand néven vonult be a visszavárt iráni messiások közé.

Az első mitikus kajánida királyok történetében még kevésbé mutathatók ki a pártus-kori történeti vonások az Eposzban. Kaj Úsz és Kaj Khoszrav alatt azonban már fellépnek a pártus történelem alakjainak nevét viselő szereplők, így elsősorban a Kaspi-tenger délkeleti részénél, Északkelet-Iránban, az i. sz. I. század folyamán uralkodó hirkániai helyi dinasztia tagjai (Gév és nemzetsége, Bézsan és felesége, Manézsa). Hirkániában telepedett meg egy időre a trónért folytatott harcai után Gotarzes is (az Eposzban: Gódarz, II. Gotarzes, i. sz. kb. 38—51). A pártus-kori történelem e szereplői a saját nevükön szerepelnek az Eposzban, de különös módon nem mint a pártus-, hanem az ősi kajánida kor hősei. Gódarz (II. Gotarzes), Mazdai néven a szír és görög nyelvű apokrif Tamás-iratokban is szerepel, s ugyanott megjelenik Bézsan és Manézsa neve is. Maga Kaj Hoszrav III. Artabanos pártus király (i. sz. 12—kb. 38) vonásait viseli magán az Eposzban. Megjelenik ugyanott II. Gotarzes

utódjának, I. Vologeses (51—kb. 79) pártus királynak az alakja is, amely itt Kaj Vistaszpéval olvad össze. A Hvatáj-námak és más iráni epikus hagyományok tanúsítják, hogy Kaj Vistászp fia, Szpandiját, I. Vologeses testvérének, az örmény királlyá lett Tiridatesnek a vonásait hordozza. Bizonyos pártus-kori hagyományok szerint, amelyek egy ránk nem maradt középperzsa műben voltak összegyűjtve, Szpandiját már a kaukázusi alánokkal is harcolt, ami világosan az I. sz. 36 utáni állapotokra utal. A Sáhnáme legnagyobb hőse, a „szaka" Rusztem szintén nemcsak az ősi kajánida mítoszok vonásait viseli magán, hanem a hatalmas szakasztáni szaka-pahlava uralkodóét, Gondopherresét is, aki i. sz. 18-ban került a trónra és még i. sz. 50 után is uralmon volt Kelet-Irán és Északnyugat-India között elterülő hatalmas birodalmában.

Felmerül a kérdés, hogy miképpen maradhattak benne az Eposz szövegében ezek a világos és több esetben igen részletesen kidolgozott pártus vonatkozások, amikor jól ismert tény, hogy a szászánidák, miután sikerült megdönteniök az arsakidák uralmát, a gyűlölt pártus-kor minden emlékét eltüntették az iráni hagyományokból. A válasz erre a kérdésre az, hogy az Eposz pártus elbeszélései látszólag semmi kapcsolatban sincsenek a pártus időkkel, hanem elválaszthatatlan egységet alkotnak az ősi kajánida-korral. Részben e miatt, részben azért, mert a pártus-kori utalások rejtett értelme a későbbiekben feledésbe merült, senki sem gondolt arra az átdolgozók kortársai közül, hogy e pártus epizódokat kirekessze az Eposz szövegéből.

Az a kép, amely az Iráni Eposz pártus-kori elemeiből tárul elénk, teljes egyezést mutat az előbb tárgyalt adatokkal, amelyeknek tanúsága szerint az i. sz. I. század közepén a Szir-Darja és az Amu-Darja között Kang országa volt a legnagyobb hatalom. Az Amu-Darján túli területek, így Szogdia, az Eposzban is Kang fennhatósága alá tartoznak. Az Amu-Darjától innen pedig a hirkániai Gódarz—Gév—Bézsán család már az Eposz

szerint is ugyanolyan fontos szerepet játszik, mint a történeti Gév családja az i. sz. I. évszázad második harmadában. A turáni nomádokkal viselt harcok terhét az Eposzban Gódarz és családja, valamint Rusztem viselik, s nem kétes, hogy a Kang területéről az Amu-Darján át Irán keleti részei ellen irányuló betöréseket az i. sz. I. század közepén a valóságban is a hirkániai Gév család tagjainak és Gondopherresnek kellett elhárítania. Kangkü—Kang tehát nem volt elavult avesztai elnevezés, mint azt az újabb időkben is feltették, hanem valóságos földrajzi név.

Az Iráni Eposz pártus eredetű elemeinek korát az említett adatokon kívül meghatározza az is, hogy a Sáhnámében futó említés történik ugyan a tohárokról, s szerepel a kusán név is mint sok más, Firdauszi saját korából vagy az azt megelőző szászánida időkből megőrzött földrajzi megjelölés, de még nincs szó I. Kuzulakadphises és utódainak történeti szereplésé-ről és az Amu-Darjától északra tett hódításaikról. A kusán dinasztia második és harmadik uralkodója, Vema Kadphises és Kaniska alatt a kusánok váltak a legnagyobb hatalommá Irán keleti szomszédságában. Uralmukat ő alattuk terjesztették ki a kusánok az Amu-Darjától északra is, amint azt érmeleletek és a kusán névnek mint földrajzi névnek az elterjedése mutatja. A kusán hódítás azonban nem terjedt ki magára a Szir-Darja melletti Kangkü területére. Erre mutat egy III. századi kínai forrásnak a nyugati országokról szóló leírása, amelyben arról van szó, hogy Kangkü országának állapotában az előző század óta nem történt változás. Minthogy Kangkü e tudósítás szerint az északnyugati útvonalon, Jencai szomszédságában fekszik, nem lehet kétes, hogy a kínaiaknak ez a leírása nem Szogdiára, hanem a tulajdonképpeni Szir-Darja menti Kangküre vonatkozik.

A kusán birodalom fénykorának I. Sápur (i. sz. 241—272) szászánida uralkodó keleti hódításai vetettek véget. Sápur ugyanis i. sz. 250 táján az újabban ismertté vált Kába-i Zardust

felirata szerint nagy győzelmet aratott a kusánok felett és fennhatóságát az északi kusán területen túl egészen Fergánáig és Taskendig kiterjesztette. Fergána említése mutatja, hogy Szogdia, amely ekkor már egy évszázada kusán fennhatósága alatt állt, most szintén perzsa fennhatóság alá került.[27]

A perzsa hódítás azonban nem volt tartós Szogdiában. Egy kínai tudósítás szerint ugyanis, amely az i. sz. 260—270 táján nyugatról a kínai udvarba érkezett követségek beszámolóin alapszik, a Fergánától északnyugatra levő Kangkü, tehát a tulajdonképpeni Kangkü, Szogdiával és Ilie országával határos.[28] Szogdia tehát, a hosszú kangkü és kusán uralom után, ebből a tudósításból ítélve, ismét visszanyerte önállóságát. A kusán hatalom meggyengülésének, amint az imént láttuk, I. Sápurnak a kusánok felett aratott győzelme, valamint Sápur keleti hódítása volt az oka. Ez azonban egyben az utolsó alkalom, amikor Szogdiáról mint önálló országról történik említés forrásainkban. A következő nagy fordulat idején ugyanis, amikor i. sz. 350 táján az uar-hunok megalapították uralmukat az Oxus környéki országokban, mint Kangkü, mind pedig Szogdia önállóságának örökre vége szakadt. Amikor a Szujdinasztia idején (i. sz. 581—617) forrásainkban ismét megjelenik a Kangkü név, már nem az eredeti jelentésében szerepel többé, hanem kizárólag a szogd területre, közelebbről Szamarkand városára és annak környékére vonatkozik.

2. A kínai források a Kazak-steppe népeiről

Az utolsó részletes leírás, amely a steppéről az i. sz. 350-et megelőzően készült, egy kínai tudósítás a III. század közepéről. Ez Kangkü szomszédai közül nemcsak az Északi Vu-i-t és Jencai-t, hanem a kienkunokat és a tinglingeket is említi. A tinglingek e leírás szerint Kangkütől (tehát az Északi Vujitól is) északra lak-

tak. A kienkunok és a tinglingek földrajzi helyzetére vonatkozólag a kínai mű különböző régibb forrásokból származó adatokat használt, közöttük egy Han-korit, amely kétféleképpen is meghatározza a kienkunok helyzetét: Csicsi nyugati hadjáratainak történetében a kienkunok országát még a Kazak-steppén jelzi, ugyanehhez a tudósításhoz azonban egy másik, szintén a Korábbi Han-dinasztia évkönyvéből vett mondatot csatol, amely szerint a kienkun terület a Tiensan középső részétől északi irányban 5000 kínai mérföldre van. Ez a második leírás szemmel láthatólag már nem a Kazak-steppére, hanem a kirgizek későbbi országára vonatkozik, a Jenyiszej forrásvidékén. A kirgizek tehát, valamikor Csicsi nyugati hadjárata (i. e. 49) után, feltehetőleg az i. sz. I. század elején, a Kazak-steppéről északra költöztek, abba a hazájukba, amelyet a következő nyolc évszázadon át mint kirgiz területet ismerünk. A kirgizek helyváltoztatására utal egy későbbi kínai forrás is, amely tudni véli, hogy a kirgizek eredeti hazája a Tiensan keleti végeinél volt, s hogy a kirgizek onnét Csicsi támadásai elől vonultak északnyugatra.

A tinglingek délnyugat-szibériai ága idézett III. századi kínai forrásunk szerzőjének egy magyarázó megjegyzése szerint nem lehetett azonos azokkal a tinglingekkel, akik az „Északi-tenger" (Baikál-tó) környékén, a hiungnuktól északra éltek. Szerzőnk, aki a kienkunok és a tinglingek esetében nagyrészt a Korábbi Han-dinasztia számunkra is hozzáférhető évkönyveit idézi, itt is kétségtelenül a Han-kori tingling adatokra, közelebbről a Csicsi nyugati hódításairól szóló tudósításokra céloz. Annak ellenére azonban, hogy ő maga a leírt események után háromszáz esztendővel élt, helytelen volna megjegyzésének helyességét kétségbe vonnunk. A kérdéses Han-kori adatok ugyanis, amint láttuk, világosan mutatják, hogy a tinglingek fő ága Észak-Mongóliában, a hiungnuktól északra, egy másik ága viszont a Dzsungáriai-kaputól és a hiungnuktól északnyugatra

az Irtis vidékén helyezkedett el. Változás itt annyiban következett be, hogy miután a kirgizek az I. sz. elején új hazájukba költöztek, a Kazak-steppe északi és középső része is a tinglingek birtokába jutott. Erre következtethetünk III. századi forrásunknak abból a megjegyzéséből, hogy a tinglingek „Kangkütől északra" élnek, továbbá abból, hogy a tinglingek területe prémben gazdag volt ugyan, tehát az erdő-zónával is érintkezett, ugyanakkor azonban a tinglingek életmódjának leírása, a helyváltoztató nomád pásztorkodásukra való utalás csak akkor érthető, ha területük a Kazak-steppe egyes részeit is magába foglalta.

A harmadik tingling csoport minden bizonnyal az északi ágból vált ki és vándorolt — a türkök, hiungnuk és a türkök egyes törzscsoportjaihoz hasonlóan — délre, a kínai határra. Mikor azonban a tingingek a IV. század végén szoros kapcsolatba kerültek a kínaiakkal, azok új formában kezdték használni a tingling nevet. Előbb a *ti-li* (egykorú kiejtése: **tiglig* vagy **tegreg* lehetett), azután pedig a *tie-lö* (**tilig*, *tereg*) változat jelent meg és az utóbbi lett az általánosan használt formává a kínai forrásokban a VI—IX. századok folyamán.

A két név hasonlósága mellett azonban még nagyobb súllyal esik latba a tielök és a tinglingek közös eredete mellett a két törzscsoport földrajzi azonossága. Ez vonatkozik elsősorban a tielök és a tinglingek északi ágára, minthogy a tielök északi csoportja a Bajkál-tótól délre, az orhoni türkök szomszédságában ugyanott élt, ahol korábban a tinglingeknek a hiungnuktól északra nomadizáló központi törzscsoportja. Délen, a kínai határvidéken szintén azonos helyen említik a kínaiak előbb egy-két esetben a tinglingeket, azután pedig a tielöket. A két név azonos jelentésére mutat ebben az esetben az is, hogy a kínaiak mind a déli tinglingeket, mind pedig a tielöket, a *kao-kü*, azaz „magas kocsi" névvel is illették. De a harmadik tingling és tielö törzscsoport esetében is a földrajzi

azonosságról beszélhetünk, minthogy mindkét törzscsoportot a Kazak-steppe környékén említik forrásaink. Mindezeken a helyeken a tielök szereplése időben a tinglingekére következett. A történeti és földrajzi meggondolások tehát teljes mértékben megerősítik a nyelvészeti tanulságokat, amelyek szerint a tielö név későbbi változata a tingling formának, s így a két név ugyanazt a nagy északi törzsszövetséget jelölte, különböző korokban.

A Kangküvel szomszédos egykori országok közül hiányzik III. századi kínai forrásunkban Ili országának leírása. Csicsi nyugati hadjáratának idején, az i. e. I. század második felében, ez az ország hiungnu terület volt. A későbbi hiungnu történelemből csak egy idevonatkozó tudósítást ismerünk. Ez azonban egyben az egész hiungnu—hun kérdés szempontjából alapvető jelentőségű. A kérdéses tudósításban a kínaiak és a hiungnuk harcairól van szó a Későbbi Han-dinasztia uralmának idején.

Itt, az i. sz. 91. esztendő eseményei között hallunk arról, hogy az északi hiungnu vezér, a sanjü, vereséget szenvedett a kínaiaktól, majd menekülésre kényszerült. A menekülés nyugati irányban történt, a vuszunok földjére, onnét pedig tovább nyugat felé, vagyis Ilie országába. A kínai források szerzőjének egészen a vuszun területén történt eseményekig voltak pontos adatai az eseményekről, a vuszun területről tovább menekülő hiungnukról már nem tudott közelebbit. Csak annyit mond el ő is, hogy a menekülő sanjü a vuszun terület északi részére vonult, ahol a hiungnu kötelékek, úgy látszik, felbomlottak, egyes törzsek pedig tovább menekültek nyugatra. Ezeknek a törzseknek a sorsa azonban már teljesen ismeretlen maradt a tudósítás szerzője számára.

Ezt a Han-kori forrást igen szerencsésen egészíti ki és mintegy folytatja egy későbbi kínai tudósítás arról, hogy a vuszunok északi szomszédságában még az V. század első felében is egy

hiungnu származású törzscsoport, a jüepanok népe lakott, amely e szerint a forrás szerint a 91-ben vuszun területre menekült hiungnuk leszármazottja volt, s hogy a menekülő sanjü népének csak a továbbvonulásra alkalmatlan része maradt vuszun területen, a többi törzsek tovább vonultak nyugatra, Kangkü országába. Tekintettel arra, hogy az északi sanjü a későbbi Han-dinasztia évkönyvei szerint is vuszun területre ment, nem lehet kétségbevonni a jüepan tudósítás hitelét sem. Egyébként is figyelembe kell vennünk, hogy a jüepanokról szóló tudósítás maguktól a jüepanoktól is származhatott, akik i. sz. 435 után ismételt követségváltások révén szoros kapcsolatba kerültek Kínával, s i. sz. 448-ban katonai szövetséget is kötöttek vele.

Ezek szerint i. sz. 91 után hiungnuk költöztek a vuszunokhoz, a Tiensan nyugati részének környékére, majd ezeknek a hiungnuknak nagy része, éppen a legerősebb törzsek, Kangkü területére vonult tovább, tehát a Kazak-steppére, az Ili és Szir-Darja közötti vidékre. A kínai források a továbbiakban sem ezekről a hiungnukról nem beszélnek, sem azokról, akik korábban Ilie területén éltek. Azt azonban, hogy Ilie keleti szomszédságában a Tiensantól északra és a Bar-köl vidékén még az i. sz. II. század folyamán is hiungnuk laktak, egész sor adatunk bizonyítja, minthogy a hiungnuk i. sz. 107 és 153 között gyakran avatkoztak be a Tarim-medence városállamainak életébe s gyakran harcoltak itt a kínaiakkal is. A Tiensan környéki hiungnuk csak az i. sz. 153. év után tűnnek el forrásainkból, minthogy ekkor az egész hatalmas terület, amely korábban a hiungnuk birtokában volt, valamint a hódolt népeké, így a tinglingeké és a vuszunoké is, Tan Si-huaj (kb. i. sz. 150—180-ig) szienpi uralkodó fennhatósága alá került. Természetesen hiba volna feltételeznünk, hogy a hiungnuk ezzel végleg eltűntek korábbi lakhelyeikről. Arra, hogy a hiungnuk ekkor vagy később, egészen i. sz. 350-ig elhagyták volna a Tiensan és az

Ili-folyó környékén levő területeiket, semmi adatunk nincsen, a jüepanok pedig még az V. század első felében is, a vuszun terület északi szomszédságában levő hazájukban tartózkodtak.

A kínai források legfontosabb tanulsága tehát az, hogy az i. sz. I. század végén hiungnuk éltek a Tiensan-hegylánc egész hosszában. De attól nyugatra, az Ili völgye és a Szir-Darja között, Kangkü területén, tehát Dél-Kazahsztánban is, erős hiungnu törzsi kötelékek telepedtek meg.[29]

IV. Az avarok (uar-hunok) Nyugat-Turkesztánban

A Szir-Darja és az Amu-Darja vidékén, valamint a Kazak-steppén, i. sz. 350 táján bekövetkezett nagy változások két évszázadra meghatározták Nyugat-Belső-Ázsia népességi térképét. Ugyanezek az események állottak azonban a hunok európai vándorlásának és ezzel együtt a nagy európai népvándorlásnak a hátterében is. A nyugat-turkesztáni és az európai népvándorlás későbbi mozzanatairól nagyszámú keleti és nyugati forrás tudósít. Ezeknek egyenkénti vizsgálata általában már megtörtént, egységes képbe való tömörítésükre azonban, ami nélkül ezen bonyolult eseménysorozatok szükségszerűen áttekinthetetlenek maradnak, mind ez ideig nem került sor. Így homály fedi elsősorban a nagy eurázsiai népvándorlás kezdetét és első mozzanatait, amelyekről a szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint semmilyen adattal sem rendelkezünk. Ahhoz, hogy ezen a téren tovább jussunk, először a nyugat-turkesztáni eseményekről szóló forrásokat kell közelebbről szemügyre vennünk. Ezekben ugyanis olyan utalásokat is találunk, amelyek visszavisznek bennünket a nagy népvándorlás megindulásának korába.

Az i. sz. 350 körüli nyugat-turkesztáni eseményekről a kínaiak több nagy jelentőségű tudósítást közölnek, amelyek diplomáciai és kereskedelmi érintkezésekből származnak, s bár nem kortársak feljegyzésében maradtak ránk, hitelükhöz nem

fér kétely. Az egykorú feljegyzések hiányának oka az, hogy Kína a szienpi birodalom felbomlása után, i. sz. 305 és 439 között — tehát i. sz. 350 táján is — nem volt kapcsolatban a nyugati országokkal. Így a kínaiak számára közel másfél évszázad a nyugat-belsőázsiai történelemből ismeretlen maradt. A kapcsolatok megszűnésének oka az volt, hogy a III. században, a központi hatalom meggyengülésének idején, Észak-Kínában, valamint a Kínából nyugatra vezető út mentén, Kanszuban és a Tarim-medence egyes részein rövid életű, jórészt hiungnu és más idegen eredetű dinasztiák keletkeztek, amelyek a „tizenhat állam" területén uralkodtak. A „bitorló" dinasztiák közül egyesek, mint az Észak-Liang dinasztia, jelentőségüket elsősorban annak köszönhették, hogy a Kínából nyugatra vezető út területükön keresztül vezetett, s így ellenőrzésük alatt tarthatták Kína kereskedelmének tekintélyes részét, amelynek közvetítői is voltak egyben.

A szétesés állapotát Észak-Kínában végül is a hatalmas Vej-dinasztiának (i. sz. 385—534) sikerült megszüntetnie, amely fokozatosan terjesztette ki hatalmát a „bitorló" államok területére. Ennek a folyamatnak az utolsó fontos mozzanata az volt, hogy a Vej-uralkodó 439-ben megdöntötte az Észak-Liang dinasztiát is Kelet-Kanszuban. E pillanatban már csak a zsuanzsuan törzsszövetség, az új belső-ázsiai hatalom veszélyeztethette volna Kínából a Tarim-medencébe és a nyugati országokba vezető útvonalat. A Vej-dinasztia uralkodóinak azonban hosszú időn keresztül sikerült a zsuanzsuanokat is távoltartaniok az északnyugat-kínai határvidéktől, Kanszutól és a Tarim-medence városállamaitól. Mikor ismét megnyíltak az utak, a kínaiak a két felderítőt, Tung Jüant és Kao Minget küldték el a nyugati országokba, majd pedig az egyre gyakrabbá váló követségváltások révén rövid idő alatt sok földrajzi és történeti vonatkozású, valamint az egyes nyugati népek életmódjára vonatkozó ismeretanyagot szereztek a nyu-

gati országokból. Ezeknek az adatoknak legfontosabb gyűjtőhelye a Vej-dinasztia évkönyvének, a Vej-sunak a nyugati országokról szóló fejezete lett, amely azonban, sajnos, nem maradt reánk eredeti fogalmazásában. Helyette a mai Vej-suban egy későbbi dinasztikus évkönyvnek, a Pej-sinek a nyugati országokkal foglalkozó fejezetét találjuk. A Pej-si azonban és egyes összefoglaló jellegű történeti művek szerzői még használták az eredeti Vej-su szövegét is, úgyhogy a régi Vej-su nyugati tudósításainak szövegét sokszor az eredetit megközelítő fogalmazásban is helyre tudjuk állítani.[30]

Az i. sz. 350 táján Nyugat-Turkesztánban lezajlott nagy nomád betörésről és a nomádok ottani megtelepedéséről a Vej-su három nevezetes tudósításából értesülünk. Az első a nomádoknak a kusánok területére, Toharisztánba való betöréséről szól; a második a nomádok szogdiai hódításáról és uralmáról tudósít; a harmadik pedig azoknak a követeknek az elbeszélését tartalmazza, akiket a Toharisztánban és Szogdiában megtelepedett nomádok maguk küldtek a kínai udvarba. A Vej-su adatait a nomád hódítás után Nyugat-Turkesztánban vert érmék történeti szempontból is tanulságos feliratai egészítik ki.

1. Az uar-hunok megszállják Kelet-Toharisztánt

I. sz. 436 és 452 között baktriai kereskedők is meglátogatták a kínai udvart. Baktria, Észak-Afganisztán nyugati részén, az i. sz. I. és II. századok folyamán, egész Afganisztánnal és Észak-nyugat-India tekintélyes részével együtt a soknevű jüecsik, görög nevükön tohárok Kusán nevű dinasztiájának uralma alatt állt. Az i. sz. III. században Perzsia szászánida uralkodóinak sikerült megtörniök a kusánok hatalmát és visszaszorítaniok a kusánokat Baktriától keletre, az Amu-Darja felső folyásának

vidékére, a tulajdonképpeni Toharisztánba. Ugyanakkor a kusánok északnyugat-indiai területeiket is elvesztették.

A kusánoknak később, i. sz. 350 táján sikerült visszaállítaniuk uralmukat Baktriában és Indiában. Erről a kínai udvarban járt baktriai kereskedők is beszámoltak történeti visszaemlékezésükben. A kínai udvarban ugyanis, a többi nyugati követséghez hasonlóan a baktriai kereskedők is elbeszélték országuk történetét is attól az időponttól kezdve, amikor a kínaiak elvesztették kapcsolatukat a nyugati országokkal. A Vej-su két fejezetben őrizte meg a kereskedők beszámolójáról készült egykori feljegyzéseket: az egyikben a toharisztáni és baktriai kusánokról, illetőleg a Vej-su szóhasználatnak megfelelően a „nagy" jüecsikről, a másikban pedig az északnyugat-indiai kusánok „kis jüecsi" ágáról van szó:

«A „nagy" jüecsik királyságának fővárosa Lukiensi, Fotisától nyugatra, Tajtól 14 500 kínai mérföld távolságra. A „nagy" jüecsik északon a zsuanzsuanokkal voltak határosak és azok ismételt támadásainak voltak kitéve. E miatt nyugatra vonultak és Balh városában telepedtek meg. Fotisától 2100 mérföldre. Királyuk Kidara, a vitéz és harcos uralkodó, sereget véve maga mellé, délre, a nagy hegyeken túlra ment és betört Észak-Indiába. A Gandharától északra levő öt királyság meghódolt neki.

A „kis" jüecsik fővárosa Purusa(pura). Első királyuk a „nagy" jüecsik királyának, Kidarának a fia volt. Miután a hiungnuk elűzték Kidarát, az nyugatra vonult vissza és megparancsolta fiának, hogy az Purusapura városában telepedjen meg. Innen van e nép „kis" jüecsi neve. A város Bolortól délnyugatra, Tajtól 16 100 mérföldre van.»

E két tudósításhoz elsősorban azt jegyezhetjük meg, hogy a Vej-su szerzője itt alighanem régies értelemben használja a „a nagy jüecsi" nevet. Ehhez a névhez hasonló elnevezést ugyanis Baktriával kapcsolatban sem a korábbi időkben, sem pedig a baktriai kereskedők kínai látogatása idején nem talá-

lunk egyetlen más forrásban sem. Az egykorú görög, latin, szír és örmény források, valamint a középiráni feliratok és a későbbi, középperzsából merítő arab—perzsa források Baktriát az ott uralkodó hatalmas kusán dinasztia (i. sz. I—III. sz.) nevén szokták említeni, s ugyanezek a források a kusán nevet népnévként is használják. Földrajzi névként ugyanakkor mind a kínai, mind pedig a nyugati források, a Baktra (Baktria) név mellett, a Baktriában megtelepedett tohárok nevéből képzett Toharisztán nevet alkalmazták.

A régies szóhasználatot azonban a Vej-sunak a Baktriáról szóló tudósításaiban nemcsak a jüecsi név használata tanúsítja, hanem az is, hogy a Vej-su szerzője a „kis" jüecsik itt már nem idézett további leírásában olyan részleteket is közöl, amelyeket szóról-szóra a Han-sunak a régi „kis" jüecsikről szóló jól ismert leírásából vette át. A régi „kis" jüecsikről a Han-su a baktriai kereskedők látogatását hat évszázaddal megelőző események során, a tohárok nyugati vándorlásával kapcsolatban beszél. Ennek a tudósításnak az értelmében a „kis" jüecsik a hiungnu támadás után, az i. e. II. században, Északkelet-Tibet vidékére húzódtak, ahol végleg meg is telepedtek. Így, bár nincs okunk kétségbevonni, hogy a kusánok egyik ága az északnyugat-indiai Purusapura (a mai Peshawar) környékére költözött, a velük kapcsolatban alkalmazott „kis" jüecsi nevet aligha tekinthetjük hitelesnek. A tibeti „kis" jüecsik leírása eredetileg semmiféle kapcsolatban nem volt a kidaritákkal, a Vej-su szerzője tehát teljesen önkényes módon vitte át ezt a leírást a kidariták indiai ágára.

Meglepő az is a Vej-su tudósításában, hogy Kidara korábbi fővárosaként még itt is Lukiensi, tehát a jüecsik Han-kori kelet-toharisztáni fővárosának neve szerepel, amely az Amu-Darjától északra volt, holott, amint más forrásokból tudjuk, a kusán uralkodók téli és nyári rezidenciája már az i. sz. I. század második fele után, Kaniska idejében, Gandharába került át.

Lukiensinek a baktriaiak fővárosaként való említése tehát minden valószínűség szerint szintén régies elem a tudósításban. Azt viszont nincs okunk kétségbe vonni, hogy a baktriai uralkodók a késői kusán korban, a III. század során, a perzsa szászánidák, I. Ardasir és utódai baktriai fennhatóságának idején, visszaszorultak Kelet-Toharisztánba.

A tudósításban szereplő távolságokat a Vej-su szerzője a Vej-dinasztia korábbi fővárosától, az Észak-Kínában levő Tajtól számítja. Kevésbé világos a Fotisára való utalás.

A tudósításban leírt események idején, amint az a szövegből világosan kitűnik, Baktriában már nem a kusán dinasztia, hanem a Kidaráé volt uralmon. A baktriai kidariták nevét később, az V. század közepén, a bizánci kortárs, Priskos rétor is említi, aki a kidarita nevet népnévként használja.

Ami az itt leírt események dátumát illeti, az eddigi kutatás nem jutott általánosan elfogadott eredményre, ami sokakban azt a benyomást keltette, hogy a kidarita történelem kezdeteinek és első évtizedeinek időrendi meghatározása aligha lehetséges mai forrásaink alapján.[31] Valójában azonban nem így van, és nem hiányoznak azok az adatok, amelyeknek alapján a kidariták fellépésének időpontját elég pontosan meghatározhatjuk. Pavsztosz Buzand örmény író szavaiból ugyanis kitűnik, hogy Kidara balhi megtelepülése már 367 előtt megtörtént, minthogy az örmény író elbeszélése szerint, II. Sápur perzsa király kusán háborúja idején, a kusán főváros már Balh volt. Az örmény író jól tájékozottságát nincs okunk kétségbe vonni, hiszen Sápur hadjáratában fogoly örmény főurak is részt vettek, akik korábban a perzsa udvarban tartózkodtak.

A baktriai kereskedők elbeszéléséből nem derül ki, hogy a kidariták kitől foglalták vissza az egykori kusán Balhot és Gandharát, s más forrásokból is keveset tudunk e területek történetéről az i. sz. 250 és 350 közötti időkben. A III. század első felében a Vej-lio szerint Tahia, vagyis Baktria és Kaofu,

azaz Kabul, a kusánok fennhatósága alatt állt. A szászánida birodalom megalapítója, I. Ardasir (kb. 224—241) alatt azonban a kusánok is szászánida fennhatósága alá kerültek, s a Kába-i Zardust felirata szerint a kusán terület I. Sápur birodalmának is részét alkotta. Nem tudjuk, hogy a szászánida uralom a kusánok országa felett meddig tartott, s azt sem tudjuk teljes bizonysággal, hogy II. Csandragupta (335—kb. 375) vagy esetleg egy másik északindiai uralkodó volt-e az a Csandra, aki a Mihrauli-i vasoszlop felirata szerint hódításait egészen Bahlikáig, vagyis Baktriáig kiterjesztette, csak annyi látszik bizonyosnak a kidarita kereskedők elbeszéléséből, hogy Gandhara sem volt kusán terület Kidara balkhi megtelepülése idején.

Pavsztosz Buzand, valamint a baktriai kereskedők elbeszéléséből azonban annyi mindenesetre világos, hogy a baktriaiaknak a kusánokat követő új dinasztiája, a kidarita, valamikor a 367-et megelőző években vonult ismét nyugatra akkori területeiről, Kelet-Toharisztánból Baktriába és Gandharába, s hogy ez a vonulás az északról, az Amu-Darján túlról támadó nomádok nyomása alatt történt, s hogy a baktriai kidaritáktól elhagyott Kelet-Toharisztán ekkor, a IV. század közepén került a nomádok kezébe. A nomád uralom tehát a kidarita kereskedők kínai látogatásának idején mintegy száz esztendős volt Kelet-Toharisztánban.

Nehezebbnek látszik ezzel szemben magyarázatot találni egy olyan ellentétre, amely a Vej-su két „jüecsi" fejezete között mutatkozik: amennyiben a „nagy jüecsi" fejezet szerint Kidara a zsuanzsuanok, a „kis jüecsi" fejezet szerint viszont a hiungnuk támadásai elől vonult nyugatra, Balhba.

A nehézség azonban csak látszólagos. Egy IX. század elejéről származó összefoglaló történeti mű, a Tung-tien szerzője ugyanis, aki ezeket a fejezeteket még az eredeti Vej-su szövege alapján közli, mind a „nagy", mind pedig a „kis jüecsi" fejezetben a zsuanzsuan nevet használja. Ez pedig világosan arra mutat,

hogy a kidaritákat az eredeti Vej-su szerint a zsuanzsuanok űzték Kelet-Toharisztánból Balhba. Igen fontos bizonyítékát találjuk egyébként ennek egy másik kínai forrás tudósításában is, amely szerint a Kelet-Toharisztánban megtelepedett nomád népet *hua*-nak, vagyis *uar*-nak hívták. Ez a törzsnévi jellegű elnevezés ugyanis, amint majd alább (VI. fej.) látni fogjuk, szintén az avarokra, illetőleg a zsuanzsuanokra utal.

2. *Szogdia uar-hun uralom alatt*

A 367-et megelőző években az Amu-Darja menti országokba érkező nomád törzskötelékek azonban nemcsak zsuanzsuan néven szerepelnek a kínai forrásokban. Erre vonatkozólag igen értékes és hiteles forrásadatokkal rendelkezünk. Kiemelkedik közülük egy szogd vonatkozású tudósítás, amelyet eredetileg szintén a Vej-su szerzője jegyezhetett fel egy Szogdiából a kínai udvarba küldött követség beszámolója alapján, 457-ben, kevéssel a kidarita kereskedők kínai látogatása után:

„Szutö (*Szogdig, Szogdia) a Cunglingtől (Pamir-hegység) nyugatra van. Azzal (az országgal) azonos, amely Jencai volt a régi időkben. Vennasa-nak is hívják. Egy nagy kiterjedésű mocsár (tenger) mellett fekszik, Kangkütől északnyugatra. Tajtól 16 000 mérföldnyire van. Egykor a hiungnuk megölték (itt) a királyt és elfoglalták az országot. Huji király (azóta) a harmadik nemzedékben uralkodott. Ennek az országnak a kereskedői nagy számban szoktak érkezni Liang körzetébe, kereskedés céljából. Kucang elfoglalásakor mindannyian fogságba estek. Kaocung (452—465) császár uralmának elején (Szutö) királya követeket küldött, hogy kiváltsa őket, amit a császár parancsára meg is engedtek. Azóta nem érkezett tőlük követség, hogy adót fizessen."

Ebben a tudósításban ismét megnyilvánul a Vej-su szerzőjének az a törekvése, hogy kora földrajzi neveit a régi, Han-kori földrajzi anyaggal kapcsolja össze. Ezért mondja, hogy Szutö, vagyis Szogdia a régi Jencajjal azonos. Szogdia története azonban a fent tárgyalt adatok szerint évszázadokon át nem Jencajéval, hanem Kangküével fonódott össze, s egyetlen adatunk sincsen, amely Jencaj és Szogdia azonosságát vagy közvetlen történeti kapcsolatait akár csak valószínűsíthetné is. Ez az azonosítás tehát szintén a Vej- és Han-kori földrajzi nevek önkényes és téves azonosításainak hosszú sorához tartozik és sok zavar forrása lett a legújabb idők kutatásában is.[32]

Ezt nem tekintve azonban a tudósítás a továbbiakban hiteles és igen értékes értesüléseket tartalmaz, amelyek teljes összhangban vannak egyéb értesüléseinkkel. A Liang-dinasztia területének és Kucang városának kínai részről történt visszafoglalása (i. sz. 439) pontosan megfelel a történeti valóságnak. Ugyanezt mondhatjuk el arról a közlésről is, hogy a szogd kereskedők karaván jai a Liang-dinasztia területén át érkeztek a kínai fővárosba. Rendkívül érdekes a beszámolóban az is, hogy a kínai—szogd kapcsolatok újrafelvételére éppen a Liang-dinasztia területén kínai fogságba esett szogd kereskedők kiváltása nyújtott alkalmat.

A szogd kereskedők kínai látogatásának dátumát a Vej-dinasztia évkönyve egy másik helyen pontosabban is meghatározza. Ezek szerint a szogd kereskedők 457-ben érkeztek a kínai fővárosba. Erre a dátumra való tekintettel alapvetően fontos a szogd kereskedőknek az a közlése, hogy a hiungnuk a követség időpontja előtt három nemzedékkel, tehát mintegy száz évvel érkeztek Szogdiába, ami világosan arra mutat, hogy a hiungnuk szogdiai betörésének időpontja i. sz. 360 körül lehet. A fent tárgyalt kidaritákról szóló tudósítás szerint azonban ugyanekkor hatoltak be a nomádok a Szogdiával közvetlenül szomszédos Kelet-Toharisztán területére is. Ennek a mind ez

ideig kellő figyelemre nem méltatott időrendi egyezésnek az alapján egyetlen következtetés marad számunkra: a baktriai kereskedők és a szogd követség a nomádoknak ugyanarról a nagy, 350 körül lejátszódott betöréséről tudósítanak. Eltérés a két tudósítás között csak abban van, hogy a támadó nomádok a baktriai kereskedők szerint zsuanzsuanok, a szogd követek szerint pedig hiungnuk voltak. Azonban, tekintve, hogy mind a két tudósítást feltétlenül hitelesnek kell elfogadnunk, helyesebb, ha nem ellentétet látunk a kettős név használatában, hanem annak bizonyítékát, hogy a 350 táján az Oxus vidékére behatoló zsuanzsuanok között a hiungnuk is képviselve voltak. Ezt a következtetést egész sor más adat teszi valószínűvé. A kérdéses további adatok egyrészt kronológiailag erősítik meg a kidarita kereskedők és a szogd követek tudósítását, másrészt világossá teszik, hogy mind Szogdiába, mind Toharisztánba ugyanaz a nomád törzsszövetség hatolt be, végül pontosabb felvilágosítást adnak a behatoló nomád törzscsoportok eredetére vonatkozólag is.

3. *Az uar-hunok követei Kínában*

Kiemelkedik e forrásadatok közül egy olyan tudósítás, amely végső fokon maguktól a Szogdiában és Toharisztánban megtelepedett nomádoktól származik. A nomád uralkodó ugyanis 457-ben, majdnem egyidőben a szogd követséggel, szintén megbízottakat küldött a kínai udvarba. Az uralkodó a tudósításban a nomádok új dinasztiájának a *Heftal*-nak a nevén szerepel, amely a követséget megelőzőleg kevés idővel került uralomra. A dinasztia nevén szereplő heftalita király népének és a heftalita törzseknek az eredeti neve nem szerepel a kínai tudósításban.

A heftalita követek a baktriai és szogd küldöttekhez hasonlóan szintén elmondták, hogy mi történt országukban az elmúlt száz esztendő alatt. A Tung-tien szerzője a heftalitákról szólva így idézi a követség beszámolójának kérdéses részletét (a Vej-su eredeti szövege alapján):

„A Kinsan hegységből, a Hotantól nyugatra levő területekre vándoroltak. A késői Vej-dinasztia Vencseng (vagyis Kaocung) császárjának idején (452—465), ennek már 80—90 éve volt."

A heftalita követek tudósításának jelentősége azért nagy, mert azt bizonyítja, hogy azok a nomádok, akik 80—90 évvel a követség előtt, tehát a IV. század közepén alapították meg uralmukat Szogdiában, Kelet-Toharisztánban és a környező területeken, és akik a szogd követek, valamint a kidarita kereskedők tudósítása szerint a hiungnu, illetőleg a zsuanzsuan nevet viselték, azonosak a későbbi heftalita dinasztia népével. Ugyancsak fontos kronológiai szempontból, hogy az új dinasztia neve, a Heftal, ebben a 457. évi követségről szóló jelentésben szerepel először a történelemben. A heftalita követek később (516-ban és azután) a déli kínai udvarban is többször megfordultak, s a kínai feljegyzések tanúsága szerint e déli követségek jelentései sem hagytak kétséget afelől, hogy a Heftal név eredetileg a heftaliták uralkodó-családjának neve volt, tehát ugyanolyan dinasztikus és egyben népnévi megjelölés, mint a baktriaiaknál előbb a kusán, később pedig a kidarita. Egyébként arról, hogy a *heftalita* név eredetileg dinasztikus megjelölés, Theophanes Byzantios egyik feljegyzésének tanúsága szerint a bizánciak is tudtak.[33]

4. Éremtani tanulságok

A kínai udvarban járt három követség tudósításait megerősítik az éremtani leletek is. A támadó nomádok ugyanis uralmuk

megszilárdítása, tehát mindenesetre 358 után, maguk is érméket verettek, amelyeknek a feliratain a görög írásból fejlődött baktriai „heftalita" írást használták. Az érmefeliratokon a nomád uralkodó az OIONO nép királyaként szerepel. A heftalita betűkkel írt OIONO név pedig, ugyanazt a barbár hjono nevet adja vissza, mint a kínai hiung-nu szavak. A Balhban megtelepedett kidarita uralkodó a Tepe Marindzsánban 1933-ban talált baktriai írásos feliratú érmék tanúsága szerint szintén veretett pénzt. A hiungnu, valamint a kidarita érmék szempontjából kormeghatározó jelentőségű, hogy mindkét uralkodó érméin a királyi korona a perzsa nagykirály, II. Sápur (310—379) koronájának utánzata.[34]

V. Az uar-hun törzsek története Irán keleti és nyugati határain

Az eddig elmondottak tanúsága szerint a heftalitáknál ugyanazt a soknevűséget figyelhetjük meg, mint a többi nomád népnél. A heftalita törzsek, amelyek külön részfejedelmek uralma alatt álltak, a forrásokban részben saját törzsi nevükön, részben a heftaliták népnevein, az uar-on és a hjón-on, 457 után azonban többnyire a Heftal dinasztia nevén szerepelnek. Így van ez nemcsak a gurgáni *csol* törzs esetében, amelyet Prokopios heftalitának és fehér hunnak nevez. Prokopiosnak a heftalita fehér hunokról adott leírásában más forrásokból vett régi néprajzi közhelyek is vannak. Ennek ellenére sem kétes, hogy a leírás lényege egykorú, pontos értesülésen alapszik. Újabb kutatásokból tudjuk, hogy a heftaliták egy másik csoportja a „vörös hun" nevet viselte (karmir hjón, kermichion, hermichion). Ehhez a csoporthoz tartozott az Aszkil törzs is, amelynek uralkodója a türk hódítás után, 563-ban és 565 őszén, bizonyára a türk uralkodó engedélyével, mint pár évvel később a choalita uralkodó, saját követeit küldte Bizáncba. A kínaiak a nyugati türk törzsek között említik az Aszkil törzs nevét.

A többnevűséget figyelhetjük meg a Herát környéki *kadis* törzsnél is, akikhez Kavád perzsa király 496-ban menekült, s akiket ebből az alkalomból Johannes Antiochenus *kadis-hun*-nak, Berhebraeus perzsa forrása hjón-nak, Prokopios pedig heftalitának nevez. Természetes ezzel szemben, hogy a

perzsák nyugati határára telepített kadisoknál, akik még a Heftal-dinasztia megalapítása előtt, 358 táján kerültek nyugatra, Észak-Mezopotámia vidékére, csak a hjón név szerepel másik megjelölésként. Megvan a kétnevűség a forrásainkban a szorosabban vett tulajdonképpeni vezértörzs, a heftaliták esetében is, akik Kelet-Toharisztánban laktak, s a kínai források szerint a hua (uar) nevet viselték, noha minden más forrásunk a heftalita néven említi a kelet-toharisztáni nomádokat. Mindenesetre feltűnő és igen fontos, hogy a kínai forrás a hua-k, vagyis az uar-ok nevét általánosított értelemben az egész heftalita birodalomra vonatkoztatja (l. alább 84).

Amint fentebb láttuk, a hua (uar, avar) törzset a kínaiak zsuanzsuannak is nevezték. A zsuanzsuan megjelölés nem a kérdéses nép eredeti neve, hanem amint majd alább látni fogjuk, csak a kínaiaknál használt megjelölés volt.

Közép- és Dél-Afganisztánban a heftaliták *Zavul* nevű törzse alkotott külön fejedelemséget, amelyről az indiai források, a Hvatáj-námak és a későbbi mohamedán földrajzi források is említést tesznek. Zavulisztán heftalita királya szintén önálló részfejedelem volt a heftalita birodalmon belül, aki érméin és az 1954-ben ismertté vált baktriai nyelvű uruzgani feliraton a „Zavul királya" címet viseli. A zavul fejedelemség elsősorban Északnyugat-India meghódításában játszott fontos szerepet. Az indiai források azonban a zavulisztáni heftalitákat is a *húna* néven említik.[35]

A támadó uar-hunok Sogdiana elfoglalása után nemcsak Toharisztán irányában lépték át az Amu-Darját, hanem délnyugatra, a Türkmen-steppe és Irán felé is. Ezzel a megvalósulás útjára lépett Csicsi egykori terve, aki Kangküből kiindulva a pártus birodalmat is meg akarta hódítani. Az Amu-darjától nyugatra levő steppe birtokbavétele után az uar-hunok a Kaspi-tenger délkeleti kiszögelléséhez, Hirkániához (a mohamedán forrásokban: Gurgán) érkeztek. A Kaspi-tengertől

keletre levő nagy síkság korábban a masszageták birtokában volt, akik keleten az Amu-Darja környéki steppéket is uralmuk alatt tartották. A korai hellenisztikus időkben a daha törzsek léptek itt előtérbe és a Kaspi-tengertől keletre levő hatalmas sík terület a „Daha steppe" nevet vette fel, bár a görög—latin földrajzi művek későbbi másolói e területtel kapcsolatban, a régi példák nyomán, a masszageták nevét is tovább használták. A daha törzsek egy része akkor is a steppén maradt, amikor az aparnok törzse kivált közülük és a Türkmen-steppe szélén, Irán északkeleti határán megvetette a későbbi pártus birodalom alapjait. Más daha csoportok Hirkánia vidékén telepedtek meg, ahol földművelésre is alkalmas területet találtak és hamarosan áttértek a félig megtelepedett életmódra. Erről a daha területről Taji néven már a jüecsi történelem kínai forrásai is említést tesznek.

Az uar-hunok győzelme a dahák felett teljes lehetett, s az sem kétes, hogy a győzelem után az uar-hunok a daha törzseket maradéktalanul magukba olvasztották. Erre mutat, hogy i. sz. 350 után többé semmilyen forrás nem beszél dahákról vagy más iráni nomádokról a Kaspi-tenger keleti szomszédságában. A Hirkánia környékén megtelepedett uar-hunok viszont sok mindenben hasonultak a legyőzött dahákhoz. Így mikor két évszázaddal 350 után Prokopios leírta a Hirkánia környéki „fehér hun"-okat, szerinte azok nem voltak nomádok, hanem „már régen megtelepedtek a jó földeken", arcuk sem volt csúf, mint a többi hunoké, testük pedig fehér volt, ami szintén szokatlan vonás a hunoknál.

A Türkmen-steppe birtokba vétele után az uar-hunok hatalmas támadást intéztek Irán ellen, amely váratlanul érte Perzsiát. A támadást kilenc éven át (350—358) tartó harcok követték. Ezeknek során II. Sápur birodalma a teljes pusztulás szélére sodródott, minthogy Sápur alattvalóinak nagy véráldozatával sem tudta megállítani a nomádok megújuló támadásait.

E harcokról egybehangzóan tudósítanak a perzsiai keresztények szír nyelvű feljegyzései, valamint a kelet-római írók tudósításai. Egy szír szerző egyháztörténeti munkájában elmondja, hogy miközben II. Sápur (350-ben) országa nyugati határán Nisibist ostromolta, a Kaspi-tengeren túli vidékről, tehát Hirkánia irányából barbárok támadták meg országa keleti határait, úgyhogy Sápurnak azonnal el kellett hagynia a mezopotámiai hadszínteret és keletre sietve védekeznie kellett a támadó barbárok ellen. Hasonlóan tudósít Zonaras is, aki szerint Nisibis ostroma közben „masszageták" támadták meg Perzsiát. Ammianus Marcellinus tudósításaiból pedig kitűnik, hogy 356-ban, hét évvel a támadás után Sápur még mindig kétségbeesett védelmi harcokat folytatott országa legtávolabbi határain a barbárokkal szemben, akik e tudósításban a Chionitae (hjón) nevet viselték.

A hjónok támadásairól, majd később a perzsa királyok szolgálatába állt hjón segédcsapatokról természetesen a perzsa területen élő szírek is tudomással bírtak. Így az 505—506. évi perzsa—bizánci harcok szír krónikása említést tesz Péróz (459—474) perzsa királynak a „hjónokkal, vagyis hunokkal" viselt háborúiról is. Igen érdekes, hogy a szír szerző, aki ismerte a hunok nevének perzsa és római változatát is, fontosnak tartja, hogy — mintegy magyarázatul — a barbárok mindkét nevét megemlítse.

Olyan esetekben azonban, amikor a perzsa területen élő szír írók közép-perzsa írással írt forrásokból merítettek, nehézséget jelentett, hogy a középperzsa betűkkel írt hjón név első betűje többféleképpen (pl. 'ijón) is olvasható lévén, azok a szerzők, akik más értesülésekkel nem rendelkeztek a kérdéses eseményekről, nem tudtak választani a lehetséges olvasatok közül. Így történt meg, hogy a szír szerzők egy része ugyanúgy írja a hjónok nevét, mint a görög iónokét. Ezt az eddig megmagyarázatlan alakot találjuk II. Sápur hjónok ellen viselt

háborúinak történetében egy perzsiai keresztény mártír életrajzában, továbbá Barhebraeus szír egyháztörténetének egy Kavád (488—531) korára vonatkozó rövid tudósításában is. Ugyanezt a nehezen elkerülhető pontatlanságot megtaláljuk azonban a középperzsából fordított szír Nagy Sándor regényben is. A szír változat görög fordításának készítője azután, különös módon meghagyta az "ión" nevet a szövegben, úgyhogy a Nagy Sándor regénynek ebben a görög változatában Góg és Mágóg népe mellett az „iónok" is megjelennek az utolsó ítélet népei között.

A hjónok támadásai i. sz. 350 után egy időre a végső pusztulás szélére sodorták Perzsiát. Ennek a következménye lett, hogy a hjónok neve behatolt azoknak a perzsa vallásos iratoknak a szövegébe is, amelyek a Jó és a Gonosz harcának történetével, valamint a végidők (világvége és az utolsó ítélet ideje) eseményeivel foglalkoznak. Egy hasonló tartalmú régi zoroasztriánus szöveget alapul véve ezek a középperzsa művek felsorolják az Iránt ért csapásokat az őskortól kezdve egészen az arab megszállás idejéig, majd jövendölésbe mennek át és megjósolják Irán ellenségeinek végső pusztulását és a vallás diadalát. Ezeket a szövegeket, bár szövegük csak IX. századi és későbbi kéziratokban maradtak ránk, fontossá teszik az iráni és a steppei történelem szempontjából a bennük található történeti utalások. Megtaláljuk ezekben az iratokban Vistászpának, Zoroaszter pártfogójának történetét is. A turániak nevének helyét azonban itt is a hjónoké foglalja el, s bár szó van e művekben a hjónokat 557 után követő türkökről, sőt a VII. századi arabokról is, a hjónok pusztulásáról még az utolsó időkre vonatkozó részekben is találunk jövendöléseket. A hjónok, türkök és az arabok említése egyfelől rávilágít a szerzők korára és azokra a körülményekre, amelyek között ezeket a régi jövendöléseket újra és újra feljegyezték, másfelől azonban világossá teszi, hogy a hjónok félelmes betörésének emléke még az ara-

bok perzsiai hódítása idején is élénken élt a perzsák emlékezetében.

Ugyanígy került bele a hjón név a szászánida-kori Aveszta szövegébe is, mégpedig itt is Vistászpa történetébe. A hjónok avesztai említésének természetesen igen nagy jelentősége volna a steppei történet szempontjából, amennyiben igazolható volna, hogy a hjónokról szóló részlet az eredeti szöveghez is hozzátartozott. Ezeknek az avesztai részletek eredetisége mellett elsősorban arra lehetne hivatkozni, hogy a hjónok olyan fejezetekben szerepelnek, amelyeknek régisége mind tartalmi, mind pedig verstani szempontból biztosítottnak látszik. Mindez természetesen azt is jelentené, hogy a hjónok nem i. sz. 350 táján, hanem az i. e. I. évezred közepén kerültek Irán szomszédságába. Nem tekintve azonban, hogy az i. e. I. évezred közepén más forrásokból szerzett ismereteink szerint Irán északkeleti szomszédságában még a szkíta—szaka, nem pedig hiungnu törzsek tartózkodtak, a kérdéses avesztai fejezetek régisége önmagában aligha lehet döntő bizonyíték a szövegben előforduló népnevek régisége mellett. A végidőkre vonatkozó szászánida-kori középperzsa iratok ugyanis tartalmilag, sőt nemegyszer megfogalmazásukban is, szintén az iráni vallásos irodalom legrégibb szövegeire mennek vissza, mégis szinte szemünk előtt mentek végbe azok a változtatások, amelyeket a népnevek tekintetében hajtottak végre rajtuk. S ez könnyen érthető is. Hiszen Irán Aveszta-kori ellenségeinek említése már néhány évszázaddal az Aveszta korai fejezeteinek első rögzítése után végleg elvesztette időszerűségét. A turáni nomád ellenség neve a századok során állandóan változott anélkül, hogy az Aveszta szövegének mindenkori feljegyzői tudták volna, hogy koruk nomád törzsei mikor kerültek Turán területére. Mindaddig tehát, amíg a kérdéses avesztai szövegeket a szászánida-kornál régibb változatban nem ismerjük, helyesebb, ha a hjónoknak ezekben az említéseiben szászánida-kori vál-

toztatást látunk, nem feledve, hogy a változtatás ezekben az esetekben csak a népnevekre magukra terjedt ki, érintetlenül hagyva egyebekben az ősi zoroasztriánus alapszöveget.

Megerősít bennünket ebben az is, hogy az i. sz. 350 után, amikor a hjónok neve feltűnik a perzsa vallásos irodalomban, ugyanez a név hasonló összefüggésben a perzsa epikus szövegekben is megjelenik. Így egy pártus nyelven készült, de középperzsa változatban ránkmaradt rövid elbeszélésben, ahol Vistászpa történetével kapcsolatban szintén a hjón nevet találjuk. A későbbi középperzsa epikus hagyomány viszont, amely a pártus eredetű iratéval majdnem azonos szövegezésben adja elő ugyanezt a részletet, tanulságos módon már nem beszél a hjónokról, hanem a türköket említi helyettük. A középperzsa eposzban, a Hvatáj-námakban szintén nem fordul elő sehol sem a hjónok neve, hanem mindig a türköké szerepel mint Irán turáni ellenségeinek neve.

Az ősi, avesztai Turán nevet ugyanis a türkök fellépése (i. sz. 552) után a perzsák, népies szómagyarázat alapján, a türkök nevével kapcsolták össze és „turáni" értelemben az ősi időkre vonatkoztatva, tehát teljesen történetietlen módon is használták. A türk névnek ez az általánosító használata egyformán jellemző a Hvatáj-námak összes ránkmaradt arab és perzsa változatára, amiből arra kell következtetnünk, hogy ugyanez a névhasználat megvolt már az i. sz. 630 körül feljegyzett középperzsa eredetiben is.

A 350—358. évi perzsa—hjón háború végén Sápurnak sikerült békét kötnie a hjónokkal s egyben szövetséget is kötnie velük. Így, amikor Sápur egy év múlva, 359-ben a rómaiak ellen fordult, Ammianus Marcellinus saját szemével láthatta Amida ostrománál a perzsákkal együtt harcoló hjónok (chionitáknak) seregeit, fejedelmük, Grumbates vezetése alatt. Sápur seregében a hjónokon kívül más segédnépek is képviselve voltak, s a barbárok családjaikat is magukkal vitték a hadjáratra. A per-

zsa uralkodó terve ugyanis az volt, hogy a meghódítandó területek lakosságát birodalmának belsejébe deportálja, helyükre pedig saját népeiből telepít lakosságot.

A római szerzők nem beszélnek arról, hogy a 359-es események után hjónok telepedtek volna meg Észak-Mezopotámiában, a szír irodalomban azonban számos utalást találunk arra, hogy a hjónok (a szír szövegekben a hjón néven, vagy a kadis törzsnéven) megtelepedtek Moszul környékén, ahol még évszázadok múlva is szerepelnek a határ mentén lejátszódott bizánci—perzsa háborúkkal kapcsolatban. Megtelepülésükre helynevek is utalnak (Bet-Hjónájé, Kadis; az utóbbi arabul a Kádiszija, örményül a szabályos Katasan formát mutatja). A nyugati kadisokat először egy szír egyházi költő említi, i. sz. 444 körül lejátszódott események során, de ugyanezt az észak-mezopotámiai kadis csoportot a szírek még másfél évszázad múlva is külön népként ismerik Kavád uralma idején. A hjónok kadis törzsének egy másik töredékét az arab Baládzuri szerint Péróz (459—484) perzsa király a birodalom másik végén, Herát környékén telepítette le. Ezekhez a kadisokhoz menekült Kavád 496-ban, majd három év múlva az ő segítségükkel szerezte vissza magának a perzsa trónt.[36]

A perzsa—hjón békekötés után (358) csak kisebb hjón betörésekre került sor Perzsia észak-keleti határán. 427-ben azonban a hjónok újabb óriási támadást intéztek Perzsia keleti határai ellen. A támadás váratlanul érte a perzsákat. Bahrám Gór (420—438) királynak azonban hirtelen ellentámadással sikerült megvernie a támadó hjón sereget és megölnie a hjón uralkodót is. A támadók a Hvatáj-námak régi változatai szerint is a Szogdiában uralkodó „türk" király alattvalói voltak, ami világosan mutatja, hogy valójában hjónok-ról (hunokról) van szó. Amint ugyanis a kínai fővárosban járt kereskedők elbeszéléséből láttuk, Szogdia ekkor már több mint fél évszázada az uar-hunok birtokában volt. Bahrámot ez a csodálatos győzelem emelte már

kortársai szemében az iráni messiások közé. A hjónok számára viszont katasztrofális következményekkel járt a nagy vereség, hatalmuk ugyanis az Amu-Darja környéki országokban 427 után mindenütt megrendült.

A kidariták viszont, akik 350 táján még nem tudtak ellenállni a hiungnu nyomásnak és Kelet-Toharisztánból nyugatra, Balh-ba szorultak, a 427-et követő évtizedek során újjászervezkedtek és kiterjesztették fennhatóságukat a nomádok területeire is. Mikor tehát II. Jazdgerd (439—454), Bahrám Gór utóda a perzsa trónon, hadat indított ellenük, sem Priskos, sem pedig a szemtanú jelentések alapján tudósító örmény források nem tesznek említést a kidariták nomád szövetségeseiről, illetőleg alattvalóiról. II. Jazdgerd kidarita, illetőleg, amint az örmény források a régi állapotokra utaló nevet megtartva mondják, „kusán" ellenségei azonban mind Priskosnál („kidarita hun"), mind pedig az örmény forrásokban a hun (hon-) nevet is viselik, ami ebben az esetben minden valószínűség szerint arra utal, hogy Jazdgerdnek elsősorban baktriai nemhun kidariták hjón alattvalói ellen kellett harcolnia. Ez kitűnik abból is, hogy Jazdgerd harcainak színhelye főleg a gurgáni határvidék volt, ahol Prokopios szerint a heftalita fehér hunok éltek. Ezekről a gurgáni hunokról beszél Jazdgerd harcaival kapcsolatban egy szír mártírirat is. Az utóbbi ezeket a heftalitákat törzsi nevükön *csol*-nak nevezi. Ugyanezeket a gurgáni csolokat még évszázadok múlva is említik a források, így a Hvatáj-námak, Varáha Mihira, az ind asztrológus, valamint az arab források, egészen a VIII. századig. Az örményeknél viszont a „kusán föld" kifejezés maradt meg a kidarita kor után is mint Baktria neve, úgyhogy Szebéosz, (VII. sz.) a „kusán föld" heftalita királyáról beszél, aki azonban nála az Oxuson túli „masszageta" (nyugati türk) nagyfejedelem hűbérese. II. Jazdgerdnek a kidariták és a hjónok ellen folytatott harcai végül is arra vezettek, hogy a hjónok újrarendezhették soraikat.

A nomádok megerősödésének és újjászervezkedésének következtében már 455-ben hjón seregek indulhattak déli irányba Északnyugat-India meghódítására. A húna támadást, amint Skandagupta egyik feliratából tudjuk, sikerült ugyan visszaverni, 460 táján azonban a nomádok már Gandhara birtokában voltak. Szung Jün kínai zarándok ugyanis, aki 520-ban járt ezen a vidéken, elmondja, hogy a nomádok, akiket ő heftalitának nevez, két nemzedékkel, tehát mintegy hatvan évvel korábban is uralmon voltak Gandharában. A zarándok utazásának időpontjában a nomádok már Kasmir birtokáért harcoltak.[37]

VI. Bonyodalmak a heftaliták nevei körül

1. A heftaliták és a hiungnu—hun kérdés

A heftaliták két régi nevét, a hiungnu és a hua neveket a kidarita, szogd és a heftalita követségek tudósításai alapján jegyezték fel a kínaiak. Alapvető jelentőségű a steppei történelem szempontjából, hogy e két kínai feljegyzésű név eredeti alakiát a heftalitákra vonatkozó egész sor más, nem kínai írással feljegyzett adat alapján minden kétséget kizáró módon meg tudjuk állapítani.

A *hiung-nu* név egykorú kínai kiejtése *(xi̯ung-no)* nyilvánvalóan elválaszthatatlan a heftalita érmék baktriai („heftalita") írással írt OIONO formájától. A perzsák hjónnak nevezték az északkeleti szomszédságukban megtelepedett nomádokat, akiknek neve a perzsák közvetítésével jutott el a fennhatóságuk alatt élő észak-mezopotámiai szírekhez s onnét a kelet-rómaiakhoz. A latin Chionitae formában tehát végeredményben szintén perzsa eredetű alakot kell látnunk.

A hjón végső eredete azonban nem lehet perzsa, amint azt a perzsában szokatlan hj- szókezdet is mutatja. De szokatlan volt ez a szókezdet más nyelvekben is. Az utóbbiakban azonban a hj-t a h, vagy pedig a ch hangok helyettesítették. Az adatok e második csoportjához tartozik a heftalita hjónok szanszkrit neve, a hūna, továbbá a hvárezmi hun és az örmény hon forma is, tehát olyan változatok, amelyek elválaszthatatlanul összetartoznak a nyugaton használatos hun névvel.

Következésképpen egy nagy jelentőségű, kettős egyezéssel állunk itt szemben: az Amu-Darja vidékére benyomult nomádok, tehát egy földrajzilag és történetileg is körülhatárolt ázsiai hun eredetű törzscsoport nevének a szomszédos népek nyelvében megőrzött s az egyes nyelvek kiejtési lehetőségeihez idomult formája szoros egyezést mutat egyfelől a kínai hiungnu névalakkal, másfelől pedig az európai hunok nevével. Mindez felhatalmaz bennünket arra, hogy a heftaliták hun eredetű törzscsoportjára vonatkozó adatokban döntő bizonyítékot lássunk az ázsiai és az európai hunok nevének közös eredete mellett. Megjegyezhetjük még, hogy a hunok maguk használta neve, amely különféle változatokban a Sárga-folyótól a Rajnáig mindenütt a hunokkal együtt tűnt fel, ezekből az adatokból ítélve egy *hjon(o)*, vagy ahhoz közel álló forma lehetett.

Külön említést érdemel ebben az összefüggésben a hunok nevének a szogdban használt formája. Ezt a császári kancellária hivatalnokai görög betűkkel chón- formában jegyezték fel, a türkök megbízásából 568-ban Bizáncba érkező szogd követek kiejtése alapján. Egy másik bizánci feljegyzésű görög formája ugyanennek a névnek chunni formában maradt ránk. Történeti és nyelvi szempontból is a legfontosabb azonban a hunok szogd nevének az a változata, amely a régi, i. sz. IV. századi szogd levelekben, szogd írással feljegyezve maradt fenn. Ezeket a leveleket Stein Aurél fedezte fel a Tarim-medence keleti végeinél, Kanszu tartomány nyugati szélén fekvő egykori Tunhuang őrtornyainak a romjai között. Szó van a szogd levelekben, amint azt 1948 óta tudjuk, Lojangnak, Kína egyik régi fővárosának a hunok részéről i. sz. 311-ben történt felégetéséről is. A hunok nevének itt található formája, a *xun* ugyanazt a kiejtést tükrözi, mint a bizánci forrásokban ránkmaradt szogd chunni és chón-formák.

A szogd leveleknek ez az adata azért igen fontos az egész hiungnu—hun kérdés szempontjából, mert ugyanezekről az

eseményekről a kínai források is megemlékeznek, s Lojang felégetését azok is a hiungnuknak tulajdonítják. A hiungnu és a χun név tehát ebben az esetben vitathatatlanul ugyanarra a népre vonatkozik. Nem indokolatlan tehát, ha a szogd levelek hun vonatkozású adatában a hiungnu és a hun nevek közös eredetének további fontos bizonyítékát látjuk.

Az Észak-Afganisztánban megtelepedett uar-hunok hun törzscsoportjának nevét a környező népek, a perzsák, örmények, hvárezmiek, szakák, indiaiak, a szogdok kivételével, ugyanabban az időben, közvetlen érintkezés során, egymástól függetlenül ismerték meg. Legalábbis semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy a hun név valamelyik változata régebben is élt volna e népek valamelyikének nyelvében, s hogy ezt a régi nevet átvitel során ruházták volna az új nomád szomszédokra, mint ahogyan azt Európa népei olyan gyakran megtették a hunok nevével. Az uar-hunok hun nevének általánosító használatára csak később került sor, amikor a heftalita dinasztiának a népek egész sorára sikerült kiterjesztenie hatalmát. A hunok nevének ez az általánosító használata azután a heftalita birodalom bukása, tehát i. sz. 557 után is megmaradt a környező népek nyelvében. Erről tanúskodik elsősorban az egyik legfontosabb középperzsa nyelvű vallásos mű egyik helye, ahol ezt olvassuk: „egy türk, akit hjónnak neveznek".

A perzsák tehát átvitték a heftalita hunok nevét a türkökre is. Ugyanezt a perzsa névátvitelt ismerték a bizánciak is. Ez tűnik ki az egyik bizánci történetíró következő megjegyzéséből: „. . . a türkök, akiket a perzsák saját nyelvükön (kermi) chionnak neveznek". A kermichion név chion eleme, amint láttuk, a hunok perzsa hjón nevének görög feljegyzésű formája. Ezek az adatok magyarázzák meg az i. sz. 723 előtti évekből származó Mug-hegyi szogd iratok sajátságos névhasználatát is. Ezekben az iratokban ugyanis, amelyeket az utóbbi években tettek közzé a szovjet tudósok, a hun név

szogd változatát (χun) egyfelől mint személynevet, másfelől pedig mint a türköket jelölő népnevet találjuk meg. A nyugat-turkesztáni uar-hunok egyik eredeti népnevének, a hunnak az átvitele a türkökre tehát nemcsak a perzsáknál, hanem a szogdoknál is megtörtént.

További nehéz kérdés, természetesen, hogy a hiungnuk és a hunok nevének most már bizonyítottnak tekinthető azonossága mennyiben bizonyítja egyben a két nép törzseinek közös eredetét. Mielőtt megkíséreljük, hogy válaszoljunk e kérdésre, célszerű, ha figyelembe vesszük a nomád népek vándorlásainak és a nomád birodalmak kialakulásának bizonyos törvényszerűségeit. Az utóbbiak közül most számunkra a legfontosabb az, hogy a terjeszkedő nomád nép először közvetlen nomád szomszédait kényszeríti csatlakozásra, ami után azonban az új törzsszövetségen belül bizonyos rétegződés jön létre. Az egész törzsszövetség élére az uralkodó törzse, a vezértörzs kerül, a hódolt törzsek vezetését pedig többnyire a főuralkodó családtagjai, egyes esetekben pedig vezéreik veszik át. Bizonyos esetekben azonban a legyőzött népek főnökei, mint hódolt uralkodók, megmaradnak.

A részuralkodók családjait szoros rokoni szálak fűzik a kagán családjához. Ezek a fejedelmek iparkodnak kagánleányt, vagy legalábbis az uralkodó családjából származó előkelő hercegnőt feleségül venni. Leányaikat pedig, ha sokszor nem is jószántukból, a kagán udvarába küldik. A kagánnal való rokonságukat gyakran a címeikben szereplő „sógor" és „vő" szavak is jelzik, amelyek egyben törzseiknek is előkelőséget kölcsönöznek.

Újabb nomád népek és a steppe északi szomszédságában levő ligetes és erdős övezetek népeinek leverése és csatlakozása után a törzsszövetség tovább bővül, ugyanakkor tovább folytatódik azonban a belső tagolódás és rétegződés is. A nagy törzsszövetségek uralmuk fénykorában a steppe déli szomszédságá-

ban levő kultúrterületekre is (Észak-Kína, Korea, a Tarim-medence, Afganisztán és Irán, valamint a dél-orosz steppe és Transzkaukázia) kiterjesztik hatalmukat. Az új birodalomrészek uralkodóházait szintén szoros rokoni szálak fűzik a kagán családjához.

A törzsszövetség növekedése során az egyes új törzscsoportok saját törzs- és népnevükön kívül a vezértörzs nevét is felveszik, úgyhogy a nomád törzsszövetségek egyes csoportjai általában többnevűekké válnak. Ugyancsak bonyolultak a nomád törzsszövetségek nyelvi viszonyai is. Az eredeti törzscsoporthoz gyakran már megalakulásakor előző törzsszövetségek más nyelvű törzsei csatlakoznak, a hódítások után pedig a törzsszövetség soknyelvűvé válik. Így volt ez a türkök esetében is, akiknek törzsei között a török nyelvű karlukokon és kirgizeken kívül, a kínaiaknál és a tibetieknél megőrzött törzsjegyzékeik szerint ott voltak a tatárok és más mongol nyelvű törzscsoportok, továbbá a heftaliták (uar-hunok, avarok) vagyis kínai nevükön zsuanzsuanok, nyugaton pedig az ogurok és szavirok, valamint bizonyos iráni nyelvű töredékek (tuhszok és az-ok), sőt a délnyugat-szibériai ligetes és erdős övezetek paleo-ázsiai törzsei is a türk törzsszövetséghez tartoztak. A későbbi mongol birodalmat, főleg annak nyugati törzscsoportjait szintén nem mongolok, hanem elsősorban török nyelvű törzsek alkották.

A nagy nomád törzsszövetségekről szólva tehát különböztetnünk kell a névadó vezértörzs és a többi törzscsoportok eredete között. A hunok esetében figyelembe kell vennünk ezen kívül, hogy az ázsiai hunok nyugati vándorlása két szakaszban ment végbe: a mongóliai hiungnuk először, i. sz. 91-ben Kangkübe mentek, ahol két és fél évszázadot töltöttek, s csak azután vándoroltak tovább Európába. Kangkü területe pedig a hiungnuk odaköltözése idején iráni nomádok szállásterülete volt. Azt kell tehát gondolnunk, hogy az Európába

érkező hunok kötelékei között Kangkü iráni törzsei is ott voltak. Mindenesetre a Kazak-steppe a hunok távozása után nem volt többé iráni nomádok szállásterülete. További iráni csoportok csatlakoztak a hunokhoz 370 után, amikor nyugati források tanúsága szerint a hunok Európába való érkezésük után először az alánokat győzték le és kényszerítették, legalábbis részben, csatlakozásra. Később szarmata törzseket is beolvasztottak a hunok saját alakulataik közé, s igen nagy volt a hunokhoz csatlakozott germán törzsek száma is. Nyugati források tanúsága szerint keleti gót alakulatok már a Fekete-tenger környékén csatlakoztak a hunokhoz, s az ő példájukat a továbbiakban más germán törzsek egész sora követte. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a hiungnuk és a hunok azonossága is csak törzsszövetségeik vezető rétegére terjedhetett ki, noha még ezt a korlátozást sem tarthatjuk teljesnek, ha figyelembe vesszük, hogy a hiungnu és a hun uralkodóréteg, valamint a csatlakozott és a legyőzött népek uralkodó családja közötti házasságok forrásaink tanúsága szerint mindig törvényszerűek voltak.

Mindezek ellenére azonban azt kell gondolnunk, hogy a hiungnu és a hun törzsszövetség vezető rétegének egy részét, a törzsekben képviselt népelemek szerény hányadával együtt, még mindig az eredeti hun népelem alkotta, amely az i. sz. I. század végén telepedett meg Kangkü területén, s onnét vándorolt tovább Európába. A hiungnuk és hunok ilyen módon értelmezett azonosságának legfontosabb bizonyítéka a történeti és földrajzi mozzanatokon kívül a két törzscsoport vezető rétegének közös neve. Az idevonatkozó nyelvi, régészeti és embertani adatokhoz viszont ebben a pillanatban még igen sok megoldatlan kérdés fűződik. Így még mindig nem tudjuk, hogy milyen nyelven beszéltek a hiungnuk, noha az utóbbi évtizedek során számos kísérlet történt a kínai feljegyzésben ránkmaradt meglehetősen nagyszámú hiungnu nyelvemlék

eredeti hangzásának megállapítására és ismert belső-ázsiai nyelvek szókincsével való egybevetésére. A feladat ugyanis rendkívül bonyolult, minthogy a kérdéses kínai feljegyzések egykorú kiejtésének meghatározása már önmagában is igen nehéz feladat. Így, a kérdés kínai nyelvtörténeti vonatkozásainak legkiválóbb ismerői szerint, mind ez ideig nem merült fel a kínai feljegyzésben ránkmaradt hiungnu nyelvemlékeknek egyetlen meggyőző magyarázata sem és számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a hiungnuk nyelve Belső-Ázsia régi nem-török és nem-mongol nyelveinek valamelyik ma már kihalt csoportjába tartozott.

Az európai hunok nyelvéről szintén igen hiányosak ismereteink, elsősorban, mivel tulajdonképpeni hun nyelvemlékekkel egyáltalán nem rendelkezünk. Két-három hunnak mondott közszó fennmaradt ugyan a hunokra vonatkozó történeti forrásokban, ezekről azonban közelebbi vizsgálatok kiderítették, hogy valójában nem hun szavak, hanem azoknak a balkáni származású személyeknek a nyelvéből valók, akik a rómaiaknak hírt adtak a hunok szokásairól. Ránkmaradt ezenkívül néhány hun személynév is, ezeknek az esetében azonban még kevésbé bizonyítható a hun eredet. A legrégibb ismert hun személynevek, a 396-ban, Bizáncban feljegyzett Vasich és Kursich nevek, mind ez ideig megmagyarázatlanok. Attila nagybátyjának, Oébarsiosnak a nevét többféleképpen is, de nem teljesen meggyőzően magyarázták már török alapon. A hun nevek egy másik csoportja (Attila, Rugila) világosan gót eredetű, ami egyben figyelmeztetés arra, hogy a személyneveknek nem tulajdoníthatunk döntő jelentőséget a hunok nyelvének kérdésében. A személynevek nagy része ugyanis a legtöbb népnél idegen eredetű és vallási-, műveltség- vagy divatszóként jut el egyik nyelvből a másikba. Hasonló a helyzet a nomád népek cím- és méltóságjelölő szavainak esetében is, amelyek egy-egy nagy nomád törzsszövetség hódításai révén mindenütt

elterjedtek Belső-Ázsiában. Ezért nem tekinthetjük döntő bizonyítéknak a hunok török nyelvűsége mellett a törökből magyarázható Atakam és Eskam (vagy Eszkam) neveket sem, amelyeknek első része a törökből magyarázható, a második pedig a ‚sámán" jelentésű régi belsőázsiai műveltségi szóval, a kam-mal azonos. Régebben a világosan török eredetű szavak közé sorolták a Dengizikh nevet, újabban azonban kételyek merültek fel a név magyarázatának bizonyos mozzanataival kapcsolatban is. Összefoglalásképpen tehát csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a hunok nyelvének a török—mongol, vagy más ismert nyelvekkel való azonosítása az eddig előkerült adatok alapján aligha lehetséges. Ázsiai hódításaik során a hunok kiterjesztették fennhatóságukat a későbbi török nyelvű törzsek elődeire is. Mindenképp számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a hunok ázsiai és európai törzscsoportjai török nyelvű törzsi elemeket is magukba foglaltak. Arra azonban, hogy az ázsiai és az európai hunok kisszámú uralkodó rétege azonos, mégpedig török nyelvet beszéltek volna, e pillanatban semmi bizonyítékunk nincsen. Nem szól azonban a hunok török eredete mellett az Európában és Ázsiában olyan gyakran feljegyzett, nem török jellegű hjón (hun) név maga sem.

A hiungnu—hun kérdéssel kapcsolatban gyakran történik hivatkozás az ázsiai és európai hunok régészeti és embertani leletanyagára is. Az utóbbi évtizedek kutatásainak legfontosabb tanulsága ezekben a vonatkozásokban az volt, hogy nemcsak az ázsiai, hanem az európai hunoknak tulajdonított leletanyag is szoros kapcsolatban van az eurázsiai steppe és a minuszinszki medence hasonló korból származó és régibb leletanyagával. Ez vonatkozik a hun használati és szertartási tárgyakra, valamint a dísztárgyakra, a gazdag hun aranyművesség termékeire (kard, íj, nyereg, lószerszámok, áldozati üstök, mágikus kardfüggők; fémtükrök, diadémek, fülönfüggők, stb.).

A régészeti és embertani anyag azonban önmagában szintén nem alkalmas a hiungnuk és hunok azonosságának igazolására. Az eddig ismert ázsiai és európai hun leletek ugyanis nem alkotnak tartalmilag összefüggő láncot és nem világítják meg a hunok vándorlásának különböző fejezeteit sem. A mongóliai hun leletanyag minden szempontból eltér a déli hunok kenkoli (Talasz-völgye, Kangkü területén) régészeti anyagától, s bár az utóbbi kapcsolatban van mind a mongóliai és tuvai, mind pedig a steppe nyugati részén előkerült leletekkel, nincs szó arról, hogy a kenkoli hun régészeti anyag a régibb mongóliai (Pazirik és Sibe az Altajban, Ilmovaja Pad a Bajkálon túl, Noinula Észak-Mongóliában) leletek folytatása, vagy az európai hun leletek előzménye volna. Ugyanez érvényes embertani vonatkozásban is: a mongóliai hun sírokból nem kerültek elő az európai hunokéhoz hasonló torzított koponyák. A kenkoli leletek ebből a szempontból a nyugati, szarmata—alán és hun leletekkel mutatnak egyezést, ami arra enged következtetni, hogy a koponyatorzítás szokása először a Kangküben élő, iráni hatás alá került hunoknál honosodott meg. Ugyanez a szokás később, továbbfejlődött formában nyugati hun területen az alánoknál és germánoknál is feltűnik, ami természetes jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a Közép-Európába érkező hun kötelékek nagyszámú alán és germán elemet is magukba foglaltak.

Régészeti és embertani adataink tehát épp oly kevéssé alkalmasak a hiungnuk és a hunok azonosságának igazolására, mint a nyelvészetiek, de nem is zárják ki azt, s minden reményünk megvan, egyfelől, hogy a továbbiakban még új hun nyelvi anyag birtokába juthatunk (itt az Afganisztánba vándorolt hun csoportra is gondolunk), másfelől pedig arra, hogy a régészeti leletek nagymérvű megszaporodása lehetővé fogja tenni a hun vándorlások történetének a régészet oldaláról való megvilágítását, valamint az azonos eredetű ázsiai és európai hun uralkodó réteg régészeti hagyatékának elkülönítését.[38]

2. *A heftaliták és az avar- (uar—hun) kérdés*

Az utóbbi időkben derült fény a heftaliták másik népnevére, a kínai feljegyzésű *hua* névre is. E név fennmaradását annak köszönhetjük, hogy a heftaliták a VI. század elején, uralmuk fénykorában nemcsak Észak-Kína, hanem Dél-Kína uralkodó dinasztiájával is kapcsolatot teremtettek. A hua nevet a déli dinasztia évkönyvei őrizték meg számunkra, amelyeknek írói nem követték az északiak névhasználatát, s a heftalitáknak ezt az északi évkönyvekben nem említett nevét is közlik. Feljegyzésük értéke igen nagy, tekintettel arra, hogy a bentfoglaltak maguktól a Dél-Kínában megfordult heftalita követektől származnak.

A hua név közelebbi nyelvi, történeti és földrajzi meghatározása azonban még a legújabb időkben is Nyugat-Turkesztán történetének legfogósabb kérdései közé tartozott. Eleinte, amikor 1883-ban a kínai feljegyzés általánosan hozzáférhetővé vált, a hunok nevének egyik változatát látták a kutatók a hua névben. Csak 1901-ben és részletes indoklással 1914-ben történt az első kísérlet annak tisztázására, hogy mi lehetett a jelenleg huanak mondott kínai szó egykorú kiejtése, más szavakkal, hogy milyen lehetett a hua szóval visszaadott heftalita név egykorú eredeti formája. Akkori sinológus vélemény szerint a válasz e kérdésre az, hogy a kínai hua egy idegen nyelvi var-t adhatott vissza. E mellett a lehetőség mellett hivatkozás történt arra, hogy arab feljegyzések szerint a heftalita főváros neve Kelet-Toharisztánban Varvaliz volt. Ugyancsak hivatkozás történt arra is, hogy a heftaliták fővárosát, igaz, hogy a heftalita birodalom felbomlása után, mint egy nyugati türk fennhatóság alatt álló kisebb fejedelemséget a kínaiak is leírják s nevét a hua-hoz igen közel álló Huo formában közlik. A var nevet adta volna vissza e magyarázatok szerint egy másik kínai feljegyzésű toharisztáni városnév, az Ahuan is, amely szintén emlékeztet némileg a hua és Huo nevekre.

E feltevés-sor legfontosabb mozzanata, a hua népnév és a heftalita főváros, illetőleg fejedelemség nevének azonosítása, nemcsak a két név hasonlósága miatt látszik indokoltnak, hanem történeti földrajzi okokból is. Ismeretes ugyanis, hogy az egykori nomád törzsi szálláshelyekből a nemzetségi szervezet felbomlása után létrejött állandó települések gyakran viselték törzsek és nemzetségek nevét. Így volt ez nemcsak a belső-ázsiai török népeknél, hanem a honfoglaló magyaroknál is (pl. a honfoglaló magyar törzsek neve helynevekben: Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi).

Kevésbé vonzó ezzel szemben az a további gondolatsor, amely a hua név e magyarázatával együtt látott napvilágot, s amelynek egyes részletei 1914 után is erősen befolyásolták a kutatást, s amellyel gyakran találkozunk még napjaink szakirodalmában is.

E további feltevések szerint a heftaliták eredeti népneve nem a hun volt (hiungnu, hjón, huna), amint az számunkra számos forrás egybehangzó tudósításából adódott és nem is a var (hua), amint azt a dél-kínai dinasztia évkönyvei a heftalita követek tudósítása alapján feljegyezték, hanem a *kun* név, amely a kunok dél-oroszországi és magyarországi szereplése idején vált ismertté Kelet-Európában. A heftaliták állítólagos kun neve e feltevések szerint eredetileg nem volt semmiféle kapcsolatban a hiungnu—hunok, illetőleg chioniták (hjónok) nevével. A perzsa hjón név ősi, avesztai megjelölése lett volna egy régi nomád népnek, s csak névátvitel révén, i. sz. 350 után, vált volna az Irán szomszédságában megtelepedett kun-ok, vagyis későbbi dinasztiájuk nevén a heftaliták perzsáknál használt népnevévé. De nem volt e feltevések szerint eredetileg népnév a heftalitáknak a déli kínai dinasztia évkönyveiben feljegyzett hua neve sem. Ez a név ugyanis földrajzi névi eredetű megjelölés volna, hasonlóan az uar—hun összetett névalakhoz, amely egyszerűen annyit jelentene, mint „varchoni, azaz

orhoni emberek", — és végső fokon a Bajkál-tótól délre levő Orhon folyó nevével volna azonos. Ugyancsak nincs semmilyen kapcsolat e magyarázatok szerint az európai avarok és a heftalita fejedelemség Var neve között sem.

Ez a feltevés-sor azonban, amint azt adatok egész sora mutatja, minden lényeges részében elhibázott. Vonatkozik ez elsősorban a heftaliták népnevére, amely egyetlen forrásunk szerint sem volt kun. De arra sincs még közvetett adatunk sem, hogy a Góbi-sivatag déli részéről a X—XI. században Európába költöző kunok már a IV. század elején is nyugatra, Afganisztán területére költöztek volna. A kunok történetéről a X. századot megelőző időkből e pillanatban egyetlen adattal sem rendelkezünk, s a hiungnu—hun, valamint a kun nevek közötti hasonlóság önmagában nem lehet döntő ezekben a kérdésekben. Teljesen indokolatlan a kapcsolat-keresés az Orhon folyó neve és az uar—hunok neve között is, de arra sincsen sem okunk, sem lehetőségünk, hogy a szászánida korban fellépő hjónok nevét történetietlen módon visszavetítsük az avesztai időkbe. Mindezek a feltevések nem hogy megerősítették volna, de sokkal inkább meggyengítették azt az alapjában véve egészséges és sok más példával is igazolható gondolatot, hogy a heftaliták népneve és fővárosuk, illetőleg a későbbi heftalita fejedelemség neve azonos volt. Más lapra tartozik, hogy a régi kínai nyelv ismerete sem 1901-ben, sem pedig 1914-ben nem érte el azt a fokot, hogy a hua és Huo nevek egykorú kiejtését teljes pontossággal meg lehetett volna határozni. Így pedig szükségszerűen kétes értékűvé váltak mindazok a magyarázatok, amelyek e kínai feljegyzésű nevekhez kapcsolódtak.

A hua és Huo nevekhez fűződő kínai nyelvtörténeti kérdésekben azonban épp a legutóbbi idők folyamán nevezetes fordulat következett be. A kínai hangtörténet szakértőinek sikerült megállapítaniok a kínai szavak V. század körüli kiejtésbeli formáit, sőt sikerült fényt deríteniök a régi kínai nyelv-

járások egyes kérdéseire is. Így sikerült megállapítaniok, hogy a hua szót az V. század táján *ywăt*-nak ejtették, Huo-t pedig *yuât*-nak. Ez azonban egyben azt is jelentette, hogy a hua és Huo neveknek egy eredeti **var*-ra való visszavezetése aligha lehetséges, tekintettel a kínai alakok *y*-jére, amely hiányzik a feltett var formából.

A kutatás azonban itt sem állt meg. A hua és Huo név régi hangalakjának megállapításakor ugyanis, amint arra a kínai hangtörténetnek éppen egy magyar szakértője hívta fel a figyelmet 1945-ben, tekintettel kell lenni a kínai nyelv régi nyelvjárásaira is, különösen az északnyugat-kínai nyelvjárásra, amelynek fontos szerepe volt az északi nomádokkal való érintkezésben. Ebben a nyelvjárásban pedig a *ywăt*-nak ejtett hua szó világos példák tanúsága szerint *uat*-nak hangzott, s az utóbbi formából később az *uað* alak fejlődött. Ez azonban, tekintettel arra, hogy a kínai nyelvnek ebben a korszakában nem volt *r* hang, valóban szabályosan adott vissza egy idegen nyelvi *uar* alakot. Az újabb nyelvtörténeti kutatások igen fontos tanulsága tehát az, hogy a forrásainkban hua néven említett heftaliták, valamint a Huo néven szereplő heftalita fejedelemség neve eredetileg minden valószínűség szerint uar-nak, illetőleg var-nak hangzott. A heftaliták neveinek további vizsgálatában tehát abból kell kiindulnunk, hogy e nép két összefoglaló jellegű népneve az uar (var) és az előbb tárgyalt adatok értelmében a hun volt.

Bizonyos tekintetben módosultak a heftalita fejedelemségre vonatkozó földrajzi vonatkozású elképzelések is, amennyiben ma már nem kétes, hogy az Ahuan és Huo nevek nem ugyanazt a helyet jelölték. Huo földrajzi helyzetét kínai és arab adatok alapján pontosan meg tudjuk határozni. A heftalita területen ugyanis i. sz. 629-ben, Indiába vezető útján, majd 644-ben, visszatértekor, Hiüan Cang, a híres kínai buddhista zarándok is átutazott. Újjelentésében a nyugati türk fennhatóság

alatt álló toharisztáni fejedelemségek fővárosuk nevén vannak említve, így beszámolójában az egykori heftalita főváros körüli területről is ismételten szó van Huo néven, amely tehát egy fejedelemséget és annak fővárosát is jelölte. Hiüan Cang leírása szerint Huo területe Hoszt és Baglán, valamint az Amu-Darja között volt. Az arab források Hulm és Talakán között jelölik meg a heftalita főváros helyét. A két meghatározásban megadott vonalak metszőpontja a mai Kunduz környékére esik, ahol jelenleg Észak-Afganisztán legnagyobb romvárosa található. A hatalmas fellegvár romjainak és a környező rommezőnek a feltárása már remélhetőleg nem késik soká, s ha megtörténik, bizonyára sok értékes tanulságot fog szolgáltatni mind a heftalita, mind pedig az egész belső-ázsiai történelem számára. Ilyen nagy jelentőségű leletek kerültek elő nemrég a Huotól délre levő szurkh-kotali romok feltárásakor is. Ez az utóbbi a régi Baglán romjait foglalta magába, s az itt megtalált feliratok révén derült fény legújabban Baktria őshonos lakosságának középiráni nyelvére. Történeti adatainkból ítélve a Kunduz melletti rommező, a heftaliták egykori fővárosa, i. sz. 350 után a Baktriába települt nomádok központja is volt egyben, s így fennáll a remény, hogy a romok közül az ő tárgyi emlékeik, sőt esetleg nyelvük írásos emlékei is előkerülnek.

Huo fejedelemség központja a türk hódítás (i. sz. 557) után Ahuan városába ment át. Itt találkozott Hiüan Cang is a toharisztáni türk fejedelemmel. Az arab források *Árhán* formában jegyezték fel ennek a helynek a nevét, amely mellett egy átkelőhely volt az Amu-Darján. Főleg az utóbbi miatt Árhán Toharisztán stratégiailag legfontosabb helye volt. Ez magyarázza meg azt is, hogy a türk uralkodó nem Huoban, hanem itt telepedett meg, s hogy a kínaiak is Árhánt akarták megtenni Toharisztán adminisztratív központjává i. sz. 660-ban, amikor a türk uralom összeomlott Nyugat-Turkesztánban.

Összefoglalásként tehát annyit mondhatunk a Szogdiában és Toharisztánban i. sz. 350 körül megtelepedett nomádokról, vagyis a későbbi heftalitákról, hogy egyik törzscsoportjuk a *hun* (húna, hon, χun; hiungnu, hjón), a másik pedig az *uar* (var) nevet viselte, s hogy az uar nevet egyben a mai Kunduz közelében fekvő fejedelemségük is viselte.

A kettős (uar—hun) név azonban egy másik, súlyos kérdést is felvet, mégpedig a heftaliták és az avarok egymáshoz való viszonyának kérdését.

Uar és hun törzscsoportja ugyanis nemcsak az észak-afganisztáni heftalitáknak, hanem az európai avaroknak is volt.[39]

VII. Újabb vándorlások a steppén

Az avarok nevét nyugaton először egy V. századi bizánci szerző, Priskos rétor említi, az i. sz. 463 táján lejátszódott események történetében. Priskos műve nem maradt fenn eredeti formájában, ezt a részletet azonban két későbbi kivonatoló egymását kiegészítő idézetei alapján pontosan ismerjük. A tudósítás szerint a szaragurok, urogok (másolói elírás „ogurok" helyett) és az onogurok „akkortájt" (a szövegben előbb 463 előtt kevéssel lejátszódott eseményekről volt szó) követeket küldtek Bizáncba. A követküldés előzménye az volt, hogy az említett három népet a szavirok kiszorították hazájukból. A szavirokat az avarok űzték el eredeti lakhelyeikről. Az avarok megmozdulásának oka pedig az volt, hogy az Óceán partján lakó népek az Óceánból felszálló ködök és a griffmadarak nagy száma miatt kénytelenek voltak elhagyni régi szállásaikat. Az avarok területére vonultak és kényszerítették őket hazájuk elhagyására. A szaragurok, akik a menekülő népek között voltak, új haza keresése közben az akatir hunok népéhez érkeztek, majd több ütközetben legyőzték azokat. Ezután, 463 táján küldötték a követeiket a szaragurok, ogurok és az onogurok Bizáncba.

A nagy népvándorlás lefolyásáról Priskos semmilyen további részletet nem közöl. Csak annyit tudunk meg tudósításának más forrásainkkal való egybevetéséből, hogy a népek e nagy megmozdulásának utolsó szakaszában az ogurok a steppének a

Volgától keletre levő részeiből vonultak Délkelet-Európába. Ott, a Fekete-tengertől északra levő síkságon, kevéssel előbb szintén nagy változások mentek végbe, amennyiben az Attila halálát (453) követő évek során a hunok fekete-tengeri törzscsoportjai is hamarosan felbomlottak. Az Európába érkező ogurok ennek következtében igen rövid idő alatt átvehették az uralmat a széteső hun törzsektől és a hunokhoz tartozó akatir néptől. Az egyetlen kisebb terület, amely ezután is tartósan hun uralom alatt maradt Európában, a kaukázusi hunok országa volt, Derbendtől északra a Kaspi-tenger partján. A kaukázusi hunok örmény és arab források tanúsága szerint később a kazárok fennhatósága alá kerültek és még a VIII. században is harcoltak a délről támadó mohamedán seregekkel.

Az ogur népek történetéről és eredeti, ázsiai hazájuk földrajzi helyzetéről Priskos majdnem semmit sem közöl. Nem kivétel ebben a tekintetben az Óceán mellett lakó népekre való utalása sem, minthogy a griffek és az Óceán melletti népek említése Priskosnál abból a régi herodotosi elbeszélésből származik, amelyet ő az ogur vándorlás történetében alapul vesz és utánoz. Az azonban, hogy e népek vándorlása Ázsiából indult ki, ennek ellenére bizonyosnak látszik, tekintettel arra, hogy szerepelnek benne az avarok is, akik pedig ebben a korban még Belső-Ázsia lakói voltak.

Nem szól részletesen Priskos az ogurok európai megérkezéséről sem. Az akatirok törzseiről azonban tudjuk, hogy az európai hun törzsszövetséghez tartoztak. Itt, a Volgától nyugatra és a Fekete-tengertől északra történhettek azok a szaragur — akatir összecsapások is, amelyek után, 466-ban, a szaragurok Perzsiát támadták a Kaukázuson át. Az akatirok végleges legyőzése csak több ütközet után sikerült a szaraguroknak. Ez azt is jelentheti, hogy a szaragurok és a többi ogur nép európai megérkezése már évekkel 463 előtt megtörtént.

Az ogur népek történeti földrajza szempontjából a legértékesebb adatot azonban egy másik bizánci szerzőnek, Theophylaktos Simokattesnek abban a megjegyzésében kell látnunk, hogy az onoguroknak volt valaha egy *Bakath* nevű városuk, amelyet a földrengés döntött romba. Bakath földrajzi helyzetéről nincsenek ugyan pontos adataink, minthogy azonban maga a Bakath szogd név, a legvalószínűbbnek az látszik, hogy Bakath városa valahol a szogd határ vidékén, az onogur terület déli peremén volt. A szogd településterület északi határa pedig a Szir-Darjától az Iszig-köl vidékéig húzódott. Az onogurok déli határát és Bakath városát tehát szintén ide, a Szir-Darja középső folyásának vidékére kell gondolnunk.[40]

A Priskosnál leírt népvándorlás belső-ázsiai előzményeinek további vizsgálatában abból az általános történeti és földrajzi helyzetből kell kiindulnunk, amely a belső-ázsiai steppén mintegy száz évvel 463 előtt, 350 táján alakult ki. A 350 körüli belső-ázsiai nagy nomád vándorlások a szienpi törzsszövetségnek a III. század folyamán bekövetkezett meggyengülését és a 350 táján történt teljes felbomlását követték. A Góbi-sivatag környékén és a steppe északi szakaszán élő népek ekkor új törzsszövetségekbe tömörültek és új neveken tűntek fel a belső-ázsiai történelemben. A 350 körül meginduló vándorlások két legfontosabb mozzanata a tielök (tinglingek, tilik, kaokük) és az uar-hunok déli vándorlása volt.

A tielö történelem korábbi szakaszáról fent már szóltunk. A tielök (tinglingek) keleti csoportja az i. sz. III. században Észak-Mongóliában, a nyugati pedig Kangkütől északra, a Kazak-steppén tartózkodott. Kangkü területén élt ekkor (i. sz. 91 és 350 között) a hiungnuk nyugati ága is. A kínai források elsősorban azoknak a délre vándorolt tielö törzseknek a sorsát ismerik jól, amelyek a Góbi-sivatagtól északra levő steppéről 350 táján a kínai Nagy Fal közelébe vonultak. A többi tielö csoportról a kínaiak, minthogy látókörük a Han- és a Vej-kor-

ban nem terjedt ki Belső-Ázsia északi és nyugati területeire, csak szórványos megjegyzéseket tesznek. Így csak közvetve értesülünk arról is, hogy a tielö törzsek vándorlása a Tiensan vidékét is érintette. A későbbiekben, 450 után ugyanis, a kínaiak számos tudósítást közölnek a zsuanzsuanok és a tielök harcairól és ezekből a tudósításokból kitűnik, hogy a tielö törzsek középső csoportja ekkor már az Altaj vidékén és a keleti Tiensanban helyezkedett el.

Délebbre vonultak azonban ez idő tájt a Kazak-steppe tielö törzsei is. Ezt az ogur népek történetének görög és kínai forrásaiból láthatjuk, amelyeknek alább elvégzett részletes egybevetéséből az a fontos tanulság adódik, hogy a Priskos szerint 463 táján Európába költöző ogurok eredetileg a tielöknek a kínaiaknál a Kazak-steppén jelzett nyugati törzscsoportjával voltak azonosak. Ha tehát az onoguroknak egy szogd nevű városuk volt Európába való költözésük előtt, akkor jogosult az a feltevés, hogy a Kazak-steppe tielö törzsei, Európába való költözésük előtt, délen, a szogd határ környékén, a Szir-Darja vidékén éltek. Nem közömbös azonban ebből a szempontból a kínai forrásoknak az a tudósítása sem, amely szerint a tielö törzsek egyik csoportja, igaz, hogy jóval később, a Szuj-dinasztia idején, még mindig Szogdia szomszédságában élt, továbbá az sem, hogy 350 és 463 között egyetlen más forrásunk sem említ semmilyen más népet a Kazak-steppe déli részén. Így tehát az elmondottak alapján azt kell gondolnunk, hogy mint 463 után a Fekete-tenger környékén, úgy a Kazak-síkságon is, már 350 után az ogurok léptek a hunok örökébe.

A szavirok földrajzi helyzetéről sem görög, sem pedig kínai forrásadatokkal nem rendelkezünk. Ha azonban helyesen állapítottuk meg az onogurok földrajzi helyzetét 350 és 463 között a Szir-Darja középső folyása és az Iszig-köl vidékén, akkor a szavirok területének ettől az onogur területtől keletre,

az avarok belső-ázsiai szálláshelyeitől pedig nyugatra, az Ili-folyó vidékén és Dzsungáriában kellett lennie.

A legészakibb steppei népek, a tielö törzsek i. sz. 350 táján megindult déli vándorlásával egyidőben és talán azzal összefüggésben kezdődött a IV. századi belső-ázsiai népvándorlás másik hulláma is. Ebben a hiungnu (hun) és az ismeretlen eredetű uar elemekből alakult új nagy nép, az uar-hun, vagy kínai nevén zsuanzsuan, nagyszámú és erős csoportjai vettek részt, amelyek elhagyva a Góbi-sivatagtól északra levő területeiket, két irányban is délre vonultak. Egyik részük délnyugatra ment, az Amu-Darja környéki országokba. Ezeknek az uar-hunoknak, a későbbi heftalitáknak a sorsáról fent már szóltunk. A zsuanzsuanok másik törzscsoportja, vagy annak egyes elemei, egy kétes értékű kínai hagyomány szerint, már a III. század második felében a kínai határ közelében tartózkodtak volna. Más kínai források azonban azt tanúsítják, hogy ez a zsuanzsuan törzscsoport csak i. sz. 370 táján tűnt fel a kínai határon és ettől kezdve szerepel ott egyre gyakrabban, a határmenti események résztvevőieként, a vele ellenséges viszonyban élő tielö (tingling, kaokü) törzsekkel együtt.

A nyugati uar-hun törzscsoport útja az Altaj vidékén át vezetett északról délnyugatra, az Amu-Darja környéki országokba. A kínaiak, mint a keleti uar-hunok esetében, a nyugati uar-hunok, vagyis a későbbi heftaliták eredetéről és Amu-Darja vidéki bevándorlásának körülményeiről is több, egymásnak ellentmondó hagyományt adnak elő. E magyarázatok majdnem kivétel nélkül a későbbi viszonyokon alapulnak. Az egyetlen olyan kínai vélemény szerint azonban, amely nem a későbbi viszonyokra épít és nem is nép- és földrajzi nevek népszerű magyarázatán alapul, a heftaliták ősei az Altajból vonultak az Amu-Darja környéki országokba.

Az Altajtól délre, Dzsungáriában, az Ili-folyó vidékén és Dél-Kazahsztánban, Kangkü területén az i. sz. II. században,

amint láttuk, hiungnu törzsek éltek. Ezeknek legnagyobb része, a Kazak-steppe hiungnu törzseinek kivételével, e század második felében a szienpik fennhatósága alá került. A szienpi birodalom felbomlása után azonban, i. sz. 350 után, az egyetlen jüepan törzscsoportot kivéve, nem szerepel többé a hiungnu népelem Dzsungáriában, az Ili-folyó vidékén és a Kazak-steppén. Az időpontok egyezése szintén arra mutat, hogy a hiungnuk eltűnése az uar-hunok nyugati vándorlásával függött össze. De azt is tudjuk, hogy hova tűntek el a hiungnu törzsek a Kazak-steppéről: kevéssel utóbb már Európában szerepelnek hun néven s az alánok és gótok legyőzése után ők indítják meg a világtörténelmi jelentőségű európai népvándorlást.

Forrásaink nem mondják meg, hogy milyen népek telepedtek meg az ázsiai hunoktól elhagyott területeken i. sz. 350 után. Az előbbiek értelmében azonban a délre költöző tielök (ugorok) ekkor foglalták el az egykori Kangkü területét, s az ismeretlen eredetű szavirok is ekkor vehették birtokukba az Ili-folyó és Dzsungária vidékén sejtett területüket. Az így kialakult helyzetnek egy évszázaddal később, 463 előtt, a zsuanzsuanok (uar-hunok) második nyugati terjeszkedése vetett véget. A zsuanzsuanok hatalma i. sz. 400 után bontakozott ki egyre jobban a Mongol-steppén és a kínaiak északi határvidékén. Ugyanekkor megindult a zsuanzsuanok terjeszkedése nyugatra, a Tarim-medence és Dzsungária irányába is. Ennek során a zsuanzsuanok 450 táján már súlyos harcokat vívtak a tiensani városállamok környékén, és elérték Turfánt és Urumcsit. Priskos tudósításából ítélve ekkor következett be az az avar támadás a dzsungáriai szavirok ellen, amely végül is az ogur népeknek a 463 táján lezajlott európai vándorlásához vezetett.

A priskosi és a kínai tudósítás egybevetésének igen fontos tanulsága az, hogy a görög szerző a zsuanzsuanok várható uar-hun neve helyett az avar nevet használja e történetben. Az avar név tehát az uar névalak vagylagos változatának lát-

szik. A két névalak közötti eltérés okát azonban nem tudjuk, minthogy nem ismeretes, hogy mennyiben volt az uar és az avar név az avarok maguk használta neve, s azt sem tudjuk, hogy milyen nyelv(ek)ből származik az uar-hunok nevének e két változata.

Világossá teszi azonban a kínai és a görög adatok egybevetése azt is, hogy Priskos tudósítása csak a ködökről, griffekről és az Óceán melletti népekről tekinthető régi mondai elemnek. Az avaroknak a szavirok ellen intézett támadásában ezzel szemben történeti tényt kell látnunk.

Arra vonatkozólag, hogy volt-e valamilyen kapcsolat a szavirok és a nyugat-tiensani hiungnu eredetű jüepanok népe között, nem rendelkezünk adatokkal. Mindenesetre a szavirok elvonulása lehetett az oka annak, hogy az altaji tielök 450 után Dzsungária déli részét is birtokukba vették s hosszas háborúkba keveredtek a tiensani városállamok környékén terjeszkedő zsuanzsuanokkal. Hogy a kínaiak figyelmét mennyire felkeltették a tiensani és dzsungáriai események, abból látszik, hogy a Vej uralkodó 448-ban szövetséget kötött a zsuanzsuanok ellen a jüepanokkal.[41]

A zsuanzsuanoktól 450 táján elűzött szavirok nyugatra, a Kazak-steppére vonultak, ahonnét a továbbköltözésre kényszerített ogur népek lakhelyeiket elhagyva a Volgán át Európába távoztak. Az Európába érkező ogurok a nyílt steppe lovas népeihez mindenben hasonló nomádok voltak, amit elsősorban nagy mozgékonyságuk mutat. Kelet-Európa számos területén telepedtek meg különböző időpontokban. Tartós szálláshelyeik voltak a Volga és a Fekete-tenger közötti síkságon, közelebbről a Kaspi-tenger északnyugati partvidékén és a Kubán-folyó környékén. Egyes csoportjaik azonban a Fekete-tengertől északra telepedtek meg, a kubáni onogurok bizonyos törzsei pedig 680 után nyugatra, a mai Bulgária területére költöztek. Az ogur név valamilyen formában több

ogur törzscsoport nevében (szaragur, onogur, ogur) is szerepel. Más csoportok nevében a -gur elem jelenik meg (utigur, kutrigur). Az onogur törzsek, talán más ogur törzscsoportokkal együtt, forrásaink egy részében a bolgár nevet is viselik. Az ogur népek közé, közelebbről az onogurokhoz sorolhatjuk tehát a volgai bolgárok népét is, amely a VI—XIII. században alkotott erős birodalmat a Volga és a Káma melletti vidéken. Ennek a birodalomnak a tatárjárás véget vetett. Az egykori bolgár területen élő mai csuvasok azonban történeti, nyelvészeti és földrajzi adatok egybehangzó tanúsága szerint a volgai bolgárok utódainak tekinthetők.

Fél évszázaddal az ogur népek európai megtelepedése után, 506-ban, vagy kevéssel az előtt, maguk a szavirok is Európába érkeztek. Uralmuk másik fél évszázadig, 557-ig tartott a Kaukázus előtti síkságon és kiterjedt Transzkaukáziára is. Történeti és földrajzi adatokból ítélve az ő kötelékeik közül kerültek ki a *balangar*-ok és a *szamandar*-ok.

A későbbiekben az ogurokkal és a kazárokkal együtt említik forrásaink a barszilok népét. Hézagos adatainkból ítélve a barszilok nem voltak azonosak a kazárokkal, akikkel szemben viszonyuk forrásaink szerint ellenséges volt. Sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a barszilok az ogur (tielö) törzsek közé tartoztak. Ennek bizonyítékát abban láthatjuk, hogy a volgai bolgároknál, tehát egy ogur népnél is találunk egy hasonló nevet, az arab feljegyzésben fennmaradt, X. századi *barszúla* törzsnevet. Ez a meglehetősen kései névalak azonban az *-a* orosz népnév képzőből ítélve, mint több más északi népnév is, orosz közvetítéssel jutott el az arab kereskedőkhöz. Egyébként világosan a barszilok belső-ázsiai eredete mellett szól, hogy egy újabban közzétett, ujgurból tibetire fordított felderítő-jelentés szerint a keleti türköknek is volt barszil nevű törzsük. Minthogy a kérdéses tibeti nyelvű törzsjegyzék más olyan nép nevét is (pl. a heftalitákét) tartalmazza, amelynek

törzseit a türkök a felettük aratott győzelmük után olvasztottak be saját törzsszövetségükbe, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a barszilok egyes törzsei a belső-ázsiai tielö (ogur) törzsek legyőzésekor, tehát 546-ban kerültek a türk törzsek közé. Más barszil csoportok, úgy látszik, a többi ogur törzzsel együtt már korábban, 463 táján a Kaukázus közelébe vonultak.

A szavirok uralmának az avarok (uar-hunok, zsuanzsuanok) harmadik nagy, nyugatra irányuló megmozdulása vetett véget, akik 557-ben, az ogur népek és a szavirok nyomában költöztek Európába. Vándorlásuk oka az volt, hogy egykori alattvalóik, a türkök fellázadtak ellenük és 552 után, három év alatt, megsemmisítették seregeiket. Az avarok Európába való érkezésük után azonnal felajánlották szolgálataikat Bizáncnak, s a császár beleegyezésével hozzáfogtak a többi barbár nép leigázásához. Sikerült is legyőzniök a szavirokat és az ogur népeket. Uralmuk azonban mégsem tartott tovább néhány esztendőnél a Kaukázus előtti síkságon és e rövid idő alatt sem volt zavartalan. A nyílt steppén vezető utat ugyanis nem zárhatták el a türkök előtt s így bármely pillanatban számíthattak a türkök támadására. Végül is jobbnak látták kitérni a veszély elől. Nyugatra vonultak a Fekete-tengertől északra levő vidéken át, majd 567-ben a Kárpát-medencében telepedtek meg. A Kaukázus közelében a jelek szerint csak egy kisebb avar töredék maradt. Legalábbis egy itt tárgyalandó kínai forrás a bizánci határhoz közel eső kaukázusi területen, i. sz. 600 után, egy Vuhun (*orχun, *uarχun) nevű tielö törzset is említ, amelyben az uar-hun avarok egy töredékét láthatjuk. Ugyanennek az avar töredéknek a neve maradhatott azonban fenn a mai dagesztáni avarok nevében is. A kaukázusi avar töredék azonban számbelileg nem lehetett jelentős és valószínűleg igen hamar beolvadt a környező kaukázusi őslakosságba. Forrásaink mindenesetre később már nem tudnak arról, hogy a közép-európai avarok és a kaukázusi

avarok között bármilyen kapcsolat lett volna. Utoljára az arab források említik a dagesztáni nomád uralkodót, a „hegyek kagánját", a „trón urát".[42]

Tíz esztendővel az avarok Európába érkezése után, 567-ben jelentek meg a nyugati türk seregek a Volga jobb partján. Ez az esemény hosszú időre meghatározta a Volga, Don és a Kaukázus között lakó népek sorsát. A türkök, az avarokhoz hasonlóan, a bizánciak szövetségét keresték, mégpedig eleinte a perzsák ellen. Miután azonban az első türk követek 568-ban Bizáncba érkeztek, megindult a hódítás, amelynek során a türkök engedelmességre szorították a Kaukázustól északra levő síkság népeit s a hódoló ogur, szavir és onogur törzsekből megszervezték a kazár törzsszövetséget. Ezt vitte hírül Bizáncba Zemarchos is, mikor 571-ben, kétévi távollét után, amelyet mint a császár követe úton és a türk uralkodó udvarában töltött, visszatért a bizánci fővárosba. Amikor ugyanis a visszafelé vezető úton Zemarchos a Volga alsó folyásához, a későbbi kazár terület központi részéhez érkezett, az ottani ogur uralkodó már a türk kagán nevében gyakorolta a hatalmat. Ez az ogur főnök volt egyben az első kazáriai fejedelem is.

A bizánciak és türkök követségi tárgyalásairól részletes feljegyzések készültek, amelyek néha szó szerint közlik a türk kagánok üzeneteit, úgy, ahogyan azokat a szogd fordító Bizáncban vagy a türk uralkodó udvarában a bizánciak számára tolmácsolta. Egy ilyen követségi jelentésből, az 576. évi bizánci követek jelentéséből idézi Menandros a türk vezér kirohanásait a bizánciak ellen. A vezér azt rótta fel a bizánciaknak, hogy szövetséget kötöttek az avarokkal, noha a türkök kezdettől fogva nagy súlyt helyeztek arra, hogy a bizánciak ne fogadják be őket, a türkök „szökött rabszolgáit". A jelentésnek az a része szószerinti fogalmazásban maradt ránk, így semmi kétségünk nem lehet a felől, hogy a türk vezér, illetőleg szogd tolmácsa valóban uarchonitáknak, vagyis uar-

hunnak nevezte az avarokat. Menandros ezt az eredetiben használt nevet is meghagyta a szövegben, de megjegyzi hozzá, bizonyára a közérthetőség kedvéért, hogy a türk vezér az uarchonita néven az avarok népét értette.

Az avarok és az uar-hunok azonosságának világos bizonyítéka ez, amely azonban nem áll egyedül a bizánci történeti irodalomban. Menandros folytatója, Theophylaktos Simokattes ugyanis olyan további fontos adatokat közöl, amelyek nemcsak az uar-hunok és az avarok, hanem az uar-hunok, az avarok és a zsuanzsuanok azonosságát is igazolják.

VIII. A türk kagán levele Maurikios császárhoz

A heftalita törzsek két legfontosabb eleme, az uar és a hun, amelyeket külön-külön mint a heftalita törzsszövetség névadóit is említik a források, az egész törzsszövetségen belül ugyanolyan egységet alkotott, mint az 557-ben Európába érkező avarok uar és hun elemei. Az utóbbiakról a bizánci Menandros mellett Theophylaktos Simokattes is tudósít. Theophylaktos szerint a türk kagán 598 nyarának elején követeivel levelet küldött Maurikios bizánci császárnak. Ebben azokról a hatalmas győzelmekről adott hírt, amelyekkel a levél küldése előtt nem sokkal megalapozta a türkök birodalmát és magát „a hét klima urává" tette. A levélben említett háborúk a következő sorrendben történtek volna: először az abdel-ek (vagy, amint Theophylaktos megjegyzi, más nevükön a heftaliták) népének uralkodóját győzte le a kagán, majd utána Stembis kagánnal (vagyis méltóságnevén Silzibulos nyugati türk kagánnal) szövetkezve az avarokat, de nem azokat a — szerinte — „ál"-avarokat, akik még Justinianos alatt, 557-ben jöttek Európába, hanem az igazi avarokat, akik Taugast, azaz törökül Tabgacs (Észak-Kína) szomszédságában éltek és a legfélelmesebb hírűek voltak a barbárok között. Az igazi avarok a levél szerint a kagántól elszenvedett vereség után nem Európába jöttek, hanem egy részük *Taugast*-ba, a másik részük pedig a mukrikhoz menekült, akiknek neve azonos a türk feliratok *Bökli*

nevével, a koreaiak megjelölésével. Az ál-avarok Theophylaktos szerint valójában ázsiai eredetű népek, akik a *Fekete Til* folyó mellett élő *ogor* törzsek közül váltak ki. Ők azok, akik még Justinianos (528—565) alatt jöttek Európába. Mikor az ál-avar törzsek elhaladtak a barszilok, az onogurok és a szavirok mellett, azok igazi avarnak nézték őket és félelmükben gazdag ajándékokat adtak nekik. Az ál-avarok jobbnak látták meghagyni a többi népeket e tévedésükben, és ettől kezdve ők is *avar*-nak nevezték magukat, bár az avarok egy részét Theophylaktos szerint még az ő korában is *uar*-nak nevezték a régi ogor *Uar* vezérnemzetségről. Az avarok másik csoportjának neve szerinte egy másik vezérnemzetségről a Chunni volt.

Az ogorok legyőzése után — folytatja a levél — a kagán a *kolch*-ok felett aratott megsemmisítő diadalt. Ekkor azonban lázadás tört ki birodalmában, amelyet a kagánnak csak súlyos harcok után sikerült levernie. Levelében előbbi győzelmeivel együtt, erről is beszámol Maurikios császárnak.

A továbbiakban Theophylaktos különböző földrajzi és néprajzi adatokat közöl a türkökről és a kínaiakról. Földrajzi adataiból kiderül, hogy Taugast, s így az „igazi" avarok területe is, valahol Szogdia és Baktria környékén volt. Szogdia arról ismert, hogy ott földrengések és járványok is szoktak lenni. Földrengés pusztította el az onogurok Bakath nevű városát is. A türkök viszont azzal dicsekszenek, hogy náluk ritka a földrengés, járványokat pedig sohasem láttak. A továbbiak során Theophylaktos röviden visszatér még az ál-avarokra, amennyiben szerinte később a türk polgárháborúval egyidejűleg más uar és hun elemek is jöttek Európába. Ezek, a Kotzager, Tarniach és Zabender törzsek, csatlakoztak a már Európában levő „ál"-avarokhoz és így erősítették azok sorait.

A kagán levele számos történeti adatot, valamint nép- és földrajzi nevet tartalmaz, amelyek az egész steppei történelem

szempontjából is fontosak és egyenkénti vizsgálatot érdemelnek. Előbb azonban általánosságban meg kell jegyeznünk, egyfelől, hogy a levélben előadottak egy része megfelel a történeti tényeknek. Ezt elsősorban a kínai források bizonyítják, amelyek igen részletesen számolnak be ugyanezekről az eseményekről. Másfelől azonban nem kétes, hogy a levél olyan tárgyi tévedéseket is tartalmaz, amelyek nem származhattak a türkök uralkodójától. Sokkal valószínűbb, hogy a levélben előadottak azoknak a türk követeknek a közlésein alapulnak, akik 568 után fordultak meg Bizáncban, s a türk kagánok írásos és szóbeli üzeneteit vitték a császároknak. Egy ilyen levél szövege juthatott Theophylaktos elé, de nem eredeti, hanem átdolgozott formában, s ez lehet az oka annak, hogy a levélben különböző türk uralkodók üzenetei keverednek és az olyan bizánci irodalmi közhelyeket is tartalmaz, amelyek semmiféle kapcsolatban sem lehetnek a türk kagánok üzeneteivel. Theophylaktos maga, művének más részeiből ítélve, lelkiismeretes szerző volt. Aligha volna tehát helyes feltennünk, hogy a levél ebben a formájában az ő kezéből származik.

A kínai forrásokból mindenesetre világos, hogy a kagán felsorolt tetteit valójában legalább három kagán vitte véghez és a kisebb-nagyobb pontatlanságok mellett a levélben magadott kronológiai sorrend is hibás. A kínai források szerint ugyanis a türk birodalom megalapításának során a türkök először a tielöket győzték le 546-ban, majd a zsuanzsuanokat 552 és 555 között, végül a heftalitákat 557-ben és a következő évek során. A kínai forrásokban található *je-ta* (heftal), valamint a kagántól használt *abdel* névalak azonosságában nincs okunk kételkedni. A levélben említett „igazi" avarok szerepét a zsuanzsuanok játsszák a kínai forrásokban. A harmadik népnév, az *ogor*, a kínaiaknál a *tielö* népnévnek felel meg.

A tielök és az Európába vándorolt ogur népek azonosságáról már az előbbiekben is szó volt. Ennek az azonosságnak a

döntő bizonyítékait azonban a kazár történelem forrásai szolgáltatják.

A kazár törzsszövetség helyzete ugyanis 567 után egyre inkább megerősödött, úgyhogy a kazárok szilárdan kezükben tartották a hatalmat a Volga, a Don és a Kaukázus közötti területen, egészen i. sz. 600-ig. Csak a 600-at követő évek során sikerült az onogur-bolgároknak fél évszázadra visszanyerni önállóságukat és megalapítani az „onogur hazát", másik nevén „Nagy Bolgáriát", a Kubán folyó vidékén és a környező területeken. A kazár hatalom megingásának oka az volt, hogy i. sz. 603-ban lázadás tört ki a nyugati türkök belső-ázsiai területein, s ennek következtében a türk fennhatóság a hódolt népek felett a birodalom egész területén meggyengült.

Az onogur-bolgárok önállóságának híre egészen Kínáig eljutott. Ez abból a kínai törzsjegyzékből állapítható meg, amely a Szuj-dinasztia (581—617) alatt, a tielö törzsek lázadása után készült s amely földrajzi leírást is közöl az egyes tielö törzscsoportokról. A jegyzék szerint a tielö törzsek keleti nagy csoportja az Altaj-hegység, a Szelenga-folyó és a Hingan-hegység között, a Bajkál-tó délnyugati, déli és délkeleti szomszédságában, az orhoni türk birodalomtól északra, nyugatra és keletre, félkörben helyezkedett el. E keleti törzscsoport összefoglaló török neve az *oguz*, a vezértörzs neve pedig *ujgur* volt. A türk feliratok ugyanis minden esetben oguzokról, illetőleg azok vezértörzséről, az ujgurról beszélnek azoknak az eseményeknek az elmondásában, amelyeknek szereplői a kínaiak szerint a tielök voltak. A tielök keleti törzscsoportjának és a türk feliratokban említett oguzoknak az azonosságát azonban a mohamedán források és az újabban előkerült szaka nyelvű feljegyzések is egyértelműen bizonyítják. Ugyancsak eldőlt legújabban az oguz és ujgur törzsek, valamint a türkök egymáshoz való viszonyának kérdése is, amely még a türk feliratok megfejtése idején merült fel és több mint fél évszázadon át

sok zavart okozott a steppei népek történetének kutatásában. A türk feliratok kagánjai ugyanis „saját" népüknek nevezik a lázadó oguz törzseket, ez pedig értelmezhető úgy is, hogy a türk kagánok alattvalói az oguzok voltak. A ma rendelkezésünkre álló adatok ezzel szemben minden kétséget kizáró módon mutatják, hogy a türk kagánok csak olyan korszakokban nevezhették „saját" népüknek az oguzokat, amikor fegyverrel sikerült engedelmességre szorítaniok őket. Ilyen helyzet jött létre az első és a második türk birodalom megalapítását követő évtizedekben, tehát i. sz. 555 és 680 után. Más korszakokban viszont, így elsősorban a 744-et megelőző évtizedek során, a türk uralkodóknak súlyos harcokat kellett vívniok a függetlenségükért harcoló oguzokkal. Az újabban előkerült tibeti és szaka források pedig név szerint is felsorolják a tizenkét keleti türk és a tizennyolc oguz—ujgur törzset, semmi kételyt nem hagyva afelől, hogy különböző törzsszövetségekről van szó. Földrajzilag szintén nem voltak azonosak a türkök és az oguzok. Rendelkezésünkre áll például egy olyan kínai útjegyzék, amely elmondja, hogy hogyan lehetett eljutni az Orhon-folyó melletti türk fővárosból az onnét északra, a Szelenga völgyében levő oguz—ujgur fővárosba.

Más kérdés, hogy mind a türk, mind pedig az oguz—ujgur törzsek uralkodó rétege és törzseik egy része a VI. század után török nyelvű volt és a török nyelvnek egymáshoz igen közelálló változatait beszélte, ami mégis arra látszik mutatni, hogy az oguz—ujgur és a türk törzscsoportok valaha ugyanahhoz a nyelvi közösséghez tartoztak, még akkor is, ha egy-egy törzsük vagy akár egész törzscsoportjuk nyelvcsere útján jutott török nyelvéhez. Az oguz és a türk törzscsoportok szétválása azonban mindenképpen lényegesen megelőzte a türkök VI. századi fellépését. Azt megelőzőleg ugyanis a türkök a zsuanzsuanok fennhatósága alá tartoztak, az oguz—ujgur (tiele) törzsek viszont csak lazább kapcsolatban voltak a zsuanzsuanok-

kal és már az V. században súlyos harcokat vívtak velük. Arra pedig, hogy a tielöknek a Kazak-steppén élő ága valaha is a zsuanzsuanok fennhatósága alá került volna, semmi bizonyítékunk nincsen. A tielöknek, illetőleg a tinglingeknek a Délnyugat-Szibériában és a Kazak-steppén élő törzsei korábban, a hiungnu időkben is többnyire meg tudták őrizni önállóságukat. A türkökről nem történik említés ugyanebben az időben. Igaz, hogy a kínai források egy része sok más nomád néppel együtt a türköket is a hiungnuktól származtatja, ennek a tudósításnak az értékét azonban legalábbis erősen kétessé teszi, hogy a kínaiak az általánosító „nomád" értelemben is használták a hiungnuk nevét, ugyanúgy, mint a bizánciak az európai hunokét. Bizonyosnak tehát csak az látszik, hogy a türkök és az oguz—ujgurok szétválása időben megelőzte a zsuanzsuan kort, s hogy az első olyan törzscsoport, amely a ma rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint legalábbis részben török nyelven beszélt, az oguz—ujgur (tielö) volt. Az utóbbiak történetét a tielö—tingling azonosság esetén egészen az i. e. III. századig követhetjük nyomon.

A tielö törzsek középső csoportja az említett Szuj-kori kínai törzsjegyzék szerint i. sz. 600—618 táján „Kangtól északra", vagyis a szogd terület északi szomszédságában, a Szir-Darja vidékén helyezkedett el. Ez a csoport a közbülső helyet foglalta el a tielök keleti, mongóliai törzsei és a harmadik nagy tielö törzscsoport között, amelynek területe e jegyzék szerint „Fulintól keletre", vagyis Bizánc fekete-tengeri és Kaukázus környéki tartományainak a szomszédságában volt. A jegyzék — ezzel a földrajzi meghatározással teljes összhangban — a harmadik tielö csoport törzsei között az alánok és a kaukázusi avarok (uar-hunok) nevét is felsorolja.

A harmadik tielö törzscsoportra vonatkozó nagy jelentőségű kínai tudósítás a steppei történelem nem egy, látszólag minden oldalról megközelíthetetlen problémájának a kulcsát a kezünkbe

adja. Megítélésekor először is figyelembe kell vennünk, hogy a kínaiak, akik vaskos kötetnyi tudósítást közölnek a türkök és ugyanannyit a tielök (oguzok—ujgurok) történetéről, e két nagy török törzsszövetséget minden esetben pontosan megkülönböztetik egymástól. Ha tehát a tielök kínai törzsjegyzéke i. sz. 600 táján egy tielö törzscsoport jelenlétéről tudósít kazár, tehát nyugati türk területen, akkor nem vonhatjuk kétségbe, hogy Kazáriában az i. sz. 600-at követő évek során a türkökén kívül a másik nagy belső-ázsiai török törzsszövetség, a tielö törzsei is jelen voltak. Ebben az esetben azonban nem kell megelégednünk annak megállapításával, hogy a másik törzscsoport a nyugati forrásokban ismeretlen tielö nevet viselte, hiszen a Fekete-tengertől keletre és a Kaukázustól északra levő Kubán környéki területek történetéről az i. sz. 600-at követő években a bizánci és az örmény források is részletes tudósításokat közölnek. Ezekből pedig minden kétséget kizáró módon kiderül, hogy az a nép, amelynek törzsei éppen ezekben az években szakadtak el a kazároktól és vették birtokukba a Kubán völgyét egész Dél- és Nyugat-Kazáriával együtt, — az ogur volt. Az a törzscsoport tehát, amelyről a kínai forrás mint a tielök harmadik, kazáriai részlegéről emlékezik meg, vitathatatlanul a kubáni ogur, közelebbről az onogur—bolgár törzsszövetség volt, amely i. sz. 600 után mintegy fél évszázadra sikeresen őrizte meg önállóságát a kazárokkal szemben.

A tielö törzsszövetségnek ezek szerint nemcsak oguz és ujgur, hanem ogur törzsei is voltak. Mindenesetre nem meglepő ezek után, hogy a tielök történetének egyik legfontosabb kínai forrása a tielö törzscsoportok összefoglaló nevei között a *vu-ho*-t is felsorolja, amelynek eredetije a kínai hangtörténet tanúsága szerint éppen az *ogur* volt. Az ogurok nevével függ össze azonban a tielö törzscsoportok egy másik kínai megjelölése, a *jüan-ho* is, amely viszont egy eredeti *öngur*-t vagy

ongur-t adhat vissza, az ongur forma pedig az onogurok nevének egy eltérő változata lehet.

A tárgyalt adatokból azonban az is kitűnik, hogy a tielök oguz—ujgur, valamint ogur törzscsoportjainak szétválása már igen korán, a tinglingekre vonatkozó adatok tanúsága szerint legkésőbb az i. e. III. században megtörtént. Más kérdés, hogy a törzsek politikai egysége, ha megszakításokkal is, a szétválás után még igen hosszú ideig fennmaradt és kiterjedt nemcsak Észak-Mongólia és a Kazak-steppe tielö törzseire, hanem az ogurokra is, akik Európába való vándorlásuk előtt a Kazak-steppe tielö törzseihez tartoztak.

Fontos tanulsága végül a kínai és a nyugati források egybevetésének, hogy a nyugati tielöknek, tehát az oguroknak a Kelet-Európába való vándorlása 463 táján következett be. A keleti és az Európába távozott tielö törzsek sorsközössége 546-ban szűnt meg rövid időre, amikor a belső-ázsiai tielö törzsek a türkök fennhatósága alá kerültek. Rövid idő múlva azonban, 567-ben, ugyanerre a sorsra jutottak az európai tielök is. Utoljára i. sz. 600 után szervezkedtek újra szabad és egységes törzsszövetség formájában a tielö törzsek. Az ogurok önállóságának visszaszerzése azonban a kazárokkal szemben az elmondottak értelmében nem elszigetelt európai esemény volt, hanem a keleti tielö törzsek türkök elleni nagy lázadásával függött össze.

A kubáni onogur-bolgárok önállóságának 650 táján vetettek véget a kazárok. Ezzel három évszázadra megpecsételődött Kelet-Európa délkeleti szögletének sorsa, ahol ettől kezdve a kazárok kezében volt a legfőbb hatalom. Szilárdan álltak a kazárok az arabok rohamait is, akik 650 után egy évszázadon át hiába kísérelték meg újra és újra az áttörést a Kaukázuson és Kazárián keresztül. De erős bástyának bizonyult a kazár birodalom a Kazak-steppe török törzseivel, az oguzokkal, a besenyőkkel és a kipcsakokkal szemben is, akik szintén ismételt

kísérletet tettek arra, hogy a Volgán átkelve birtokukba vegyék a délkelet-európai steppét.

A kazároktól elszenvedett vereség után a kubáni onogur—bolgárok egy része továbbra is a Kubán-folyó vidékén maradt és meghódolt a kazároknak. Más törzseik a Fekete-tengert északról megkerülve Bizánc északi szomszédságában, a Dunától délre telepedtek meg, ahol 680 táján megalapították a dunai bolgár birodalmat. A volgai bolgárok viszont nem tudtak kitérni a kazárok elől, így birodalmuk kazár fennhatóság alá került.

Ami végül a tielök (ogurok) nyelvét illeti, természetesnek kell tartanunk, hogy az óriási területen, Mongólia és a Kaukázus között szétszórt tielö törzsek nyelvileg nem voltak egységesek. Különösen erre kell gondolnunk, ha figyelembe vesszük, hogy a tielök, illetőleg tinglingek nyugati ága az előbbiek értelmében már az i. e. III. században nagy távolságra a mongóliai tingling csoporttól, az Irtis vidékén élt. Az európai ogur népek egy általánosan elfogadott, noha szabatosan és kényszerítő módon talán még nem teljesen igazolt feltevés szerint a török nyelveknek azt az összes többi török nyelvtől eltérő változatát beszélték, amelyben a köztörök *z* helyén *r*, az *s* helyén pedig *l* van. E feltevés mellett a legfőbb és egyben nem lebecsülendő bizonyíték, hogy a volgai bolgárok mai utódai, a csuvasok szintén ilyen r-ező nyelven beszélnek. A volgai bolgárokat pedig, amint fent láttuk, az ogur népek közé kell számítanunk. A török nyelveknek ezt az eltérő változatát jelenleg a kis csuvas népen kívül már egyetlen török nép sem beszéli. Régebben azonban természetesen más is lehetett e szempontból a török nyelvek megoszlása. Így például tudjuk, hogy a mongol nyelvben már a régi időkben is voltak olyan török jövevényszavak, amelyek a „bolgár-török" nyelvek előbb említett hangtani sajátságait mutatják. Ez amellett szól, hogy a török nyelveknek ez az eltérő változata nem Európában, hanem

Belső-Ázsiában fejlődött ki. Ugyanakkor az itt tárgyalt történeti adatok alapján indokoltnak látszik a feltevés, hogy a török nyelveknek ez az eltérő változata az ogur (tielö) népek révén jutott el Európába. Éppen ezért valószínűleg jogos, hogy az ogur névben a legtöbb kutató az oguzok nevének „bolgár" változatát látja. Ha azonban ez így van, akkor fel kell tennünk, hogy az ujgurok, akik az eddig ismert adatok tanúsága szerint legalább a VIII. század óta köztörök nyelven beszéltek, nevük -gur végződéséből következtethetőleg eredetileg, vagy talán csak egyes törzseik révén, az ogur népekhez tartoztak. A későbbi századok folyamán mindenesetre mind az ujguroknál, mind pedig egész Belső-Ázsiában, kihalt a török nyelveknek ez az eltérő változata, bár nem lehetetlen, hogy egyes török törzsek még a XI. században, a híres szótáríró Kásgarí idején is „bolgár" törökül beszéltek vagy legalább ismerték őseiknek ezt az eredeti nyelvét is.

Bolgár-török népekkel a magyarság is érintkezett Kazária környékén. Ennek az érintkezésnek az emléke az a sok fontos fogalom nevét is tartalmazó jövevényszó-réteg nyelvünkben, amelyet a magyarság az ogur népektől vett át.[43]

Ami a kagán levelének többi adatait illeti, a kolch-ok neve feltehetőleg azonos a Zemarchos útijelentésében a Talasztól nyugatra említett choaliták nevével. Ugyanezekkel a nevekkel függ azonban össze, úgy látszik, a *Kuali* név is, amelyet a kínaiak Hvárezm egyik neveként említenek. Zemarchos követségjárása idején a choaliták országa a Szir-Darja középső folyásától északra volt, Talasz városától nyugatra, de az Aral-tótól még tekintélyes távolságra keletre. A követségnek ugyanis a choaliták fővárosából elindulva, az Oich folyón való átkelés után még „hosszú utat" kellett megtennie az Aral-tóig. Minthogy ezen a környéken (de Taskenttől egészen a folyó torkolatáig is) a Szir-Darja egyetlen számottevő északi mellékfolyója az Arisz, aligha van más lehetőség, minthogy az *Oich* névben

az Arisz folyó türk kor előtti, régi nevét lássuk. Az Arisz vidéke azonban, amint az előbbiekben láttuk, Kangkü területének központi részét alkotta. Ez azt jelenti, hogy a choaliták országa legalábbis részben Kangküvel volt azonos. A két elnevezés, amennyiben helyesen egyeztettük a choalitákra és a Kolch országára vonatkozó adatokat, egyforma régi lehet, minthogy Kolch (és a vele összefüggő *Kwalit, Choalitai) változat nemcsak Theophylaktos Simokattesnél szerepel, de már Arrhianosnál is — s ez elkerülte eddig a kutatók figyelmét — egy Hvárezmmel szomszédos országot jelöl Nagy Sándor keleti hadjáratainak történetében.

Az Arisz folyó vidékét az Aral-tóval összekötő út mentén már korán városok épültek, amelyeknek iráni lakossága a délnyugat-szibériai steppe népeivel folytatott kereskedelmet. A városok iráni lakossága részben szogd eredetű volt, de a Szir-Darja menti városok időnként hvárezmi fennhatóság alatt is álltak. Ez magyarázza meg azt, hogy a *Kuali* nevet a kínaiak mint Hvárezm nevét említik.

A nomádok a Szir-Darja menti város-sor környékén gyakran táboroztak, hogy e városokban kereskedjenek az irániakkal. Idők folyamán azonban állandó jellegű nomád települések is keletkeztek itt, úgyhogy a Szir-Darja menti város-sor az irániak és a nomádok keveredésének színhelyévé lett. Mohamedán időkben is kereskedtek a nomádok a városok egyre inkább eltörökösödő lakosságával, s itt ismerkedtek meg a nomádok az Iszlámmal is. Ez magyarázza meg azt, hogy az egykori choalita területet később, a mongol korban a „muzulmánok (böszörmények) országának" is nevezték.

A történeti és földrajzi adatokból következtetve a choalita névnek egy későbbi változatát láthatjuk abban a *xwalis* névalakban is, amelyet először Ps. Zacharias rétor említ 555-ben, a bizánci forrásokból közép-perzsa közvetítéssel vett szír nyelvű népnév-jegyzékében. Ugyanezt a nevet viseli másfél

évszázaddal később egy kazáriai, keresztény vallású néptöredék is egy bizánci feljegyzésű püspökségi jegyzékben. A következő századok során azonban a hválisz, halisz (nálunk főleg káliz) névalak már egy olyan törökös jellegű néptöredéket jelölt, amely a besenyőknél, a magyaroknál és Délkelet-Európa számos más pontján a mohamedán elemet képviselte, s amely katonai erényein kívül a kereskedelem és a pénzügyek terén tanúsított jártasságáról volt ismert.

A hváliszok nyugati kapcsolatai igen régi időkbe, a türk korba mennek vissza. Erre már Zemarchos útijelentése is céloz, amennyiben közli, hogy Silzibulos nyugati türk kagán a neki hódoló királyok közül egyedül a choaliták uralkodójának engedte meg, hogy Zemarchos visszatérő követségével együtt saját követeit is elküldje Bizáncba. Később, miután a choalita terület a VIII. század első felében mohamedán uralom alá került, a különböző kereskedelmi cikkekkel együtt az Iszlámot is a choaliták juttatták el a steppe népeihez és sokan közülük végleg csatlakoztak Kelet-Európa török törzseihez. A choaliták nyugati terjeszkedésének a következménye lehetett, hogy a régi oroszban a Kaspi-tengert Hvalisz-tengernek nevezték.[44]

A choaliták országának meghódítását a türkök részéről időben mindenképp Zemarchos útja, tehát 571 elé kell helyeznünk. Tekintettel azonban arra, hogy a türköknek Talasz környékét és a choalita területet a heftalita hadjáratra való felvonulásuk idején is kezükben kellett tartaniok, nagyon valószínű, hogy a choalita terület megszállása már 557 táján, kevéssel a heftalita hadjárat előtt megtörtént. Maga a heftalita hadjárat a türk és a szövetséges perzsa seregek számára több évet vett igénybe, s csak a zsuanzsuanok teljes megsemmisítése (552—555) után vált lehetségessé. Az események sorrendje tehát a kagán levelében közöltekkel (győzelem a heftaliták, az igazi avarok, az ogorok és a kolchok felett, majd a türk polgárháború) szemben: győzelem az ogurok (tielö), az avarok (zsuanzsuanok), kolchok

(choaliták, kálizok) és heftaliták felett s csak jóval később az 581—582. évi türk polgárháború, amelyet egyébként a kínai források sokkal részletesebben írnak le, mint Theophylaktos.

A levél elbeszélése az „álavarok" névváltozásáról és az onogurok, szavirok és barszilok félrevezetéséről szintén nem felel meg a történeti tényeknek. Theophylaktos ugyanis, illetőleg forrása itt egy minden részletében, sőt szó szerinti fogalmazásában is jól ismert antik elbeszélést utánoz, amelyet Tacitus is felhasznált a „Germania" elején. Világos az is, hogy Theophylaktos elbeszélésében az a bizánciaknál általánosnak mondható barbár-gyűlölet nyilvánul meg, amely még az avar nevet is kész volt elvitatni az utált barbároktól. Minthogy azonban ma már ismerjük azt a mintát, amelyet a levél szerzője szóról-szóra kiírt, semmi okunk sincs többé, hogy kételkedjünk az avarok nevének jogos használatában. Ellenkezőleg: mind Menandros török eredetű, illetőleg a szogd tolmácstól származó adatai, mind pedig ez a levél egybehangzóan bizonyítja, hogy az európai avarok teljes joggal használták az avar és az uar-hun nevet is.[45]

Ugyanerre a következtetésre jutunk azonban akkor is, ha a levélnek azt az állítását vesszük szemügyre, amely szerint az ogorok a Til-folyónál laktak. Ez a folyó ugyanis, amelyet sok más szerző az Atil névvel illet, a Volgát jelöli. Hogy lehet azonban, hogy a Volga közelében élő onogurok, akik maguk is az ogur népek közé tartoztak, összetévesztették az „ál"-avarokat a belső-ázsiai igazi avarokkal, ha az „ál"-avarok maguk is ogur eredetűek lettek volna, mint azt a levél állítja? Aligha kétes ezzel szemben, hogy a Til-folyónál lakó ogurok egyszerűen azokkal az ogurokkal azonosak, akik Menandros szerint is az Atil-folyó közelében éltek. Ezeknek az oguroknak azonban, mint az Priskos rétor és minden más bizánci történetíró tudósításaiból kiderül, semmi közük sem volt eredetileg az avarokhoz.

Hogy mi vitte a levél szerzőjét arra, hogy az uar-hun avarokat éppen az oguroktól származtassa, nem tudjuk teljes biztonsággal eldönteni. Nem járunk azonban talán messze az igazságtól, ha utalunk arra, hogy az avarok a különböző ogur népek leigázása után számos ogur eredetű törzsi elemet vettek fel kötelékeikbe és a Kárpát-medencében már a VI. század második felében ogurokkal éltek együtt. Ez a tény pedig nem volt ismeretlen más bizánci szerzők előtt sem.

Theophylaktos Simokattes most tárgyalt tudósítása, valamint más forrásaink előbb elemzett adatai alapján tehát elmondhatjuk, hogy az uar és hun nevek két nagy belső-ázsiai nomád nép törzscsoportjait is jelölték: a zsuanzsuanokét és a heftalitákét. Ez azonban elvileg azt jelenti, hogy az európai uar-hunok nemcsak zsuanzsuan, hanem heftalita eredetűek is lehettek. Felmerül tehát a kérdés, hogy Theophylaktos előadásának megfelelőleg a Góbi-sivatag környéki zsuanzsuanoktól származtassuk az európai avarokat, vagy pedig Theophylaktos elbeszélésének hitelét e ponton is kétségbe vonva, az afganisztáni heftalitáktól. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján mindkét magyarázat valószínűsíthető, de mindkét magyarázatnak vannak nehézségei is.

A heftalita történelem kutatásának korábbi szakaszaiban, egészen az 1930-as évekig fel sem merülhetett az európai uar-hunok heftalita eredetének feltevése. A heftalita birodalmat ugyanis a régibb magyarázat szerint csak 563 és 567 között döntötték meg a szövetséges türk és perzsa seregek.[46] Az avar uar-hunok viszont 557/8 telén követeiket már a Kaukázus környékéről küldték Bizáncba, s 558 elejétől már végleg Európában telepedtek meg. Ez az érvelés azonban — amint azt ma már tudjuk — téves, mert figyelmen kívül hagyja Menandros egyik töredékét, amelynek tanúsága szerint a heftalita birodalom megdöntése sokkal korábban, valamikor 561 ősze előtt megtörtént. Ezzel összhangban van, hogy a kínai források sze-

rint az utolsó heftalita követség 558-ban érkezett a kínai udvarba, s ugyanez idő tájt felbomlott a heftalita birodalom és szétszóródtak a heftalita törzsek. A heftalita birodalom felbomlásához vezető harcok, a Hvatáj-námakból merítő arab—perzsa források tanúsága szerint, több évet vehettek igénybe, ezért számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy már 557 után kevéssel, az első harcok után, menekülő, heftalita eredetű uarchonita csoportok érkeztek Európába.

Ez ellen a magyarázat ellen két érv látszik szólni: egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy — a Menandrosnál megőrzött jegyzőkönyvek tanúsága szerint — a bizánci—türk tárgyalások alkalmával a türk kagán két külön népként beszél a heftalitákról, valamint az Európába jött avarokról. Igaz viszont, hogy ez ellen az érv ellen is hivatkozhatunk valamire, mégpedig arra, hogy ugyanezek szerint a feljegyzések szerint a türk követek a heftalitákat határozottan városlakó népnek mondták, holott Szung Jün, kínai buddhista zarándok, aki megfordult a heftaliták országában is, még 520-ban is nomád barbárként írja le őket. Ez pedig arra mutat, hogy különbséget kell tennünk a városlakó és a nomád heftaliták között, ami azt is jelentheti, hogy a városlakó uar-hun heftaliták sorsa a későbbiekben más volt, mint a nomádoké. Azt sem szabad persze szem elől tévesztenünk, hogy a heftalita név egyesek szóhasználatában heftaliták uar vagy csak a hun elemeire vonatkozott.

Az európai avarok heftalita eredetének feltevése ellen szóló másik érv az lehetne, hogy az európai avarok nemcsak a bizánci Menandros és a szír Efezusi János szerint, hanem az egyre szaporodó magyarországi régészeti leletek tanúsága szerint is, a hátukra lehulló egy vagy két copfot viseltek, amelyet egy, esetleg két hajszorítóval fogtak össze. A heftaliták viszont, vagy legalábbis a heftaliták egyes csoportjai, a kínaiak szerint tarkójuknál körbe levágták hajukat. Ez a leírás egyébként minden valószínűség szerint egy dél-kínai, ábrákkal és magyarázó szö-

vegekkel is ellátott munkán alapul, amely a kínai udvarban megfordult barbár követségek leírását tartalmazta. E mű egy régi, Szung-kori másolata nemrég került elő Kínában s a legérdekesebb ilyen természetű leletek közé tartozik. Természetesen ebben az esetben is kérdéses, hogy a leírás minden heftalitára vonatkozik-e, tehát a városlakókra és a nomádokra is.

Az európai uar-hunok zsuanzsuan eredete mellett szólhatna ezzel szemben, hogy a kínaiak ugyanúgy a copfot tartották a zsuanzsuan viselet legjellemzőbb vonásának, mint a nyugati források az avaroknál. Igaz ugyan, hogy a kínai források nem tudnak arról, hogy a zsuanzsuan törzsszövetség felbomlása után egyes zsuanzsuan törzsek Európába menekültek volna. Tekintettel azonban arra, hogy a kínaiak csak azokról a zsuanzsuan csoportokról rendelkeztek ismeretekkel, amelyek a kínai határvidékhez éltek közel, a kínai források hallgatásának aligha tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget.

Döntőnek azonban az európai avarok zsuanzsuan eredete mellett szóló érvek sem tekinthetők s így még mindig igen súlyosnak látszanak azok a kronológiai érvek, amelyek az európai avarok heftalita (mégpedig nomád, nem városlakó heftalita) eredete mellett szólnak.[47]

Theophylaktos Simokattes adatainak áttekintése, a hozzájuk fűződő nehézségek ellenére is igen tanulságosnak bizonyult mind az avar (uar-hun), mind pedig az ogur (tielö), a kazár és a káliz történelem szempontjából. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy Theophylaktos e tudósítása ma is a steppei vonatkozású szakirodalom legtöbbet magyarázott forrásai közé tartozik. Ez azonban részben annak is tulajdonítható, hogy a Theophylaktost követő bizánci történetírók művei legnagyobb részt elvesztek s így a következő két évszázad történetéről csak világkrónikaírók szűkszavú kivonatai állnak rendelkezésünkre.

A Fekete-tengertől északra levő területek sorsáról igen keveset tudunk meg a bizánci forrásokból a VII. és VIII. században. Annyi mindenesetre kitűnik szórványos adatainkból is, hogy a dunai bolgárok elvonulása után a kazároknak a VIII. században sikerült időnként kiterjeszteni fennhatóságukat egyes keleti szláv törzsekre. A következő században azonban már a magyarok telepedtek meg a Dontól nyugatra, a szláv törzsek szomszédságában. A magyarok hol szövetségesei, hol pedig veszélyes ellenségei lettek a kazároknak.

Végigkísértük a nomád népek vándorlásait, időben az ázsiai hunok első nyugati terjeszkedésének korától egészen a kazár birodalom megerősödésének idejéig, térben pedig Napkelettől Napnyugatig, a Kínai Faltól a Kárpát-medencéig. A nagy eseménysor utolsó mozzanata, a kazár birodalom létrejötte azonban már nemcsak az ogur népek, a szavirok és az avarok, hanem a magyarság szempontjából is sorsdöntő jelentőségű esemény volt.

A kutatás történetéről

Az eurázsiai steppe népeinek vándorlásai a kínai és bizánci határok között, e hosszú útvonal középső szakaszán, Északkelet-Irán határait is érintették s ezért a steppei népmozgalmak megértésében kulcsfontossága van az Irán északnyugati (kaukázusi) és északkeleti határaira vonatkozó történeti és földrajzi források tudósításainak. Az utóbbiak és általában a steppe történetére vonatkozó források kivételesen széles körű ismeretén alapul J. Marquart Ērānšahr-ja (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse. Neue Folge III/2. Berlin, 1901.), amelyet e témakör klasszikus feldolgozásának tekinthetünk. Az Ērānšahr-ban előadottakon Marquart később a Wehrot und Arang-ban (Leiden, 1938.), és az Über das Volkstum der Komanen-ban (Abh. Göttingen. NF XIII/1. Berlin, 1914.) bizonyos módosításokat hajtott végre. Alapvető változtatások azonban az Ērānšahr-ban megrajzolt képen csak a második világháború után váltak lehetségessé. W. B. Henning, H.W. Bailey és mások a steppei népek története szempontjából fontos, új szogd, közép-perzsa, pártus, hvárezmi és szaka adatok egész sorát publikálták, s igen fontosak a steppei történelem szempontjából a legújabban Baktriában előkerült középiráni nyelvű feliratok is. Szovjet kutatók, közöttük A. A. Frejman, V. A. Livsic, N. M. Bogoljubov megindították a Szovjet-Belső-Ázsiában előkerült hvárezmi,

szogd és más közép-iráni nyelvű források közzétételét, s nagymértékben megszaporodott az elmúlt évtizedek során a belső-ázsiai éremtani leletanyag is. Azok a régészeti kutatások pedig, amelyeket szovjet kutatók, így A. N. Bernstam, Sz. P. Tolsztov, és sokan mások Belső-Ázsia országaiban és Kazahsztánban folytattak, egyre inkább átalakítják a nomád történelemről alkotott képünket is. (E kutatások legjobb összefoglalása: Isztorija Tadzsikszkogo Naroda I, II. Kiadták B. G. Gafurov és B. A. Litvinskij. Moszkva, 1963, 1964.)

A téma szempontjából igen fontos kínai forrásokat Marquart általában a nem nyelvész M. J. de Groot közreműködésével használta. Kettőjük együttműködése számos értékes történeti—földrajzi eredményt hozott, igen lényeges kérdésekben azonban Marquart álláspontja ma már revízióra szorul. Egyrészt, mivel az idevonatkozó kínai források kritikája de Groot ideje óta — elsősorban G. Haloun, K. Enoki és mások munkássága folytán — nagyot haladt előre, másrészt mivel Marquart műveinek közzététele óta P. Pelliot, B. Karlgren és mások munkássága nyomán teljesen átalakultak a kínai hangtörténet egyes korszakaira vonatkozó ismeretek, s ezzel új, megbízható alap létesült a kínai forrásokban előforduló személy- és földrajzi nevek egykorú hangalakjának módszeres visszaállításához.

A hiungnu kor történeti földrajzának kutatása különösen *Kangha (Kangkü, Kang)* vonatkozásában hozott jelentős új eredményeket, amennyiben G. Pticyn és S. G. Kljastornyj kutatásai nyomán sikerült tisztázni számos részletet, közöttük a *Kängü-Tarban* földrajzi névhez fűződő kérdéseket is. A fentiekben (II. fejezet) újak az utalások a szintén ide tartozó *Küngü* és *Kungi-deh* helynevekre, továbbá az a felismerés, amely szerint a Hvatáj-námak pártus korból származó elbeszélései, a jüecsik nyugati vándorlására vonatkozó adatokkal együtt tanúsítják, hogy az i. e. 129/8 és az i. sz. 60 közötti korszakban Kangha (Kang) országa volt a perzsák nagy turáni ellensége. Csang

Kien, a kínaiak nyugati küldöttje, már i. e. 129/8-ban is csak Kangkü uralkodójának engedélyével tudta folytatni útját Ferghánából Szogdián keresztül délnyugati irányba. G. Haloun (ZDMG XCI, 1937, p. 261, n. 1) nem vonta kétségbe ennek az adatnak hitelét, ugyanakkor azonban mégsem tulajdonított jelentőséget Kangkü részvételének a jüecsi vándorlás eseményeiben. A görög—latin források a tohár (jüecsi) vándorlás eseményeivel kapcsolatban nem említik Kangkü nevét. Amint azonban itt (II. fej.) mondottakból kiderül, a Kangkü-ből kiinduló hódítások, a latin—görög és más későbbi források szerint is, mind délen, Szogdiában és Baktriában, mind pedig nyugaton, az aorsz területen, az *ászi (Asii, Asiani)* nép nevéhez kapcsolódtak. Ez lehetővé teszi a jüecsi vándorlás forrásaiban szereplő ászik és az alán ász-ok neve között mutatkozó, eddig is többször megfigyelt és legutóbb H. W. Baileytől nyelvészeti oldalról, az észak-iráni nyelvek rokonsági viszonyai alapján feltett egyezés történeti és földrajzi megalapozását.

Kangkü területén később, a türk birodalom megalapítása idején, a choaliták országát találjuk. Új a fentiekben (VI. fej.) megadott magyarázat, amennyiben itt kísérlet történik e névnek a későbbi mohamedán *hváliszok* nevével való összekapcsolására.

Az Amu-Darja körüli országokban i. sz. 350 táján lejátszódott s az Erānšahr közzététele idején még zavarosnak tűnő esemény-sorozat időrendjének meghatározását szintén új alapra kellett helyezni. A kidariták nyugati vándorlására, a hiungnuk szogdiai megtelepedésére és a chioniták (heftaliták) birodalomalapítására vonatkozó adataink ugyanis, amint az itt (III—V. fej.) mondottakból kiderül, ugyanannak az i. sz. 350 táján lejátszódott nagy nomád betörésnek különböző mozzanatait rögzítik. A támadó zsuanzsuan törzsszövetség a szienpi birodalom felbomlása után jött létre Belső-Ázsiában, a régi (hiungnu, hjón), valamint az ismeretlen eredetű uar népelemekből. Helytelen volt tehát Marquart feltevéseiben a

hiungnuk és a hjónok nevének szétválasztása. A hiungnuk és a hjónok, valamint az európai és az észak-indiai hunok azonosságát az V. fejezetben előadottak értelmében az Amu-Darja vidékére behatoló uar-hunokra vonatkozó történeti források igazolják döntő módon. Az *uar* név tekintetében Marquart helyes nyomon járt, azt azonban, hogy a kínaiaknál található *hua* név szintén az Oxus vidékére betörő *uar*-ok nevét adja vissza, csak Ligeti Lajosnak sikerült nyelvészeti úton igazolnia.

Ugyancsak új az ogur-népek i. sz. 350 és 463 táján bekövetkezett vándorlásának itt (VI. és VII. fej.) előadott elemzése is. Történeti és földrajzi adatok ugyanis azt mutatják, hogy az Európában ogur néven szereplő népek nem nyugati türk eredetűek voltak, mint ahogyan azt Marquart feltette, hanem az előbb *tingling*, később pedig *tielö* vagy *kaokü* néven említett nagy északi nomád törzsszövetségekhez tartoztak, amelyeknek vándorlása, a Kazak-steppe északibb részéről délre, i. sz. 350 után következett be, amikor a tielök (ogurok) az uar-hunok és a hiungnuk elvonulása után a Kazak-steppe déli részére költöztek, majd i. u. 463-ban az avarok és a szavirok újabb nyugati támadásai elől Európába vándoroltak.

Az avarok (uar-hunok) európai vándorlására vonatkozó Theophylaktos Simokattes-féle elbeszélés kritikáját szintén új alapokra kellett helyezni. Marquart kutatásai óta ugyanis egyre világosabban látjuk, hogy a bizánci szerzők a nomádokra vonatkozó elbeszéléseikben régi, jórészt még Herodotosztól származó közhelyeket, néprajzi leírásokat használtak fel. Ide tartozik Theophylaktos, illetőleg a kagán levelének elbeszélése is az „ál"-avarok névcseréjéről, amely egy régi antik minta szó szerinti átvétele s így semmiféle kapcsolatban nincs a történeti valósággal. Az európai avarok mind az avar, mind pedig az uar—hun nevet teljes joggal viselték. Új az itt előadottakban az avarok és a heftaliták uar-hun (zsuanzsuan) eredetének kronológiai és földrajzi megalapozása is.

Jegyzetek

[1] LIGETI L., Az uráli magyar őshaza: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti L. Bp., 1949. 36–9 (az erdős steppe jelentőségéről a nomád történelem szempontjából). LIGETI, L., Ismeretlen Belső-Ázsia. Budapest, 1937; a steppei népek történetének belső-ázsiai hátteréről. BERG, L. Sz., Éghajlat és élet. Ford. Kiss Dezső. Bp., 1953.

[2] Isztorija Szibiri I (szerk. OHLADNIKOV, A. P.–JUNKOV, V. I.). Leningrad, 1968. KISZELEV, Sz. V., Drevnjaja isztorija Juzsnoj Szibiri. Moszkva–Leningrad, 1949; JETTMAR, K., Mittelasien und Sibiren in vortürkischer Zeit: Handbuch der Orientalistik V, 5. FRYE, R. N., The Heritage of Persia. London, 1962. 71–2, 265 (a kimmerekről). HARMATTA, J., Le problème Cimmérien: Archeologiai Értesítő 1946–1948. 79–132; Uő. Kimmerek és szkíták: Antik Tanulmányok XIII (1966) 107–16. KOTHE. H., Die Herkunft der kimmerischen Reiter: Klio XLI (Berlin, 1963), 5–37. RUDENKO, Sz. I., Kuljtura naszelenija Centraljnogo Altaja v szkifszkoje vremja. Moszkva–Leningrad, 1960. HARMATTA J., Forrástanulmányok Herodotos Skythikájához. Bp., 1941. SZMIRNOV, A. P., Szkify. Moszkva, 1966. HARMATTA, J., Studies on the History of the Sarmatians. Bp, 1950. SZMIRNOV, K. F., Szavromaty. Moszkva, 1964. PLETNEVA, S. A., Ot kocsevij k gorodam (Szaltovo–majackaja kuljtura). Moszkva, 1967. LATUK, L. L., Isztoricseszkaja sztruktura szocialjnyh organizmov szrednevekovyh kocsevnikov: Szovetszkaja Etnografija 1967/4. 25–39.

[3] NÉMETH GY., A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 (a nomád törzsszervezetekről, valamint a magyarság és a nomád népek kapcsolatairól. – Az onogur névből származik a magyarság neve a szláv nyelvekben és a nyugati nyelvek legnagyobb részében (szláv **ongrin*, orosz *venger*, görög–latin *ungri*, hungari, német *ungar*, francia *hongrois*).

[4] BARTHOLD,W., Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu-Darja: Quellen und Forschungen zur Erd-, Natur- und Kulturkunde II. Leipzig, 1910. JUNGE, J., Saka-Studien: Klio, N. F. Beiheft, N° 28. Leipzig, 1939.

[5] SHIRATORI, K., The Geography of the Western Region: Memoirs of the Toyo Bunko XV (1956), 73—163; KJUNER, N. V., Kitaszjszkie izvesztija o narodah Juzsnoj Szibiri, Centraljnoj Azii i Daljnego Vosztoka. Moszkva, 1961. KJUNER, N. V., Bibliografija kitajszkoj i manjcszsurszkoj literatury po isztorii Kazahsztana (Trudy Insztituta Isztorii Arheologii i Etnografii Akad. Nauk Kazahszkoj SzSzR. VIII, 1960).

[6] RENOU, L.—FILLIOZAT, J., L'Inde classique. Paris, 1947. 120—269, (Filliozat). SHAFER, R., Ethnography of Ancient India.Wiesbaden, 1954.

[7] FRYE, R. N., Heritage of Persia. London, 1962.

[8] NÖLDEKE, TH., Das iranische Nationalepos.[2] Berlin—Leipzig, 1920. HENNING,W. B., Mitteliranisch: Handbuch der Orientalistik I, 4. Iranistik I. Leiden-Köln, 1958. 20—130. BAILEY, H.W., Languages of the Saka: Handb. der Orientalistik I, 4. Iranistik I, 131—54; vö. BAILEY: Asia Major N. S. XI (1964), 1—26. ORANSZKIJ, I. M., Piszjmennye pamjatniki na iranszkih jazykah narodov Szrednej Azii (do VI—VIII vv. n. e): Iszt. Tadzsikszkogo Naroda I, 431—63.

[9] MINORSKY, V., Ḥudūd al-'Ālam: Gibb Memorial Series XI. London, 1937.

[10] MORAVCSIK, GY., Byzantinoturcica I—II[2]: Berliner Byzantinische Arbeiten, Band 10—11. Berlin, 1958. PIGULEVSKAJA, N., Szirijszkie isztocsniki po isztorii narodov SzSzSzR. Moszkva—Leningrád. 1941. TREVER, K. V., Kusany, hionity i eftality po armjanszkim isztocsnikam: Szovetszkaja Arheologija XXI (1954), 131—47; Ocserki po isztorii i kuljture Kavkazszkoj Albanii (M.—L. 1959).

[11] CHAVANNES, E., Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux St. Petersburg. 1903. 67—71, 268—279; vö. PELLIOT: JAs. 1934/I, 39, jegyz. és 46; PELLIOT: BEFEO IV (1904), 482; PELLIOT, Notes on Marco Polo. Paris, 1959. 201. LOEWE, M., Chinese Relations with Central Asia, 260—90: BSOAS XXXII (1969), 91—103.

[12] MARKWART, J., Die Sogdiana des Ptolemaios: Orientalia XV (1946), 123—4, 286—323. KENT, R. G., Old Persian.[2] New Haven, 1953. DE GROOT, J. J. N., Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens II. Berlin—Leipzig, 1926.

[13] PTICYN, G. V., O geografii Sahname: Trudy Otdela Vosztoka Goszud. Ermitazsa IV (1947), 293—311. PULLEYBLANK, E. G.: A

Sogdian Colony in Inner Mongolia: T'oung Pao XLI (1952), 324–5: a Kang név a szogdoknál; PULLEYBLANK: Asia Major IX (1962), 74, 94, 219–20, 247–8: a Kangkü név nem meggyőző etimológiája tohár alapon; l. még PULLEYBLANK: JRAS 1966, 23–5, 28, 36.

[14] KLJASTORNYJ, S. G., Drevnetjurkszkie runicseszkie pamjatniki (M., 1964), 155–178. LIVSIC, V. A., Juridicseszkie dokumenty i piszjma (szogdijszkie dokumenty sz gory Mug II), 82. AGEEVA, E. I.– PACEVICS, G. I., Iz isztorii oszedlyh poszelenij i gorodov Juzsnogo Kazahsztana: Trudy Insztituta Isztorii, arheologii i etnografii (Akad. Nauk Kazahszkoj SzSzR), V 1958: a régi Kangkü területének régészeti leletei; Kang romjainak leírása a romváros azonosítása és a történeti vonatkozások ismerete nélkül; az 1947 óta Dél-Kazahsztánban működő archeológiai expedíciók kutatásainak eredményei; a Kangkü területén levő egykori városok romjainak sztratigráfikus feltárása. — Kangkü területén, az Arisz-folyó torkolatának közelében volt Otrar városa, amelynek szogd neve, a *Tār-band (*Trār-band)*, a Kangkü név török változatával, a Kängüvel együtt fordul elő a türk rovásírásos feliratokban, a *Kängü-Tarban* összetett névben. — A Kungjü név egykorú hangalakja: *Kịwong-ngịwo : *Küngü)*. — LITVINSZKIJ, V. A., Dzsunszkij mogiljnik i nekotorye aszpekty kangjujszkoj problemy: Szovetszkaja Arheologija 1967/2, 29–37; a Kangküvel szomszédos nyugat-turkesztáni (kazak, tadzsik, türkmen, kirgiz, özbeg) területek régészeti kutatásának eredményeiről, a szovjet időszakban, összefoglaló értekezések láttak napvilágot a Szovetszkaja Arheologija 1967. évi 3. és 4. füzetében.

[15] HALOUN, G., Zur Üe-tšï-Frage: ZDMG XCL (1937), 243–318; ZUEV, J. A., K etnicseszkoj isztorii uszunej: Trudy Inszt. Etnogr. Kazahszkoj SzSzR VIII (1960), 5–25; MORZSANOV, V. M., Dopolniteljnoe szvedenija ob uszunah iz kitajszkogo isztocsnika „Hansu": Trudy Inszt. isztorii, arheologii etnografii XV (Alma-Ata, 1962), 123–7. — Strabón szövegében az eredeti feltehető *H ΑΣΙΑΝΟΙ*-jába másolói hiba folytán *Π* került. Így jött létre a Pasianoi név. A helyes olvasat, amint már Vaillant látta *ἡ Ἀσιανοί*, tehát: „asi-ok vagy asian-ok", a második nevet Strabón az első (asi) vagylagos formájának adja meg.

[16] CHARPENTIER, J., Die ethnographische Stellung der Tocharer: ZDMG LXXI (1917), 347–88. BAILEY, H. W., Asica: Transactions of the Philological Society 1945, 1946. JUNGE, F., Saka-Studien, 54–9, 79–82. CHAVANNES, E., Les pays d'Occident d'après le Wei lio: T'oung Pao VI (1905), 519–71. MARQUART, J., Streifzüge. Leipzig,

1903. 164–7. — Az ászi név a grúzban az osz (ovsz) formát vette fel és a grúz *ethi* 'ország' szóval összetéve (oszethi) a kaukázusi ászik és az egykori alánok országát jelöli. Ezt a grúz összetett nevet vette át az orosz is, ahol az *oszetin* név ma is a kaukázusi ászik és alánok leszármazottait jelöli. Az ászi név ász változatából fejlődött *jász* alak az oroszban és a magyarországi ászik, a jászok nevében maradt fenn. VENDRYES, J.—BENVENISTE, E., Langues indo-européennes: Les langues du Monde. Kiad. MEILLET, A.,—COHEN, M. Paris, 1952. 34.

[17] NÉMETH, J., Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen: Abhandl. der Deutschen Akad. der Wiss. zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1958/IV. GAMREKELI, V. N., Dvaly i Dvaletija v I–XV vv. n. e. (Tbiliszi, 1961). KUZNECOV, V. A., Alanszkie plemena Szevernogo Kavkaza: Materialy i iszszledovanija po Arheologii SzSzSzR, N° 106 (Moszkva, 1962). VINOGRADOV, B. V., Szirakszkij szojuz plemen na Szevernom Kavkaze: Szovetszkaja Arheologija 1965/1, 108–21. MIZIEV, I. M., Naucsnaja szeszszija ob geneze oszetinszkogo naroda: Szovetszkaja Arheologija 1967/2, 296–8. GAGLOJTI, J. Sz., Alany i voproszy etnogeneza Oszetii (Tbiliszi, 1966).

[18] MINORSKY, V., Hudūd al-'Ālam 300–4.

[19] SZMIRNOVA, O. I., Katalog monet sz goroda Pendzsikent (Moszkva 1963).

[20] PELLIOT, P., Notes on Marco Polo I, 16. MARKWART, J., Die Sogdiana des Ptolemaios, 289. TEGGART, F. J., Rome and China (Berkeley, 1939). CHAVANNES, E., Les pays d'Occident d'après le Heou Han chou, 41–46. — A *Jen-cai* név egykorú archaikus kínai kiejtése *'iam-ts'âd* volt. Ez a forma túlságosan távol áll a görög *aors*-tól.

[21] A *Jen* név archaikus kínai alakja *ngiâm* és *ngiâm* (a Hou Han-su szerint) volt; ezekkel egybevethető az Emba (Jemba) folyó török neve, a *Dzsám.* — A *Vu-ji* név az archaikus kínaiban *·o-·ier*-nek hangzott.

[22] DEBEVOISE, N. C., A Political History of Parthia. Chicago, 1938. 52.

[23] HANEDA, T., A propos des Ta Yue-tche et des Kouei-chouang: Bull. de la Maison franco-japonaise IV (1933); vö. HALOUN: ZDMG XCI, 257, 7. jegyz.; PELLIOT: JAs. 1934, 38. jegyz.; HENNING: ZDMG CXV, 85–7; IVANOV, V. V., K opredeleniju nazvanii „Toharszkogo B" jazyka: Problemy Vosztokovedenija 1959/5,188–190; HARMATTA: Acta Orientalia Hung. XI (1960), 191–220 és Acta Antiqua Hung. XII (1964), 374–7, 399–420: mindkét helyen a tohár kusánok és a baktriaiak nyelvi szétválasztásáról. — BAILEY, H.W.: BSOAS XV (1953): kísérlet a tohár név új etimológiai magyarázatára, l. még

BAILEY: Asia Major XI (1964), 6.—PURI, B. N., The Nationality of the Kushanas: Summaries of Papers. Supplement. 26th International Congress of Orientalists. Delhi, 1964. 26—8: a kusánok embertani vonásairól. ZEJMALJ, E. V., Kusanszkaja hronologija (Moszkva, 1968). Szovetszkaja archeologija Szrednej Azii i kusanszkaja problema I—II. Annotirovannaja bibliografija (Moszkva, 1968). ALTHEIM, F., Geschichte der Araber IV (München, 1967), 85—88.

[24] KAHRSTEDT, U., Artabanos III und seine Erben: Dissertationes Bernenses, Ser. I, Fasc. 2. Bern, 1950. TARN, W. W., The Greeks in Bactria and India. Cambridge, 1951. NARAIN, A. K., The Indo-Greeks. Oxford, 1957. SZTAVISZKIJ, B. J., Szrednaja Azija v kusanszkij period: Iszt. Tadzs. Nar. 1, 341—400. MASZSZON, V. M., Horezm i Kusany: Epigrafika Vosztoka XVII (1966), 79—84.

[25] DE GROOT, J. J. M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I. Berlin—Leipzig, 1921. MC GOVERN, W. M., The Early Empires of Central Asia. Chapel Hill, 1939. vö. TEGGART, Rome and China. 152, 199. DEBEVOISE, A Political Hist. of Parthia, 123. ZUEV, J. A., A 15. jegyz.-ben idézett helyen. LIGETI L., Az ázsiai hunok: Attila és hunjai (Attila et ses Huns) Szerk. NÉMETH GYULA (Budapest, 1940). 31—60. PELLIOT, P., Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris, 1950), 229, 2. jegyz. (a hu-kie-ről). MORI, M., The Account of Tingling in the Hsi-jung-chuan of the Wei-lio: Toyo Gakuho XXX (1957), 82—109. DUBS, H. H., An Ancient Military Contact between Romans and Chinese: Amer. Journ. of Philology LXII (1941), 322—30; vö. DUYVENDAK, J. H. L.: T'oung Pao XXXIV (1938), 249—64; GUMILEV, L. N., Talaszszkaja bitva 36g n.e.: Szbornik v csesztj akad. I. A. Orbeli (M. L., 1960), 161—6; EBERHARD, W., Roman soldiers as allies of the Hiung-nu: Belleten XXIX, 143—5. — A hu-kie név egykorú kínai hangalakja *xo-g'ịat* volt.

[26] CHRISTENSEN, A., Les Kayanides: Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab. Hist.-filol. Meddelelser XIX/2, 1932. CHRISTENSEN, A., Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique. Paris, 1936. CZEGLÉDY, K., Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature: Acta Orientalia Hung. VIII (1958), 21—43. MARQUART, J., Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran: ZDMG XLIX (1895), 628—72. BARTHOLD, W., Zur Geschichte der persischen Epos: ZDMG XCVIII (1944), 121—57. COYAJEE, J. C., The House of Gotarzes: A Chapter of Parthian History in the Shahnameh: Asiatic Soc. of Bengal. Journal and Proceedings N. S. XXVIII (1933), 207—24. HERZFELD, E., Archaeologische Mitteilungen aus Iran IV. Berlin, 1932. 101—16:

Gundafarr; vö. HENNING: Jackson Mem. Vol. Bombay, 1954. 54. MINORSKY, V., Vīs ū Rāmīn (IV): BSOAS XXV (1962), 275–86. BOYCE, MARY, Some Ramarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle: Serta Cantabrigiensia.Wiesbaden, 1954. 45–62. PETECH L., Vištāspa e Bactra in un teste cinese: Rivista degli Studi Orient. XLI (1966), 171–2. TOLSTOV, S. P., — LIVSHITZ: Acta Antiqua Hung. XII, 245: a kajánidák a szogd és a hvárezmi iratokban.

[27] HENNING, W. B., BSOAS XII (1948), 53–4; BSOAS XIV (1952), 502 (Irán keleti határairól I. Sápúr uralma idején).

[28] STEIN, A., Ancient Khotan. Oxford, 1907. 545 (a Cin-su fejezetének fordítása E. Chavannestól); vö. FUCHS, W.: Ostas. Zeitschr. XIII, 135; PELLIOT: JAs. 1934, 40.

[29] CHAVANNES, E., Les pays d'Occident d'après le Wei-lio, 559. A ting-ling és a ti-li (tiglig) azonosság kérdéséről l. PELLIOT: T'oung Pao XXIX (1932), 164–165; HAMILTON, J.: JAs. 1962, 25--26; E. PULLEYBLANK, ap. CLAUSON, G., Turkish and Mongolian Studies. London, 1962. 20–1; MAENCHEN-HELFEN, O., The Ting-ling: Harvard Journal of Asiatic Studies IV (1939), 77–86. GUMILEV L. N., Dinlinszkaja problema: Izveszt. Vszeszojuzn. Geogr. Obscsesztva 1959/1. LIGETI L., A mongolok titkos története. (ford. Budapest, 1962), 168: a kaokü népnévről. — A kaokü uralkodó 487-ben a hou-lou fu-lo címet vette fel, amelynek jelentése a kínai forrás szerint „nagy császár" (UCHIDA, G.: Ural-alt. Jahrbücher XXVI, 1954, 97). E cím eredeti alakja a törökben **ulu bägräk* lehetett. Ezek egyben az első török szavak, amelyek forrásainkban ránk maradtak (CZEGLÉDY: Magyar Nyelv XLVII, 1951, 272; BICSURIN, Szobranie szvedenij I, 1950, 217). HIRTH, F., Wolga-Hunnen und Hiung-nu: Sitz.-Ber. der phil.-hist. Cl. der Bayer. Akad. d. Wiss. 1899/II, 2; MC. GOVERN, The Early Empires, 282; MAENCHEN HELFEN, O., Huns and Hsiung-nu: Byzantion XVII (1944–1945), 222–43. Az i. sz. 91. évi események és a hiugnuk Kangkü-beli megtelepülése szempontjából fontos Jüan An életrajza is a Hou Han-su XXXV. fejezetében. — TEGGART, F. J., Rome and China. 166–8; EBERHARD W., Chronologische Übersicht über die Geschichte der Hunnen in der späteren Han-Zeit (25 n. Chr.–220 n. Chr.): Belleten III (1939), 387–441. VASZILEV, L. Sz., Banj Csao v Zapadnom krae: Vesztnik Drevnej Isztorii 1955/1, 108–25. a 91. év eseményeiről és az előzményekről. MATSUDA, H., A Critical Study of the Chapter on Western Regions of the Wei-shu, with Special Reference to the Location of the Country of Yüeh-pan: Taisho Daigaku Gakuho X, 31–8, vö. K. SHIRATORI: Keleti Szemle III (1902), 103–40; MARQUART, J.

Komanen, 69, 4. jegy. FUCHS,W.: Ostas. Zeitschr. XIII, 156. CHAVANNES, E., Dix inscriptions de l'Asie Centrale. Paris, 1902. MC GOVERN, W. M , The Early Empires, 304—5: Tan Si-huai. SCHREIBER, G., Das Volk der Hsien-pi: Monumenta Serica XII (1947), 145—203. LIGETI, L., Tabgacsszkij jazyk—dialekt szjanjbijszkogo: Narody Azii i Afriki 1969/N° 1, 107—117.

[30] PELLIOT, P.: JAs. 1934. 40—1; ENOKI, K. : Centr. Asiatic Journal I, 53—8: Tung Jüan, Kao Ming. ENOKI, K.: Mem. Toyo Bunko XVIII, 7—11: Vej-su, CII. fej.

[31] PELLIOT, P.; JAs. 1934. 42—7, a kidariták, Balkh, Purusapura; vö. BAILEY: JRAS 1942, 22—3; ENOKI: Toyo Gakuho XLI, 9—14; MARICQ, A. (— HONIGMANN, E.), Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, 102: HENNING: BSOAS XII, 53. SPECHT, E., Études sur l'Asie Centrale: JAs. 1883/II, 317—50 (az itt idézett fordításokkal). HALOUN, G., ZDMG XCI, 266, l. jegyz. a Pej-si a kis jüe-csikről; vö. HENNING: BSOS IX, 561, 2. jegyz. MARQUART, J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran I. Göttingen, 1896. 221: Pawstos Buzandaci. GHIRSHMAN, R., Le problème de la chronologie des Kouchans: Cahiers d'histoire mondiale III (1957), 679—722 (I. Sápur). FILLIOZAT J., L'Inde classique, 250. DE GROOT, M. J. J., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit II, 96—7: Lu-kien-si, Kien-si, Lan-si; vö. MARQUART, Ērānsahr, 88, 211; HALOUN: ZDMG XCI, 238, l. jegyz.WESENDONK, O., Kušan, Chioniten und Hephthaliten: Klio XXVI (1933), 336—46. ENOKI, K., On the Date of the Kidarites: Toyo Gakuho XLI (1958) 283—384. MANDELJSTAM, A. M., K voproszu o kidaritah: Kratkie szoobscsenie Insztit. Etnografii XXX (1958), 67—72. MASZSZON, V. M.—ROMODIN, V. A., Isztorija Afganisztana I (M., 1964), 166—168. HENNING,W. B., ZDMG CXV (1965) 81—2.

[32] SHIRATORI, K., A Study on Su-t'ê, or Sogdiana: Mem. Toyo Bunko II (1928), 81—145. ENOKI, K., Sogdiana and the Hsiung-nu: Centr. As. Journ. I (1955), 43—62.

[33] SPECHT, E.: Etudes sur l'Asie Centrale, 340, 2.jegyz.GHIRSHMAN R., Les Chionites-Hephtalites: Mém. de la Délégation Archéologique Française en Afganistan, XIII (Le Caire, 1948). GUMILEV, L. N., Eftality i ih szoszedi: Vesztnik Drevnej Isztorii 1959/1, 134—135. ALTHEIM, F.—STIEHL, RUTH, Ein asiatischer Staat. Wiesbaden, 1954. ALTHEIM, F., Geschichte der Hunnen I—V. Berlin, 1959—1962; (a heftalitákról: II, 1960). ENOKI, K., The Origin of theWhite Huns or Hepthalites: East and West VI (1955), 231—7. ENOKI, K., On the Nationality of the Hephthalites: Mem. Toyo Bunko XVIII (1959),

1–58. ALJBAUM, A. I., Balalyk-tepe Taskent, 1960 205–19. SISKIN, V. A., Varahsa. Moszkva, 1963. 226–8. NERAZIK, E. E., Iszt. Tadzs. Naroda I, 401–30. MANDELJSTAM, A. M., Szrednaja Azia v VI–VII vv.n.e.: Iszt. Tadzs. Nar. II/1, 36–92. MASZSZON, V. M.–ROMODIN, V. A., Iszt. Afganisztana I, 199–217.

[34] HERZFELD, E., Kushano-Sassanian Coins: Memoirs of the Archaeological Survey of India N° 38. 1930. MARTIN, M. F. C., Coins of Kidāra and the Little Kushāns: JRSAB 1937, Numism. Suppl XLVII. 23–50. CURIEL, R.–SCHLUMBERGER, D., Trésors monétaires d'Afghanistan: Mém. de la Délég. Francaise en Afgh. XIV (Paris, 1953); l. e mű következő ismertetéseit: BIVAR, A. D. H. : JRAS 1954. 100–1; DRESDEN, M. J.: JAOS LXXV, 69–70; MANDELJSTAM, A. M.: Epigrafika Vostoka XII (1958), 121–124. GÖBL, R., Neue Zuteilungen zur Münzprägung der Chioniten: Palaeologia IV (1955), 274–9. BIVAR, A. D. H., The Kushano-Sassanian Coin Series: Journal of the Numismatic Soc. of India XVIII (1956), 13–36. GÖBL, R., Congresso Intern. di Numismatica, Roma, 11–16 Sett. 1961. 193–5.

[35] BENEDICTY, R., Prokopios' Berichte über die slavische Urzeit: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft XIV (1965), 51–78, irodalmi közhelyek Prokopios néprajzi leírásaiban, a Hist. I, 3, 2–7-ben is. BAILEY, H.W., Hārahūṇa: Asiatica: Festschrift Friedrich Weller. Leipzig, 1954. 12–21, a vörös hunokról; CZEGLÉDY: Antik Tanulmányok XI (1964), 123, 3. jegyz. TOGAN, A. Z. V., Ibn Fadlān's Reisebericht, Leipzig, 1939 194–5: az Aszkil törzsről; BAHAEDDIN ÖGEL, Sekel'lerin Ataları hakkında (Sikil, Esgil boyları): Belleten IX (1945) 63–87: a kínai A-si-kie törzsnévről; HARMATTA JÁNOS: Acta Antiqua Hung. X, 141: az Aszkil törzsnévről; CZEGLÉDY KÁROLY: Bárczi Géza Emlékkönyv (Nyelvtudományi Értekezések, 40. sz. Budapest, 1963), 62–3; az Aszkil törzsnév nyelvészetileg és történetileg. CZEGLÉDY K., Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: Magyar Nyelv, 1954. július, 142–51. SPECHT, E., Etudes sur l'Asie centrale, 335–9 (a hua-ról). ENOKI, K., On the Nationality of the Hephthalites, 3–6, 31–4, 57. BIVAR, A. D. H., The Inscription of Uruzgan: JRAS 1954, 112–8. STEIN, A.,White Huns and Kindred Tribes in the History of the Indian North-West Frontier: Indian Antiquary, 1905. SANKAR, K. G., The Hun Invasion of Hindusthan: New Indian Antiquary IV (1941–1942), 36–43.

[36] JUNGE, J., Saka-Studien, 54, 71, 102 (a massagetákról és dahákról) vö. TARN, The Greeks in Bactria and India, 80, 278, 306/7; BAILEY:

Transactions of the Philol. Soc., 1959. MARKWART, J.: Caucasica VIII (1931), 99, 2. jegyz. Vö. NARAIN, The Indo-Greeks, 131, 1. jegyz. MINGANA, A., Sources Syriaques I. Leipzig, 1907. 58. HOFFMANN, G., Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VII/3. Leipzig 1880. 31, 161. NÖLDEKE, TH., Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans: Denkschriften der Akad. d. Wiss. Wien XXXVIII/5. (1890). TAVADIA, J. C., Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier. Leipzig, 1956. BENVENISTE, E., Le mémorial de Zarér, poeme pehlevi mazdéen: JAs. 1932, 245–93. CZEGLÉDY K.: Magyar Nyelv 1954, 148 (a mezopotámiai hjónokról és kadisokról); vö. ALTHEIM, F., Geschichte der Hunnen III. Berlin, 1961. 20 és VII.

[37] MARQUART, J., Eränšahr, 52–53 (Bahrám Gór). MARQUART, J., Ungarische Jahrbücher IX (1929), 101–3. (a csol-okról). FLEET, J. F., Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors: Corpus Inscriptionum Indicarum III. Varanasi–India. 1963. 52–56, N° 13). BASHAM, A. L.: BSOAS XVII (1955), 366–367; BSOAS XIX (1957), 389–90; BSOAS XX (1957), 77–8 (Skandagupta). CHAVANNES, E., Voyage de Song Yun: BEFEO III (1903), 379–441.

[38] HENNING, W. B., The Date of the Sogdian Ancient Letters: BSOAS XII (1948) 601–15. BAILEY, H. W., Harāhūṇa, 12–21. BAILEY, H. W., Indo Scythian Studies IV. Cambridge, 1961. 122. THOMAS, F. W., Tibetan Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkestan I. London, 1935. 154–8. TOLSTOV, S. P. – LIVSHITZ, V. A., Decipherment and Interpretation of the Khwarezmian Inscriptions from Tok Kala; Acta Antiqua Hung. XII (1964) 231–51. Szogdijszkie dokumenty sz gory Mug II (Moszkva, 1962: LIVSIC, V. A., 84, 115–6, 120–1, 201; III (Moszkva, 1963: BOGOLJUBOV M. N. – SZMIRNOVA O. I), 94, 121. CZEGLÉDY K.: Magyar Nyelv L (1954), 146–8 (a heftalita hjónokra vonatkozó történeti és földrajzi adatok, mint a hiungnuk és hunok azonosságának döntő bizonyítékai). BUSSAGLI, M., Osservazioni sul problema degli Unni: Accad. Naz. dei Lincei. Rendiconti. Classe di scienze morali, storiche e filologiche V (1950), 212–32; SAMOLIN W., Hsiung-nu, Hun, Turk: Centr. As. Journ. III (1957–1958), 143–50; MAENCHEN-HELFEN, O. J., The Ethnic Name Hun: Studia Serica Bernhard Karlgren dedicata. Copenhagen, 1959, 223–38; vö. MAENCHEN HELFEN: Beiträge zur Namenforschung XIV (1963), 273–8; GUMILEV, L. N., Hunnu. Moszkva, 1960. MORAVCSIK, J., Byzantinoturcica I, 58–65 (bibliogr.); SINOR, D., Intro-

duction a l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden, 1963. 217–21, 261–5 (bibliogr.). ENOKI, K.: CAJ I (1955), 42, 1. jegy. (a hiungnu–hun kérdés japán irodalmáról). BAILEY, H.W.: BSOS VI (1931), 592 (a Bundahisn a hjónokról). PELLIOT, P.: JAs. 1920, 141 (a hiungnuk és hunok nevéről); PELLIOT, P.: T'oung Pao 1929, 120–1; vö. LIGETI, L.: Attila és hunjai, 33. HAIOUN, G.: ZDMG XCI (1937), 248, 306, l. jegy. MARQUART, J., Komanen, 70–71 (a *hiung-nu* és *qun* nevek feltett kapcsolatáról): vö. PRITSAK, O.: Xun, der Volksname der Hsiungnu: CAJ V (1959–1960), 27–34; vö. MAENCHEN-HELFEN, O.: Archaistic Names of the Hiung-nu: CAJ VI (1961), 249–61; vö. ALTHEIM, F., Geschichte der Hunnen III. Berlin, 1961. 14. WERNER, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches (Bayrische Akad. der Wiss. Philos.-hist. Klasse, Abhandlungen, NF. N° 38/A, 38/B). NUDEIJMAN, G. A., Gunnszkij kotel iz Moldavii: Szovetszkaja Arheologija 1967/4,306–8 (újabb hun üst-lelet). PÁRDUCZ, M., Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp., 1963.

[39] MARQUART, J., Komanen, 71–77 (a *hua* névről); vö. P. PELLIOT kritikai megjegyzéseit: JAs. 1920, 141. CHAVANNES, E., Documents, 68. jegyz., 275 *(A-houan, O-hoan)*; vö. ENOKI, K.: Mem. Toyo Bunko XVIII (1959), 31–4. HENNING, W. B.: ZDMG CXV (1965), 76–7. MINORSKY, V., Ḥudūd al-'Ālam, 208–9, 359–60.

[40] MORAVCSIK, J., Zur Geschichte der Onoguren: Ungarische Jahrbücher X (1930), 53–90. CZEGLÉDY K.: Magyar Nyelv XLVII (1951), 266–7 (az onogurokról); Magyar Nyelv L (1954), 149–51 (az ogurok vándorlásáról). MEULI, K., Scythica: Hermes LXX (1925), 121–76. SINOR, D., Autour d'une migration des peuples au V^e^ siècle: JAs. 1946–1947, 1–77; SINOR, Introduction, 258–61. CZEGLÉDY K., Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: Studia Ant. II (1955) 121–40. MARKWART, J., Ungarische Jahrbücher IX (1929), 90 (Bakath városáról). LIGETI, L., Acta Orientalia Hung. XXI (1968), 121 (az akatirokról); MAENCHEN-HELFEN, O. J., Akatir: CAJ XI (1966), 275–286.

[41] GROUSSET, R., L'Empire des steppes. Paris, 1939. 94–5 (a belső-ázsiai népek nagy vándorlásairól a IV. században). FUCHS, W., Das Turfangebiet: Ostasiatische Zeitschrift NF III (1926), 141–6 (a kaokük és a zsuan-zsuanok harcairól a keleti Tien-san vidékén). PELLIOT, P.: BEFEO III (1903), 100 (a kínai–jüepan szövetségről). OIBRICHT, P., Uchida's Prolegomena zur Gesch. der Jouan-jouan, 93–5 (a zsuan-zsuanok eredetéről). ENOKI, K.: Mem. Toyo Bunko XVIII

(1959), 12–4, 57. GROUSSET, R., L'Empire des Steppes, 106–7; OLBRICHT, P., Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan, 96 (a zsuanzsuanok a Tiensanban).

[42] HENNING, W. B.: BSOAS XIV (1952), 502–3. MARQUART, J., Streifzüge, 16, 490–1. BACOT, J., Reconaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII[e] siècle: JAs. 1956, 137–53 (a barszilokról). PELLIOT, P., Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, 226. 1. jegyz. (a vu-hunokról); vö. HIRTH, F., Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk (Saint-Pétersbourg, 1899), 38–40; LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I, 128, II, 570; SHIRATORI, K.: Mem. Toyo Bunko XV, 242–3; CZEGLÉDY: Magyar Nyelv XLVII (1951), 267 (a vu-hunokról és a kaukázusi uar-hunokról).

[43] CHAVANNES, E., Documents, 245–51 (a kagán leveléről); CZEGLÉDY K.: Magyar Nyelv L (1954), 149–51 (Theophylaktos tudósításáról); CZEGLÉDY: Magyar Nyelv XLV, 296; Magyar Nyelv XLVII (1951), 266–7 (a tielök és az ogurok kapcsolatáról). – GUMILEV L. N., Biografija tjurkszkogo hana v „Isztorii" Feofilakta Szimokatty i v dejsztviteljnoszti: Vizantijszkij Vremennik XXVI (1965), 67–76. GENING, V. F.–HALIKOV, A. H., Rannye bolgary na Volge. Moszkva, 1964 (a bolgárok irtisi eredetéről). FRANKE, O., Geschichte des Chinesischen Reiches III. Berlin, 1937. 283–95 (az „ál"-avar kérdésről); HAUSSIG, W. W., Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren CAJ II (1956), 2–43; SINOR, D., Introduction, 201–2, 232; MAENCHEN-HELFEN, O., Einige Bemerkungen zur Palaeoethnologie: CAJ IV (1959), 161–5 (Haussig feltevéseiről). PELLIOT P.: T'oung Pao XIII (1912), 727–32; XXVII (1930), 314; XXXIII (1936), 367; KUWABARA, J.: Mem. Toyo Bunko II (1928), 73–9 (Tabgačról). LIGETI L., A magyarság őstörténete, 47 (az ogur, illetőleg a -gur nevű népnevekből levont következtetések bírálata); a *jüan-ho* és a *vu-ho* neveket a Tang-dinasztia évkönyvei az ujgur (tielö) tudósítás más részleteivel együtt egy X. századi forrás, a Tang Hujjao közvetítésével korábbi dinasztikus évkönyvekből vették, l. HANEDA T.: Recueil des oeuvres posthumes de Tôru Haneda II (Kyôto, 1958), 2–24; PULLEYBLANK, E. G.: Ural-altaische Jahrbücher XXVIII (1956) 35–42; HAMILTON J.: JAs. 1962, 30–3. KARA, G., Le dictionnaire étymologique et la langue mongole: Acta Orientalia Hung. XVIII (1965), 7–16 (a mongol nyelv régi „bolgár-török" jellegű jövevényszó-rétegéről). HENNING, W. B., A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān: BSOAS XIV (1952), 501–22 (501: a Mukri és a

Bökli nevekről). Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I, 121–2 (a tielökről).

[44] Pelliot, P., Le nom du Xwārizm dans les textes chinois: T'oung Pao XXXIV (1938), 146–52 (Hvárezm, Kuoli); Shiratori, K.: Mem. Toyo Bunko II, 83, 132–3; Frye, Heritage of Persia, 45; Benveniste, E.: BSOS VII (1933–1935), 269–74; Herzfeld, E., Zoroaster II (Princeton, 1947), 707; Duchesne-Guillemin, M. J., Le nom de la Chorasmie: Jackson Memorial Vol., 37–9. Henning, W. B.., ZDMG XC (1936), 17, 2. jegy. (a *heftal-* egyes- és a *heftalit* többesszámú formákról). Chavannes, Documents, 235–41 (Zemarchos követsége). Barthold, W., Histoire des Turcs d'Asie centrale. Paris, 1945, 49 (a szogd kolonizáció a Szir-Darja mentén). Czeglédy, K., Sur quelques rapports syriens d'origine pehlevi sassanide: Antik Tanulmányok V (1958), 251–3. Hansen, O., Der Name des Kaspischen Meeres im Reisebericht des Afanasij Nikitin: Zeitschr. f. slavische Philologie XXI (1952), 113–5; Mazon, A., Un peuple imaginaire: les Chvalis: Revue des Études Slaves IX (1929), 120–3. Moravcsik, J., Byzantinoturcica II, 338–9, 347 (a kalizokról); Czeglédy, K.: Études slaves et roumaines I (1948), 64. Vasmer, M., Russisches etymologisches Wörterbuch III. Heidelberg, 1958. 235.

[45] Norden. E,. Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania Leipzig–Berlin, 1920. 422–34; vö. Alföldi A.: Eurasia Septentrionalis Antiqua IX (1934), 289–91; Schmidt, Johanna, Der Namensatz in Tacitus' Germania: Beiträge f. Namenforsch. V (1954), 269–71.

[46] Chavannes, E., Documents, 232–3. Stein, E., Histoire du Bas-Empire II. Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949. 518; vö. Stein, E.: Le Muséon LIII (1940), 126, 6. jegyz. (a heftalita birodalom felbomlásáról); Czeglédy K.: Magyar Nyelv L (1954), 151.

[47] Marquart, J., Komanen, 73, 2. jegyz. (az avarok hajfonatairól). Horváth, T., Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskörös: Archeologia Hungarica XIX (1935), 64–6; Alföldi, A.: Euras. Sept. Ant. IX (1934), 292; Kovrig, Ilona, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán: Archaeologia Hungarica NS XL. Budapest, 1965. 139–40. Shiratori, K., The Queue among the Peoples of North Asia: Mem. Toyo Bunko IV (1929), 1–69. Enoki, K., A Study on Liang Chih Kung-t'u: Tohogaku XXVI (1963), 31–46. Pelliot, P. –Hambis, L., Histoire des Campagnes de Gengis Khan I. Leiden, 1951. 110. Demiéville, P., Le Concile de Lhasa. Paris, 1952. 211–2, 361–2 (a nomádok hajviseletéről). Moravcsik, Gy., Byzantinotucica I, 72–76 (bibliográfiai adatok az avarokról); Sinor, D., Introduction,

231—2, 265—7 (a zsuan-zsuanokról és az avarokról). PELLIOT, P., Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris 1950. 232. jegyz. (az avarok [zsuan-zsuanok] mongol eredetéről); PELLIOT: T'oung Pao XXVII (1929) 250; XXXII (1936), 281; vö. azonban LIGETI, L.: Acta Orient. Hung. I (1950), 149; LIGETI: Rocznik orjentalistyczny XVII (1953), 87. ALFÖLDI, A.: Euras. Septentr. Ant. IX (1934), 289—94 (az európai uarchoniták eredetéről); HALPHEN L., Les Barbares[4] (Paris, 1940), 112—5; MACARTNEY, C. A., On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century: BSOAS XI (1944), 266—275; SINOR, D., Migration de peuples, 34—7 (a zsuan-zsuanok és az avarok azonosítása ellen); HENNING, W. B.: BSOAS XIV (1952), 501. jegyz. (a zsuan-zsuanok és az avarok azonosságáról); vö. STEIN, Hist. du Bas Empire II, 541—2. OLBRICHT, P., Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan: Ural-Altaische Jahrbücher XXVI (1954), 90—100; SAMOLIN, W., Some Notes on the Avar Problem: CAJ III (1957—1958), 62—5. LIPTÁK, P., Zur Frage der anthropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien: Acta Orient. Hung. V (1955), 271—312: a magyarországi nomádok embertanáról; GYENIS GYULA, A magyarországi avarok: Természet Világa 1968, november, 484—9: embertani összefoglalás, főleg Lipták eredményei alapján.

Magyarázó mutató

Achaimenidák: az első perzsa dinasztia, amely Irán felett uralkodott (i. e. 550–330).

Ahuan, l. Árhán.

Akatirok: nomád nép, amely az V. század folyamán a hun birodalom korában szerepelt a délkelet-európai steppén. Előfordul a forrásokban e név az akatzir formában is.

Alán: az iráni népek északi ágához tartozó nagy törzscsoport, amely i. sz. 50 után került az előtérbe az Aral-tó és a Kaukázus közötti vidéken. A hunok európai betörése után egyes törzseik a korai népvándorlási hullámokkal nyugatra vonultak. Más törzseik a Kaukázus vidékén maradtak. Ezeknek az alánoknak egy másik észak-iráni népelemmel, az ászokkal (jászokkal) egyesült csoportjai *oszét* néven ma is a Kaukázus gerincének középső részétől északra és délre, Oszetiában élnek (vö. ászi).

„Ál"-avar: Theophylaktos Simokattes bizánci történetíró azt állítja, hogy az 557-ben Európába érkező avarok valójában ogor eredetű népek voltak s így jogtalanul, más népek megtévesztése céljából vették fel és viselték a félelmes hírű ázsiai avarok nevét. Ez a történet azonban, amint ma már tudjuk, az antik irodalomban gyakran idézett célzatos néprajzi mese, amelyet más írók más népekkel kapcsolatban adnak elő évszázadokkal az avar kort megelőző időkben is. Semmi okunk sincs tehát arra, hogy az Európába jött avarokat „ál"-avarnak tekintsük. Az *avar* név egy másik, forrásainkban szintén gyakran szereplő változata az *uar*.

Amu-Darja: görög–latin nevén Oxos–Oxus, Nyugat-Turkesztán nagy folyója, amely az Aral-tóba ömlik.

Aorsz: a steppe középső részén, az Aral-tó és a Kaukázus, valamint a Don között élő, szarmata eredetű észak-iráni nomád törzscsoport,

amely az i. e. két utolsó évszázadban és az i. sz. I. században, egészen i. sz. 50-ig játszott fontos szerepet a steppei történelemben.

Aparn: a Kaspi-tengertől keletre a Türkmen-steppén élő, eredetileg a dahák közé tartozó törzscsoport, amely az i. e. III. század folyamán szerezte meg az uralmat az északkelet-iráni Parthia tartománya felett. Az aparn hódítás után Parthia uralkodó dinasztiája az Arsakida lett.

Archaikus kínai: a kínai nyelv, történetének korai szakaszában, az i. e. VIII. és az i. sz. III. századok között.

I. Ardasír: az első szászánida uralkodó (i. sz. kb. 224–241).

Árhán: tokharisztáni hely neve a X. századi arab földrajzi művekben, az Amu-Darja mellett. Árhán a VII. században egy ideig az északafganisztáni nyugati türk uralkodó székhelye volt. Az *Árhán* név kínai feljegyzésű formája: *A-huan (O-huan)*.

Arsakidák: iráni dinasztia, a párthusok uralkodó családjának neve, amely Északkelet-Iránból kiindulva Nagy Sándor utódaitól fokozatosan visszafoglalta Irán egész területét (i. e. kb. 250–i. sz. kb. 224). Használatosak a görög–latin formákon alapuló, pontatlan Arszacida és Arzacida változatok is.

Asiani, asii: az ászi-k népének görög–latin forrásokból ismert formája (l. ászi).

Ász: l. ászi.

Ászi: észak-iráni nomád nép, amely Kangkü országában élt a Szir-Darja középső folyásától északra, a Kara-tau hegység vidékén. Az ászik i. e. 128 táján részt vettek Szogdia és Baktria meghódításában. Ezek a területek egy ideig az ászikkal oda beköltöző nomádokkal, a tohárokkal együtt ászi fennhatóság alatt álltak. Az i. sz. I. században az ászik nyugatra terjeszkedtek, a Volgán át egészen a Kaukázusig ahol egyes ászi törzsek az alánokkal egyesültek és végleg meg is települtek. Az *ászi* név a Kaukázus vidékén az egykori alánok két nagy törzsének, a dukhsz-ásznak és a tuval-ásznak a nevében maradt fenn. Az *ász* név, hasonlóan a belőle fejlődött *jász*-hoz az *ászi* név változata. A jászok egyes csoportjai a középkor folyamán (XIII. sz.) települtek meg Magyarországon. Utódaik még évszázadok múlva is a kaukázusi alánhoz (oszét) igen közel álló nyelven beszéltek. Az ászi név régi alakja adatainkból ítélve az *ărsya* lehetett. Az *ász* névnek ez a másik, úgy látszik Hvárezmben élő alakja *arsiya* formában a X. századi arab íróknál szerepel, mint a kazár uralkodó hvárezmi eredetű gárdistáinak a neve. Az *ász, arsiya* nevet az örmény források

a *razs (raž)* formában jegyezték fel a hvárezmi gárdista Ásztarkhán (örményül Razs-tarkhán) nevében.

Avar: ázsiai eredetű nagy nomád nép, amely másfél évszázadon át (kb. i. sz. 400–550) uralkodott a Góbi-sivatag körüli steppéken. Két nagy törzscsoportja az ismeretlen eredetű *uar (avar)* és a hiungnu eredetű *chón (hjón, hun)* voltak. Első nagy nyugati terjeszkedésük során az avarok i. sz. 350 táján a Kazak-steppe déli részéről Európába szorították az ott levő hiungnu (hun) törzseket. Egyes avar (uar-hun) törzsek ugyanakkor átkelve a Szir-Darján megszállták Szogdiát és Baktriát és később, 456 után a Heftal dinasztia uralma alatt nagy birodalmat alapítottak. Második nyugati terjeszkedésük során, 450 táján, az avarok a Góbi-sivatag környékéről a Tiensan és az Ili-folyó vidéke felé nyomultak és megindították a szavirok, valamint a bolgár népek (ogur, onogur, szaragur) nyugati, európai vándorlását. 555-ben a türkök végleg megdöntötték a belső-ázsiai avar uralmat a Góbi-sivatag környékén. Az avar törzsek ekkor részben szétszóródtak, részben pedig türk uralom alá jutottak. 557-ben a türkök elől menekülő avar (uar-hun) törzsek jelentek meg Európában. Ezek vagy a türk fennhatóság alá került avar törzsek közül, vagy pedig a heftalita birodalom szintén türk fennhatóság alá került uar-hun törzsei közül kerültek ki.

Aveszta: a zoroasztrianizmus szent könyve, amelynek egyes régi részei, a gáthák, magától Zoroasztertől származnak. Az Avesztában számos utalást találunk Irán legendás őstörténetére is. Az Avesztát hosszas szóbeli hagyományozás után a pártus korban írásban is rögzítették, ma ismert formája azonban a Szászánida-korból származik. A hjónok neve minden valószínűség szerint a Szászánida korban került a jelenlegi Aveszta szövegébe.

Az: az ászok nevének türk változata, amelyet a VII. századi türk feliratokból ismerünk.

Baktria: a baktriai nyelvet beszélő iráni nép országa Észak-Afganisztánban és az Amu-Darja környékén, Sogdianától délre. Baktria nevének óperzsa formája a *Bakhtri-* volt. Ugyanennek a névnek egy másik, továbbfejlődött változata a Balh név, amely az arab földrajzi források korától mindmáig egy helységet jelöl az egykori Baktria területén, az Amu-Darjától délre.

Baglán: egykori baktriai település a mai afganisztáni Kunduz közelében. Baktriai nyelven e név *Bagolango*-nak hangzott, jelentése 'szentély' volt. A bagláni híres buddhista szentély romjait néhány évvel ezelőtt tárták fel.

Bakath: az onogur-bolgárok egykori városának neve, amelyet valaha földrengés döntött romba. A szogd *-kath* ('város') elemből ítélve a szogd terület peremvárosa lehetett, valahol a Szir-Darja középső folyásának vidékén.

Balangar: egy nomád törzs és egy helység neve Kazáriában, a Kaukázus keleti nyúlványai és a Kaspi-tenger közelében, a VIII—X. sz-ban. Minthogy ez a terület a szavir törzsek szálláshelye volt, a *balangar*-ban a szavirok vezértörzsét kell látnunk. 567-ben, amikor ez a terület is nyugati türk (kazár) fennhatóság alá került, Balangar maradt Dél-Kazária fővárosa és az is maradt mintegy másfél évszázadon keresztül (kb. 730-ig).

Balh: vö. Baktria.

Barhebraeus: XIII. századi szír püspök és történetíró.

Barszil: feltehetőleg tielö eredetű nép, amelynek egyik csoportja a keleti türkök tibeti nyelvű törzsjegyzékében szerepel. Egy másik törzsük nyugaton, Kazáriában játszott fontos szerepet a VII—IX. századok idején.

Bolgár: egy ogur eredetű törzscsoport népneve, amely i. sz. 463-ban érkezett Európába és a Fekete-tenger keleti, valamint északi szomszédságában telepedett meg. E bolgár törzsek közül kerültek ki a Duna menti bolgárok ősei, akik később beolvadtak a bulgárokkal együtt élő szláv népelembe. Más bolgár csoportok (az onogur-bolgárok egyik ága) a Volga középső folyásának keleti szomszédságában alapítottak birodalmat, amely egészen a tatárjárás koráig fontos szerepet játszott Kelet-Európának ezen a részén. A bolgárok egy általánosan elfogadott föltevés szerint a török nyelvnek azt a régi, különleges változatát beszélték, amelyet ma már az összes török nép nyelve közül egyedül a csuvas nyelv képvisel.

Böszörmény: a kelet-európai, eredetileg a Szir-Darja vidékéről, a mongol-korban emlegetett Böszörmény-országból (Terra Biserminorum) származó mohamedánok egyik régi magyar neve. Ez a név az arab *muszlim* szó perzsa többesszámú formájára, a *muszlimán*-ra megy vissza, amely valamelyik török vagy iráni nyelvben a *buszulman, buszurman, büszürmen* formát vette fel. A magyar *böszörmény* a *büszürmen* változat átvétele.

Choalita: feltehetőleg iráni eredetű és nyelvű nép neve, a Szir-Darja középső folyásától északra, Menandros bizánci történetíró említi. Művének ránk maradt kéziratában azonban a név olvasata bizonytalan: *choalita* vagy *choliata*. Más adatokkal való egybevetés alapján a *choalita* látszik a helyes olvasatnak. A choaliták a VIII. század

folyamán mohamedánná lettek. Területük ettől kezdve a mohamedán terület egy részét alkotta. A Kelet-Európa különböző helyein az i. sz. IX. század óta szereplő hváliszok (kálizok) minden valószínűség szerint a choalita mohamedánok leszármazottai. A choalitákat jelölte a kínaiaknál Hvárezm egyik neveként szereplő *Kuali* név is. Ugyanennek a névnek egy igen régi változata lehet az a *Kolch* formában feljegyzett név is, amely Nagy Sándor keleti hódításainak történetében mint a Hvárezm szomszédságában levő egyik ország neve van megemlítve.

Cin-su: a Cin-dinasztia (265—419) történetéről szóló, VII. században készült kínai dinasztikus történelmi mű.

Csács: tartomány neve az egykori szogd terület északi peremén, a mai Taskent környékén.

Csang Kien: kínai miniszter, akit a császár i. e. 138-ban küldött nyugatra a hiungnuk elől elmenekült jüecsik nyomába, hogy szövetséget hozzon létre a kínaiak és a jüecsik között. Csang Kien tíz évig tartó hiungnu fogság után jutott el a nyugati országokba. Útijelentése, amelyet a kínai dinasztikus történeti művek is felhasználtak, Belső-Ázsia történetének egyik fontos forrása.

Csicsi: hiungnu uralkodó, aki az i. e. I. század közepén vonult a Góbi-sivatag északi részén levő hiungnu szálláshelyekről nyugatra, a Dzsungáriai-kapu és az Irtis-folyó vidékére, majd onnét délre Kangkü területére, ahol sikerült nagy birodalmat alapítania. Uralmának azonban rövidesen véget vetettek a kínaiak és a velük szövetkezett helyi uralkodók, akiknek együttes támadása Csicsi birodalmának teljes felbomlásához vezetett.

Cükü: a hiungnu eredetű Pei Liang-dinasztia uralkodó családjának neve, amely a „Tizenhat állam" korában, i. sz. 397 és 439 között uralkodott a Sárga-folyó nagy kanyarjának a közelében, a mai Kanszu keleti részén.

Daha: a türkmen steppén élő iráni nyelvű nomád nép, amely az i. e. III. századig játszott fontos szerepet.

Duhsz: a kaukázusi alánok arab forrásokban található leírásai szerint a IX. századi alánok egyik fontos törzse, melynek neve az *dsz* névvel összetéve fordul elő *(duhsz-dsz)*. Azonos a mohamedán forrásokban a nyugati türkök alattvalójaként említett tuhsz népelemmel, amely az Iszig-köl és a Csu-folyó vidékén élt, még az i. sz. X. században is.

Efézusi János: monofizita szír püspök és történetíró, megh. i. sz. 585 után.

Északi Vuji: egy ország neve a III. században, a Vej-lio szerint, Dél-Kazahsztánban, a Kara-tau hegység északi szomszédságában.

Firdauszí (Firdúszí): (i. sz. 936—1020) perzsa költő, az Iráni Eposz utolsó, újperzsa nyelvű megfogalmazásának, a nagy terjedelmű Sáhnáménak a szerzője.

Gandhára: északnyugat-indiai tartomány neve az Indus felső folyásának nyugati szomszédságában, a mai Peshawar környékén.

Gurgán: Hirkánia újperzsa neve. L. Hirkánia.

Hagiográfia: a keresztény szentek és mártírok életével foglalkozó legendás irodalmi műfaj.

Han-su: a Han-dinasztia történetének korábbi szakaszát (i. e. 206—i. sz. 25) tárgyaló, az i. u. I. századból származó kínai dinasztikus történeti mű.

Heftal: az észak-afganisztáni uar-hunok uralkodó dinasztiája, kb. i. sz. 456 és 557 között. E dinasztiáról az uar-hunokat *heftalitá*-nak is nevezték. Használatos a heftalita névnek a bizánci kiejtésen alapuló *eftalita* változata is.

Herodotos: (i. e. kb. 484—425) a „történetírás atyja". Művéhez régibb irodalmi forrásokat, epikus elbeszéléseket (Hekataios) és saját utazásai alkalmával gyűjtött különböző anyagokat használt fel. Nemcsak történeti tudósításokat közöl, hanem számos nép és törzs — közöttük a steppei szkíták — néprajzi leírását is megadja. Műve a hasonló tárgyú későbbi görög—latin és bizánci irodalomra is rendkívül nagy hatással volt.

Hirkánia (Hyrcania): a Kaspi-tenger délkeleti kiszögellésénél levő terület neve, amelyet a perzsák később *Gurgán*-nak neveztek. Hirkánia leggyakrabban i. sz. 58 után szerepel forrásainkban, amikor elszakadt a pártus birodalomtól és mint önálló ország felvette a kapcsolatokat a római birodalommal. Önállósága mintegy száz esztendeig tartott. Az Iráni eposzban igen fontos szerepet játszanak a görög—latin forrásokból is ismert hirkániai uralkodók (Gév, Gódarz).

Hiungnu: a hunok ázsiai törzscsoportjainak kínai neve, amely eredetileg *hjóno*-nak hangozhatott. Ugyane névnek egyik változata a nyugati források *hun* névalakja is, de találkozunk különböző hiungnu eredetű csoportok nevének ugyanezt az alapformát tükröző chón és hjón változataival is.

Hiüan Cang: híres kínai buddhista zarándok, aki i. sz. 628-ban ment a kínai fővárosból Belső-Ázsián át Indiába és i. sz. 645-ben tért vissza. Útjáról nagyszámú buddhista szentkönyvet és ereklyét vitt vissza

Kínába. A belső-ázsiai országokat is részletesen tárgyaló útijelentése sokáig a kínai írástudók kedvenc olvasmánya volt, de a történeti földrajz számára is fontos forrásmű.

Hou Han-su: a Han-dinasztia történetének későbbi szakaszát (i. sz. 25–220) tárgyaló dinasztikus történelmi mű, amely az i. sz. V. század első felében készült.

Hua: a heftaliták egyik kínai neve a VI. századi forrásokban, amely egy eredeti *uar*-t ad vissza, tehát voltaképpen a heftalita uar-hunok egyik törzscsoportját jelöli.

Hukie (vukie): egy nép neve a Han-su tudósításaiban, a Dzsungáriai-kapu és a Tarbagataj-hegység környékén, Csicsi hiungnu vezér nyugati hódításainak történetében.

Hulm: régi észak-afganisztáni város neve, a mai Balh és Kunduz között.

Hun, l. hiungnu.

Huo: a heftalita uar-hunok észak-afganisztáni fővárosa a mai Kunduz közelében. A kínai *Huo* név egy eredeti *uar*-t adott vissza. A heftalita főváros nevet tehát a heftaliták egyik főtörzsének a nevével volt azonos.

Hvárezm (Horezm): egy iráni nyelvet beszélő nép országa az óperzsa uralkodók, az arsakidák és a szászánidák korában, az Amu-Darja torkolatvidékén, az Aral-tótól délre.

Hvatáj-námak: l. Iráni eposz.

Ilie: egy ország neve, az i. e. I. században és azután az Ili-folyó vidékén.

Indoeurópai nyelvek: az egyik legnagyobb nyelvcsalád, amelyhez tartozott, illetőleg tartozik az ind, hettita, örmény, albán, görög, itáliai, kelta, trák, fríg, tohár és germán nyelveken kívül az iráni nyelvek csoportja is.

Iráni Eposz: nagy terjedelmű epikus mű, amelynek egyes ciklusai már Zoroaszter korában és az óperzsa időkben is megvoltak, majd tovább gyarapodtak újabb epizódokkal, a pártus-korban. Az Iráni eposz szövegének írásos rögzítése, Hvatáj-námak címen, a szászánida-korban történt meg, közép-perzsa nyelven. Később a mohamedán hódítás után arab, majd a X. században újperzsa nyelvű fordítások, illetőleg átdolgozások készültek róla, végül Firdauszi készítette el a Hvatáj-námak teljes újperzsa átdolgozását, a Sáhnámét (Királyok könyve), amely a világirodalom egyik legterjedelmesebb, híres eposza.

Isaac Antiochenus: V. századi szír egyházi író, verses formájú műszónoklatok (homiliák) szerzője.

Iszlám: arab szó, jelentése 'engedelmesség, önátadás (Allah akaratának)', amelyet Mohamed prédikációiban jelentett ki. Ezzel a szóval függ össze a mohamedánok önmegjelölése, a muszlim is.

Izmaeliták: a mohamedánok nyugaton használatos egyik, bibliai eredetű megjelölése, Ismaelről, az arabok bibliai ősatyjáról.

Jász, l. ász, ászi.

Jaxartes: a Szir-Darja iráni nevének a latin—görög forrásokban megőrzött alakja. Eredeti jelentése ‚Gyöngy-(folyó)'.

Jen: egy nomád országnak a neve az Emba-folyó felső folyásának a vidékén, az Ural-hegység déli nyúlványainál. Jen országa, a vele együtt említett Liao-val együtt, az i. e. I. században és azután prémjeiről volt híres.

Jencai: iráni nomádok országa, amely az i. e. II. sz. és az i. sz. III. sz. között szerepel a kínai forrásokban, Dél-Kazahsztánban a Szir-Darja torkolatának vidékén. Területe a tőle nyugatra levő Jen és Liao (Liu) országokéval együtt messze nyugatra kiterjedt és a Fekete-tenger környékének országaival volt határos. Ezen a területen a görög—latin források előbb az aorsz törzsszövetséget jelzik, majd az i. sz. 50. után mindhárom ország területe, a Szir-Darja torkolatvidékétől a Donig és Kaukázusig terjedő steppe, az alán törzsek uralma alá került.

Johannes Antiochenus: egy VII. századi görög nyelvű világkrónika szerzője, amely csak töredékesen maradt reánk.

Jüan An: kínai főtisztviselő i. sz. 90 táján, akinek életrajza a Hou Hansuban fontos hiungnu vonatkozású tudósítást is tartalmaz az i. sz. 91. év eseményeiről.

Jüecsi: a tohárok kínai neve, akik a Sárga-folyó közeléből az i. e. II. században vándoroltak az észak-afganisztáni Toharisztánba.

Jüepan: hiungnu eredetű törzscsoport, amely az i. sz. I. század végén telepedett meg a Tiensan hegység nyugati részein, ahol még az V. század folyamán is tudnak róluk forrásaink.

Kachag szkíták: Kangkü országa lakóinak görög feljegyzésű szogd neve.

Kajánidák: legendás, iráni őskirályok, akik a legrégibb időktől és a mitikus őskortól egészen Zoroaszter idejéig uralkodtak az Iráni Eposz és az Aveszta szerint. E név óperzsa formája a Kavi volt. A legutóbbi időkben előkerült ugyanez a név szogd változatban is. A régi *Kavi* név újperzsa alakja a *Kaj*, többesszámban *Kaján*. A szászánida uralkodók idejében, a VI—VII. században, divat volt a kajánida őskirályok nevének használata a perzsa uralkodócsaládban.

Kangha: Kangkü országának neve az Avesztában.

Kangkü: nomádok országa a Szir-Darja középső folyásánál, a Talasz- és a Csu-folyó vidékén az Ili völgyétől nyugatra. Az iráni forrásokban előbb Kangha (az Avesztában), később pedig Kang formában szerepel. Az Iráni Eposzban a Kang név a turáni nomádok fővárosát jelölte. A nyugati türkök fennhatósága idején e név türk formája a *K(ä)ngü* volt. Fennmaradt ezen kívül forrásainkban ugyanennek a névnek a Küngü és Kungi változata is. Kang országának lakói az ászik voltak.

Kaocsö (kaokü): a tingling (tielö) törzsek egyik kínai neve, amelynek jelentése 'magas kocsi'.

Kaukázusi hun: maradék hun törzsek országa Derbendtől északra a Kaspi-tenger partjain. Ez a terület i. sz. 567 után nyugati türk (kazár) fennhatóság alá került, de örmény forrásaink még a VII—VIII. századi arab—kazár harcok idején is említik a hunok országát.

Kavád: szászánida perzsa uralkodó (488—531), az egyik legnagyobb perzsa király.

Kängü-Tarban: a türk rovásírásos feliratokban említett földrajzi név, egy város neve a Szir-Darja középső folyásánál, amely később az *Otrar (Tarband)* nevet viselte. Észak-iráni szokás szerint egy-egy iráni terület nevét (tehát ebben az esetben Kängü, Küngü nevet) második névként a terület többi városai is viselhették. Innét a kettős megjelölés. Otrar romjait szovjet régészek tárták fel az Arisz-folyó torkolatához közel, a Szir-Darja mellett.

Kidariták: kelet-toharisztáni eredetű dinasztia, a Kusan-uralkodóház utóda. Megalapítója, Kidara, i. sz. 350 táján költözött Kelet-Toharisztánból Balhba, új fővárosába. A kidariták hatalmát a perzsák semmisítették meg i. sz. 468-ban, amikor Balhot is elfoglalták.

Kimmer: a trák-frig nyelvcsoporthoz tartozó indo-európai nomád nép Dél-Oroszországban az i. e. XII—VIII. századok idején.

Kirgiz: nomád nép, amely az i. e. I. század folyamán az Irtis felső folyásának vidékén élt, később pedig a Jenyiszej felső folyásához, a Minuszinszki-medencébe költözött. A kínaiak olyan leírást adnak a kirgizek külsejéről, amelynek alapján a kutatók nagy része nem török eredetű, szőke, kékszemű népnek tartja őket, amely csak később olvadt be nyelvileg is a törökségbe.

Kis jüecsi: a jüecsiknek az az ága, amely az i. e. II. században e nép nyugati vándorlása alkalmával nem vonult nyugatra a többi törzsekkel, hanem Északkelet-Tibet völgyeibe és a Kuku-nor vidékére költözött. A kínaiak újra használatba vették e régi kis jüecsik nevét a

VI. században. Ekkor azonban már azokra a jüecsikre vonatkoztatták a *kis jüecsi* elnevezést, akik az i. sz. IV. század közepe után Kidára nagy jüecsi uralkodó fiával Észak-Afganisztánból Északnyugat-Indiába költöztek.

Kolch: egy ország neve Hvárezm környékén, Nagy Sándor keleti hódításainak történetében. Ugyanezt a nevet megtaláljuk a türk birodalom megalapításának abban a történetében is, amelyet Theophylaktos Simokattes, bizánci író közöl. A *kolch* név valószínűleg azonos eredetű a choaliták országának nevével.

Középiráni nyelvek: az iráni nyelvcsaládhoz tartozó, egymással szorosan rokon nyelvek: középperzsa, pártus, szogd, hvárezmi, baktriai, történetüknek főleg az arsakidák és a szászánidák idejére eső szakaszában.

Középperzsa: a perzsa nyelv, történetének az arsakidák és a szászánidák idejére eső szakaszában.

Kuali: kínai források szerint Hvárezm egyik neve. Valószínűleg annak a népnek a Szir-Darja közelében levő országát jelölte eredetileg, amely a bizánci forrásokban a choalita nevet viselte.

Kungjü: *Küngü* városának neve Hiüan Cang útijelentésében. Ez a név a régi Kangkü egyik újabb változata (vö. Kangkü, Kängü-Tarban).

Kusán: toharisztáni dinasztia neve, amely a jüecsik (tohárok) nyugati vándorlása után az i. sz. I—III. században uralkodott Észak-Afganisztánban és Északnyugat-Indiában. Az i. sz. III. század közepén a perzsák döntötték meg hatalmát.

Kuzulakadphises: jüecsi uralkodó neve, aki az i. sz. I. században megalapította a Kusan-dinasztia uralmát Észak-Afganisztánban, és a környező területeken.

Liang Csi-kung-tu: egy illusztrált tekercs neve, amely a barbár népeknek a Liang-dinasztia udvarába érkező követeit ábrázolta, és az ábrákhoz magyarázó jegyzeteket is tartalmazott. Egy VI. századi kínai kormányzó készítette, aki később Jüan néven Liang császár is volt. E leírásokat a Liang-dinasztia évkönyveinek a nyugati népekre vonatkozó részeiben is felhasználták.

Liang-su: a dél-kínai Liang-dinasztia történetét tárgyaló dinasztikus történelmi mű, készült a VI—VII. században.

Liao (Liu): vö. Jen, Jencai.

Maes Titianos: makedon kereskedő, akinek ügynökei i. sz. 100 táján felderítették a Nyugatról Belső-Ázsián át Kínába vezető karavánút környékén levő országokat. Leírásaikat Marinos használta fel nagy

földrajzi művében. Onnét Ptolemaios vette át a belső-ázsiai országokra vonatkozó adatokat térképe számára.

Mar Mu'ain: perzsa tábornok, majd keresztyén püspök, II. Sápur (310–379) szászánida uralkodó idején, aki az Észak-mezopotámiai szír területen Singara és Dura Europos környékén működött.

Marinos (Tyrosi Marinos): görög földrajztudós, akinek matematikai alapokon nyugvó földrajzi műve egyik legfontosabb forrása lett Ptolemaios Földrajzának. Marinos i. sz. 110 körül írta művét, amely eredeti formájában sajnos nem maradt reánk.

Masszageta: nagy, iráni nyelvű nomád törzscsoport, amely az eurázsiai steppe középső részén, a Kazak-steppén élt az Achaimenida korban. A masszageták nevét a görög–latin és örmény szerzők később általánosító értelemben saját koruk nomád népeire is átvitték.

Menandros: bizánci történetíró, aki a VI. század végén működött. Műve csak töredékekben maradt reánk. Ezekben sok tudósítást közöl a bizánciak és a steppei népek, így az avarok és a türkök kapcsolatairól, valamint a bizánciak és a barbár népek egymáshoz küldött követségeiről. Különösen értékesek a követségek tárgyalási jegyzőkönyveiből vett idézetei.

Mohamedán: Mohamednek, az arabok VII. századi vallásalapítójának követőit a nyugati népek nevezik így. Maguk a mohamedánok nem használják a mohamedán nevet, hanem *muszlim*-nak nevezik magukat.

Nagy jüecsi: a jüecsiknek (tohároknak) az az ága, amely az i. e. II. században Kanszu környékéről a Tiensan vidékén át az Amu-Darja vidékére, Baktriába vándorolt.

Nagy Sándor: makedon uralkodó (i. e. 336–323), akinek világtörténeti jelentőségű keleti hadjárata Belső-Ázsia történetében is fordulópontot jelentett s egyben az antik földrajzi kép nagymérvű kiterjesztéséhez is vezetett.

Nagy Sándor-regény: eredetileg egyiptomi népregény, amely az i. sz. I. századtól egész a középkorig különböző változatokban minden néphez eljutott. Egyes legendás formái szerint Nagy Sándor az északi nomád népeknél is járt. A regénynek ezek a változatai a steppei történelem szempontjából is sok értékes adatot tartalmaznak.

Nisibis: város Észak-Mezopotámiában, szír lakta területen, amely i. sz. 363 óta Perzsiához tartozott.

Ogur: számos törzsből álló nomád nép, amelynek egyes csoportjai i. sz. 463-ban jöttek Európába. Az onogurokat a kettős, onogur-bolgár néven is említik a források. Az ogurok a kínai forrásokból

ítélve, ahhoz a nagy törzscsoporthoz tartoztak, amelynek tielö volt a neve. E törzsszövetség keleti törzsei az Altajtól a Bajkál-tóig és Mandzsúriáig helyezkedtek el az orhoni türk birodalomtól északra. Az i. sz. 600 táján készült kínai törzsjegyzék szerint a tielök középső csoportjai Szogdiától északra, tehát a Szir-Darja közelében, nyugati csoportjaik pedig a bizánci birodalom fekete-tengeri tartományainak keleti szomszédságában, a Kaukázustól északra helyezkedtek el. A keleti tielö csoportok közül a legfontosabb szerepet a tokuz—oguz és a kilenc törzsből álló ujgur törzsszövetség játszotta. A tielök nyugati törzscsoportjai a kínai és a bizánci források egybevetése alapján, az ogur törzsekkel azonosíthatók. Az oguz és az ogur törzsek e szerint egy nagyon régi és igen nagy területen elhelyezkedő törzscsoport keleti és nyugati ágát alkották.

Ókínai: a kínai nyelv történetének főleg az i. sz. 600 körüli szakaszában.

Onogur: az ogur népek egyik törzscsoportja, amelynek nevét később a magyarság és az ugor népek (vogulok és osztjákok) is viselték. A magyarság *onogur* neve szláv közvetítéssel Nyugaton is elterjedt *(ongri, ugri, hongrois, ungar,* stb.; az ugor népek orosz neve: *jugri)* . Az onogur bolgárok három ága közül az egyik a Kaukázus előterében, a Kubán vidékén, a másik a Volga középső folyásától keletre, Kazán környékén, a harmadik pedig a Dunától délre, a mai Bulgária területén telepedett meg. A volgai onogur-bolgárok hatalmukat kiterjesztették a szomszédos, jórészt finnugor népekre is.

Óperzsa: a perzsa nyelv, történetének főleg az achaimenidák (i.e. 550—330) idejére eső korszakában.

Orosius: megh. i. sz. 418 után, spanyolországi származású, latinul író egyházi szerző, egyebek között egy sokat használt világtörténeti összefoglalás készítője.

Oszét: kaukázusi nép, amely a Kaukázus gerincének középső részén, attól északra és délre él és az egykori alánhoz közel álló iráni nyelvet beszél. Országának grúz neve: *ovsz-ethi,* jelentése 'az osz-ok országa' (l. ászi, ász).

Otrar: l. Kängü-Tarban.

Oxus: az Amu-Darja görög—latin neve, amely a folyó felső folyásának iráni nevét (a Vahs-ot) adja vissza.

Pártusok: északkelet-iráni törzs, nyelvük a perzsákéhoz állt közel (l. közép-iráni nyelvek). Uralkodócsaládjuk az i. e. III. sz. közepétől az arsakida volt (l. aparn).

Pasiani: pasziánok. Strabon földrajzi művében a Szogdiát és Baktriát elfoglaló egyik nomád nép neve. A helyesebb névalak: asiani (l. ott).

Pej-si: több észak-kínai dinasztia évkönyvének felhasználásával a VII. században készült kínai dinasztikus mű. Fontos leírásokat tartalmaz a nyugat-turkesztáni országokról.

Pisijótan: a zoroasztriánusok „halhatatlan" fejedelmeinek egyike, aki az irániak hite szerint Kang fővárosában székelt s ott is tartózkodik egy rejtett helyen, hogy egykor onnét jöjjön el a messiások sorában.

Pontus (Euxinus): a Fekete-tenger görög—latin neve.

Priskos: bizánci történetíró, aki Maximinos követségével, titkári minőségben Attila udvarában is megfordult. Művét, amely csak töredékesen maradt reánk, valószínűleg az i. sz. 472. évvel zárta. Mint a legtöbb bizánci író, Priskos is felhasznált régi, Herodotostól származó mintákat a barbár népek leírásában.

Prokopios: bizánci történetíró, több történeti mű szerzője (az i. sz. VI. század első felében). Az északi nomád népekről is számos leírást közöl (bolgárok, heftaliták, szavirok, hunok). Ezekben ő is néha régi irodalmi mintákat utánoz.

Pseudo-avar: vö. „ál"-avar.

Ptolemaios: i. sz. II. századi alexandriai görög matematikus, csillagász és földrajztudós, aki a Nagy Sándor hadjáratai után erősen megszaporodott antik földrajzi ismeretanyagot csillagászati alapon álló, gömbfelületi vetületre számított, hosszúsági és szélességi körökkel felosztott térképen ábrázolta.

Sáhnáme: l. Iráni Eposz.

Sanjü: a hiungnu uralkodók kínai feljegyzésű méltóságneve.

Sápur: szászánida perzsa uralkodók neve; közöttük a leghíresebbek: I. Sápur (241—272) és II. Sápur (310—379).

Si-ki: az első kínai történeti mű, amely a legrégibb időktől az i. e. 99-ig terjedő kort tárgyalja. Eredeti szövege (a későbbi betoldások nélkül) az i. e. II. és I. század folyamán készült.

Strabón: a görög és egyúttal az egész ókori világ egyik legnagyobb földrajztudósa (i. e. 63—i. sz. 19). Műve, amelynek szövege legnagyobb részben ránkmaradt, kelet-iráni vonatkozásban is igen fontos tudósításokat tartalmaz.

Szaka: iráni nyelvű nomád nép a Kazak-steppén, a Pamír és a Tiensan völgyeiben és Kelet-Iránban. A kazahsztáni szakák az achaimenida kor után kiszorultak a steppéről, a Pamír környékiek azonban még egy évezred múlva is eredeti szálláshelyeik közelében éltek s szaka

nyelvű lakossága volt az i. sz. első évezred folyamán a Tarim-medence déli részének is.

Szakarauka: szaka törzs, amelyet a görög—latin források a tohárok i. e. II. századi nyugati vándorlásával kapcsolatban említenek.

Szakasztán (Szegesztán, Szeisztán, Szisztán): délnyugat-afganisztáni tartomány, régi szaka lakossággal. Innen származott Rusztam is, az Iráni Eposz nagy hőse, akinek alakja a történeti Gondopherres vonásait is magán viseli. Az Iráni Eposzból ítélve az i. sz. I. században az Oxus felől betörő nomádok, a szakaraukák és a tohárok az ászik vezetése alatt állottak, de az ászik, Kangkü (Kang) lakói, vagyis a „turániak" maradtak Irán nomád ellenségei a következő évszázad folyamán is. A nomád betörések elhárításának terhét az I. és II. században iráni részről főleg a hirkániaiaknak (Gév és Gódarz családja) és a szakasztáni szaka—pahlava uralkodóknak (Gondopherres és családja) kellett viselni.

Szamandar (Szemender): kazáriai törzs és egyben egy kazáriai helység neve. A Szamandar törzs forrásainkban a Balangarral együtt a VI. század közepén szerepel. Minthogy a két törzs nevét viselő helységek az egykori szavir terület legfontosabb településhelyei voltak, e két törzsben a szavirok legfontosabb törzseit kell látnunk.

Szaragur: ogur nép, amely a többi ogur törzsekkel együtt i. sz. 463-ban érkezett Európába. 466-ban a szaragurok, a Kaukázus egyik hágóján át, nagy betörést intéztek Örményország, Ibéria, továbbá Perzsia ellen. Az V. század után nincs többé szó forrásainkban a szaragurokról.

Szarmata: nagy iráni törzscsoport neve, a szkíta törzsszövetség végső felbomlása után, Délkelet-Európában és a steppének a Volgától keletre levő részein. A szarmata törzsek közé tartoztak az aorsz, valamint az alán törzsek is.

Szászánidák: perzsa dinasztia, amely az arsakidák után, i. sz. 224-től egészen i. sz. 632-ig volt uralmon.

Szavir (szabir): nomád nép, amely i. sz. 508 táján az ogur-bolgárok után érkezett Európába. A szavir szállásterület a későbbi kazár terület központi részén, a Volga-torkolat és a Kaukázus keleti nyúlványai között volt. Törzseik közé tartoztak, adatainkból ítélve, a balangarok és a szamandarok is. A szavirok 567-ben kerültek nyugati türk fennhatóság alá. Ők alkották a továbbiakban a nyugati türk fennhatóság alatt megalakult kazár törzsszövetség magvát, az ugorokkal együtt.

Szienpi: kelet-mongóliai nomád nép, amelynek egyes törzsei, gyakran más nomád népek törzseivel egyesülve, különösen a hiungnu hatalom hanyatlása után, az i. sz. II—IV. századok idején játszottak fontos szerepet a Góbi-sivatag környékén és Kína északi határvidékén. Több észak-kínai dinasztia megalapítása is a szienpik nevéhez fűződik.

Szin Tang-su: a Tang-dinasztia (618—906) évkönyveinek a XI. századból származó második kiadása.

Szir-Darja: Nyugat-Turkesztán nagy folyója, amely az Aral-tóba ömlik. A Szir-Darja alsó folyásától északra húzódó város-sor, amely időnként Hvárezmhez, időnként pedig Szogdiához tartozott, egyben a steppei nomádok szállásterülete is volt. Ezek a városok lettek később az Iszlám steppére irányuló missziójának és kereskedelmének központjai.

Szkíta: iráni nyelvet beszélő nagy nomád törzscsoport, amely a kimmerek után, az i. e. VIII. és III. századok között tartotta kezében a délkelet-európai steppét.

Szogd: iráni nép, amelyről forrásaink az óperzsa feliratok korától kezdve tudósítanak. Lakhelyei a Szir-Darja és az Amu-Darja között, Szamarkand és Buhara vidékén, valamint a Zerafsán-folyó völgyében voltak. Ezen a területen kívül szogd települések jöttek létre Szogdiától északra, Ferganában, Csácsban, a Szir-Darja középső folyásánál, valamint a Talasz- és a Csu-folyók vidékén is. A szogd kereskedők karavánútjaikon egészen Kínáig eljutottak. A Kínába vezető karavánút mentén szintén szogd települések keletkeztek A legújabb kutatások tanúsága szerint egyes szogd csoportok a belső-ázsiai türkökhöz is csatlakoztak s fontos szerepet játszottak e törzsszövetségek életében.

Szung Jün: kínai buddhista zarándok, aki Hui Seng és mások kíséretében i. sz. 518-ban indult el indiai zarándokútjára. Két évet töltött el Északnyugat-Indiában és 522-ben tért vissza Kínába. Útjáról szóló beszámolója számos belső-ázsiai ország leírását tartalmazza.

Tahia: Toharisztán neve a jüecsi történelem kínai forrásaiban.

Taji: nyugat-turkesztáni terület neve a kínai forrásokban. Minden valószínűség szerint a dahák egykori területét jelölte a Türkmen-steppén.

Talakán: helység neve Toharisztánban, Kunduztól keletre.

Talasz: egykori város Dél-Kazahsztánban, Dzsambul közelében, a Kirgiz Köztársaság nyugati határa és a Talasz-folyó közelében.

Theophanes Byzantios: tíz könyvből álló bizánci történeti mű szerzője, amely az 566–581. évek történetét tárgyalta, de csak töredékekben maradt reánk.

Theophylaktos Simokattes: bizánci történetíró, aki Herakleios (610–641) bizánci császár alatt írta történeti művét. Azokhoz a bizánci történetírókhoz tartozott, akik műveikben szorosan követték a régi történetírók példaképnek tartott munkáit. Ez néha nagy mértékben megnehezíti a saját korára vonatkozó, de régi irodalmi közhelyek szövegével és elemeivel vegyített tudósításainak elemzését és felhasználását.

Tielö: l. ogur.

Tingling: nagy délnyugat-szibériai törzsszövetség neve, amely a hiungnu időkben a hiungnuktól északra helyezkedett el. Nyugati törzsei az Irtis-folyó vidékén éltek. Az i. sz. IV. századi belső-ázsiai népvándorlások során a tinglingek nyugati törzsei Dél-Kazahsztánba, középső törzscsoportjuk az Altaj és a Tiensan vidékére, keleti törzseik pedig a kínai határvidékre költöztek. Újabb kutatások szerint a tingling név a kínai forrásokban később feltűnő tielö (vö. ott) név nyelvi előzménye.

Tohár: indo-európai (de nem iráni típusú) nyelvet beszélő nép, amelyet a kínaiak jüecsi (l. ott) néven említenek. Kína észak-nyugati szomszédságából az i. e. II. században nyugatra, az Amu-Darja vidékére költöztek. Újabb szállásterületüknek az Amu-Darjától délre levő részét, az észak-afganisztáni Talakán, Kunduz és Balh környékén, az arab–perzsa források *Toharisztán*-nak nevezik.

Toharisztán: l. tohár.

Trogus (Pompeius Trogus): az augustusi korszak (i. e. 42–i. sz. 14) történetírója, akinek a 44 könyvből álló nagy történeti műve világtörténeti összefoglalás volt, a római történelem kizárásával. A művet mi csak Justinus II. századi kivonataiból ismerjük.

Tuhszi: l. duhsz.

Tung-tien: Tu Ju enciklopédikus történeti műve, amely i. sz. 801-ben készült és elveszett, régi művekből, közöttük a Vej-sunak a nyugati országokat tárgyaló elveszett fejezetéből is közöl részleteket.

Turán: Irán ősellensége az iráni őstörténet epikus és mitikus változatában. Földrajzi helyzetét régi forrásaink nem jelölik meg pontosan. A későbbi időkben azonban a név világosan a nomádok Amu-Darján túli országát jelöli. A türk korban a perzsák a *Turán* nevet a hasonló hangzású, de egészen más eredetű *türk* névvel kapcsolták össze. Turán fővárosa a pártus és szászánida korban a Szir-Darja

melletti Kang városa volt (l. Kangkü). Ez világosan arra mutat, hogy Turán már igen korán a steppei nomádok országával volt azonos az irániak szemében. Kérdés, hogy jelölhetett-e ugyanez a név egy dél-afganisztáni tartományt az iráni történelem legkorábbi szakaszaiban, amelynek neve szintén Turán-nak hangzott. — A török népek, mikor megismerkedtek az Iráni Eposszal, maguk is Turán népének kezdték tekinteni magukat és büszkén vallották magukat a turáni király, Afrasziják leszármazottainak. Modern időkben politikai célzattal élesztették fel a „turáni" rokonság tudománytalan gondolatát.

Tuval-ász: a IX. századi kaukázusi alánok egyik nagy törzsének a neve az arab forrásokban (l. ászi, duhsz).

Türk: nagy belső-ázsiai törzsszövetség, amely i. sz. 555-ben döntötte meg végleg Belső-Ázsia korábbi urainak, a zsuanzsuanoknak (avaroknak) a hatalmát. A türkök, a heftaliták legyőzése után (i. sz. 557 táján) rövid idő alatt a Góbi-sivatag környéke és a kínai határvidék, valamint az Amu-Darja között egész Belső-Ázsiára és Nyugat-Turkesztánra kiterjesztették fennhatóságukat. 567-ben, nyugat felé terjeszkedve a Volgát is átlépték és az ogurokból, valamint a Kaspi-tenger nyugati partjainál élő szavirokból megszervezték a kazár törzsszövetséget. 581-ben keleti és nyugati részre szakadt a türk birodalom, amely addig is keleti (északi) és nyugati törzscsoportokból állt, egy kagán (keleti törzsek) és egy jabgu-kagán (nyugati törzsek) vezetése alatt. A keleti türkök a Góbi-sivatag körüli területeken, a nyugati türkök pedig az Ili-folyó völgye és a Kaukázus között uralkodtak. A nyugati türk terület magába foglalta Kazáriát, Nyugat-Turkesztánt és Afganisztánt is. I. sz. 630-ban a kínaiak a keleti türk törzsekre, majd két évtizeddel később a nyugati törzsekre is kiterjesztették fennhatóságukat. A 680-at követő évek során azonban mind a keleti, mind pedig a nyugati türk törzsek visszanyerték önállóságukat. A keleti türkök i. sz. 744-ig, az ujgur birodalom megalapításáig tartották kezükben az uralmat Belső-Ázsia felett. A nyugati türkök hatalmát i. sz. 766-ban az ujgurokkal szövetséges karlukok döntötték meg.

Türkmen-steppe: füves és félsivatagi lapály a Kaspi-tenger délkeleti partvidéke és az Amu-Darja között, a mai Türkmen Szovjet Tanácsköztársaság területén. Az i. sz. III. század előtt iráni nomád törzsek, különösen a dahák szálláshelyei voltak itt. I. sz. 350 után hiungnu (hun) törzsek érkeztek a Türkmen-steppére, amelyek magukba olvasztották az ottani iráni törzseket. Itt alakult ki a fehér hun törzs-

csoport, amelyet chionita és heftalita néven is említenek forrásaink, törzsi nevük a csol volt.

Uar-hun: a régi hiungnu (hjón, chón) és az ismeretlen eredetű uar (avar) elemekből az i. sz. IV. században alakult törzsszövetség, amelynek a kínaiak a zsuanzsuan nevet adták (l. avar, zsuanzsuan).

Újperzsa: a perzsa nyelv, történetének az arab hódítás (i. sz. 636) idejétől napjainkig tartó szakaszában.

Varvaliz: az uar-hunok fővárosa Észak-Afganisztánban, a mai Kunduz környékén.

Vej-lio elveszett kínai történeti mű, amelynek írója az i. sz. 235 körüli állapotokat írta le, s amelyből idézetek maradtak fenn egy IV. századi történetíró művében.

Vej-su: az Északi Vej-dinasztia történetéről szóló kínai dinasztikus történeti mű. Eredeti szövege a VI. században készült. A nyugati országokról szóló elveszett fejezetét később a Pej-siből pótolták (vö. Pej-si).

Ven-cseng: Észak-Vej császár (452—465).

Vistászpa (Kaj Vistászp): kajánida király az iráni vallásos hagyományban és az Iráni Eposzban, Zoroaszter pártfogója. Egyik fia Iszfandijár, az Iráni Eposz nagy hőse volt, másik fia, Pisijótan, messiási alak az Eposzban és az iráni vallásos hagyományban (l. Pisijótan). Vistászpa nevének újabb formája az újperzsa forrásokban: Gustászp.

Vuszun: a Tiensan nyugati részén a Kucsától északra levő völgyekben élő nép neve a kínai forrásokban, amely korábban a Tiensan keleti végeinél a Barköl-tó vidékén lakott. A vuszunokat az i. e. II. századi tohár vándorlással kapcsolatban is említik forrásaink. Később Kangkü és a vuszunok harcairól hallunk és arról, hogy i. sz. 91-ben a hiungnu eredetű jüepan törzs telepedett meg a vuszun terület északi részén.

Zacharias rétor (Pseudo-Zacharias Rhetor): egy görög egyháztörténeti író és munkájának szír átdolgozója, aki terjedelmes, a görög eredetihez hozzácsatolt, új anyagot is közöl, egyebek között adatokat a szírek missziós tevékenységéről, valamint a nomádoknak egy VI. század közepén a bizánci források alapján összeállított névjegyzékét is. A missziói adatokat és a a névjegyzéket a szír átdolgozás szerzője perzsiai szír keresztény forrásból vette, amely eredetileg középperzsa nyelven készült.

Zavulisztán: dél-afganisztáni tartomány, amely nevét a heftaliták ott lakó Zavul törzséről vette.

Zemarchos: II. Justinos (565—578) bizánci császár követe, aki 569 és 571 között járt a nyugati türkök tiensani fejedelmi udvarában. Útijelentéséből Menandros közöl részleteket, de megemlékezik róla Efézusi János szír egyháztörténet-író is.

Zonaras: bizánci történetíró, aki a XII. sz. első felében működött. Történeti kézikönyve a világteremtéstől az i. sz. 1118-ig terjedő időt tárgyalja.

Zoroaszter: az Iszlám előtti perzsa vallás, a zoroasztriánizmus (mazdaizmus, tűzimádás) prófétája, aki Kelet-Iránban, az achaimenida kor előtt, talán az i. e. VII—VI. században működött.

Zsuanzsuan: az ázsiai avarok kínai neve (l. avar, uar-hjón). A zsuanzsuan kor az i. sz. IV. század végétől i. sz. 555-ig tartott Belső-Ázsiában.

Időrendi táblázat

i. e. XII—VIII. sz.: a kimmerek a steppe dél-oroszországi szakaszán.
i. e. VIII—III. sz.: a szkíták a steppén, a Kárpátok és a Szir-Darja között; a szakák a Szir-Darjától keletre, a Tiensan, a Pamír és Szakasztán (Kelet-Irán) vidékén, valamint a Minuszinszki medencében; a tohárok Kína északnyugati határain.
i. e. 600(?): Zoroaszter működése Kelet-Iránban; a hvárezmiek délen Merv és Herát vidékén.
i. e. 550—330: az óperzsa királyság (achaimenida dinasztia) kora.
i. e. 484 előtt: Herodotos, „a történetírás atyja" tudósít a nomádokról.
i. e. 334—323: Nagy Sándor hadjárata Perzsia és India ellen.
i. e. III—i. sz. IV. sz.: a szkíta törzscsoportok közül a szarmaták veszi át az uralmat; az aorsz törzsek a Szir-Darja és a Kaukázus között.
i. e. kb. 250—i. sz. kb. 224: a pártus-dinasztia Iránban (az arsakidák).
i. e. 206—i. sz. 220: a Han-dinasztia uralma Kínában.
i. e. III. sz. végén: a hiungnuk (ázsiai hunok) birodalmat alapítanak a Góbi-sivatag környékén; a hiungnuktól északra, a Bajkál-tó déli szomszédságában a tinglingek északi ága; az Irtis vidékén a tinglingek nyugati ága.
i. e. kb. 174—160: a hiungnuk támadása a tohárok ellen; a tohárok nyugatra vonulnak és szaka törzseket vesznek fel kötelékeikbe a Tiensan vidékén; egyes szaka törzsek Észak-Indiába mennek.
i. e. 133—129: vuszun támadás a tohárok ellen; a tohárok nyugatra vonulva elfoglalják Szogdiát és Baktriát.
i. e. 129 végén: Csang Kien megérkezik Ferganába.
i. e. 120 után: II. Mithridates pártus király a tohárok ellen harcol.
i. e. 76: Sinatrukes pártus király és a szakaraukák.

i. e. 43–36: a hiungnuk első nyugati megtelepedése Kelet-Kangküben; Csicsi harcai nyugaton.
i. e. 36: a hiungnu hatalom megsemmisítése Kangkü területén.
i. sz. I. sz. eleje: a kirgizek Jenyiszej melletti északi területükre költöznek.
i. sz. 10 táján: I. Kuzulakadphises megalapítja a kusán dinasztiát (i. sz. kb. 10–i. sz. 250) Észak-Afganisztán területén.
i. sz. 12–kb. 38: III. Artabanos pártus király.
i. sz. 18–50 után: Gondopherres (Rusztem) uralma Szakasztánban.
i. sz. 30 után: az alánok veszik át a vezetést az aorsz törzsek közül.
i. sz. kb. 38–51: II. Gotarzes pártus király.
i. sz. I. sz. közepe: az ászik Kangküből nyugatra, a Kaukázus irányába terjeszkednek; ászi fennhatóság az alán területek felett.
i. sz. I. sz. második fele: Hirkánia önállósul a pártusokkal szemben és keresi a kapcsolatot Rómával; a kusán főváros Északnyugat-Indiában.
i. sz. 51–kb. 79: I. Vologeses pártus uralkodó.
i. sz. 91: a hiungnuk második megtelepedése Kangkü területén.
i. sz. 91–350: a hiungnuk nyugati ága Kangkü területén (a Szir-Darja és az Ili-folyó között, Dél-Kazahsztánban).
i. sz. 100 táján: Maes Titanos kereskedői megismerik a Szir-Darja vidékét.
i. sz. 107–153: a hiungnuk keleti csoportja harcol a tiensani városok vidékén.
i. sz. II. sz. közepe: Ptolemaios Klaudios elkészíti földrajzi művét.
i. sz. kb. 150–180: Tan Si-huai megalapítja a szienpi birodalmat a Góbi-sivatag környékén.
i. sz. 150–IV. sz.: szienpi uralom Belső-Ázsiában.
i. sz. kb. 224–241: I. Ardasir megalapítja a szászánida dinasztiát Perzsiában (i. sz. kb. 224–636).
i. sz. 250 táján: I. Sápur (241–272) szászánida uralkodó megdönti a kusan hatalmat; a Vej-lio földrajzi leírása a nyugati területekről.
i. sz. 260 táján: nyugat-turkesztáni követségek a kínai udvarban.
i. sz. 265–417: a Cin-dinasztia Észak-Kínában.
i. sz. 305–435: Kína kapcsolatai megszakadnak a nyugat-belső-ázsiai országokkal.
i. sz. 310–379: II. Sápur szászánida uralkodó.
i. sz. 311: a hiungnuk felégetik Lojangot; a régi szogd levelek keletkezési ideje.

i. sz. IV. sz. elején: megerősödik az uar-hun (zsuanzsuan) törzsszövetség
i. sz. 350 táján: az uar-hunok első támadása nyugatra, Kangküből előzik a hiungnukat.
i. sz. 350–460: tielö (ogur) törzsek a Kazak-steppe déli részein, a hiungnuk helyén.
i. sz. 350–358: II. Sápur harcai a chionitákkal.
i. sz. 360 táján: az uar-hunok (hjónok, chunok, chioniták) megszállják Szogdiát és Kelet-Toharisztánt; a kusánok (kidariták) Nyugat-Toharisztánba (Balhba) és Északnyugat-Indiába (Purusapura) mennek előlük.
i. sz. 370: a hunok a Volgán átkelve megtámadják az alánokat és megindítják a nagy európai népvándorlást.
i. sz. 370–kb. 470: a hunok európai szereplésének kora.
i. sz. 385–534: az Északi Vej-dinasztia Kínában.
i. sz. 421–439; V. Bahrám (Gór), szászánida uralkodó.
i. sz. 427: Bahrám Gór legyőzi a hjónokat.
i. sz. 435–439: ismét megnyílnak az utak Kína és a nyugati országok között.
i. sz. 436–452: baktriai (kidarita) kereskedők látogatása Kínában.
i. sz. 439–452: II. Jazdgerd, szászánida uralkodó.
i. sz. 444: az északi-mezopotámiai kadisok (hunok, chioniták) részt vesznek a nyugat-perzsiai határon folyó harcokban.
i. sz. 448: a kínai Vej-uralkodó szövetkezik a tiensani, hun eredetű jüepanok népével.
i. sz. 453: Attila halála.
i. sz. 455: Skandagupta visszaveri a hunok (hjónok) első indiai támadását.
i. sz. 457: szogd követek Kínában.
i. sz. 457: a szogdiai nomád uralkodó követei Kínában.
i. sz. 459–474: Péróz, szászánida uralkodó.
i. sz. kb. 460: a hunok (hjónok) Gandharában.
i. sz. 460 táján: a zsuanzsuan (avar, uar-hun) törzsek második terjeszkedése nyugat felé, a Tiensan vidékén; a nyugat-tiensani (Ili vidéki) szavirok Dél-Kazahsztánba mennek az uar-hunok elől és előzik onnét a tielö (ogur) törzseket.
i. sz. 467: a perzsák végleg megdöntik a kidariták hatalmát és elfoglalják Balhot.
i. sz. 467: a Heftal-dinasztia az észak-afganisztáni uar-hunoknál (467–557).

i. sz. 488–531: Kavád, szászánida uralkodó.
i. sz. 496: Kavád a heftalita kadisoknál.
i. sz. 506 táján: a szavirok Európába, a Kaspi-tenger nyugati partjának vidékére költöznek.
i. sz. 506–557: a szavirok uralmának kora a Kaukázustól északra.
i. sz. 516: heftalita követek a dél-kínai Liang uralkodó udvarában.
i. sz. 518–522: Szung Jün, buddhista zarándok és társainak utazása Gandharába.
i. sz. 531–579: Hoszrav Anósarván, szászánida uralkodó.
i. sz. 546: a türkök leverik a tielö törzseket.
i. sz. 552–555: a türkök végleg megsemmisítik a zsuanzsuanok hatalmát.
i. sz. 552–630: az első keleti türk birodalom kora.
i. sz. 557–561 előtt: a türkök és a perzsák megsemmisítik a heftalita birodalmat.
i. sz. 557 vége: az uar-hunok (avarok) a Kaukázushoz érkeznek; szövetkeznek Bizánccal és legyőzik az ogurokat és más népeket.
i. sz. 561 táján: az avarok elérik az Al-Duna vidékét.
i. sz. 563: a vörös hunok (heftaliták) Aszkil törzsének első követsége Bizáncban.
i. sz. 565 ősze: a vörös hunok második követsége Bizáncban.
i. sz. 567–963: a kazár (nyugati türk) birodalom Kelet-Európában.
i. sz. 569–571: Zemarchos és társai követségben a nyugati türköknél.
i. sz. 581–618: a Szuj-dinasztia Kínában.
i. sz. 581–582: belső harcok a türköknél.
i. sz. 582–656: az első nyugati türk birodalom kora.
i. sz. 589: Bahrám Csóbin perzsa főnemes legyőzi a heftalitákat és nyilával megöli a nyugaton portyázó keleti türk kagánt.
i. sz. 598: a türk uralkodó levele Maurikios császárhoz.
i. sz. 603: a tielö törzsek (nyugaton: ogurok) fellázadnak a türkök (kazárok) ellen.
i. sz. 603 után: az onogur-bolgár birodalom kialakulása a Kubán vidékén.
i. sz. 618–907: a Tang-dinasztia Kínában.
i. sz. 629–644: Hiüan Cang buddhista zarándok útja Indiába és visszatérése Kínába.
i. sz. 630 táján: a kínaiak leigázzák a keleti türköket.
i. sz. 630 táján: a középperzsa Hvatáj-námak összeszerkesztésének ideje.
i. sz. 650 táján: a kazárok végleg leigázzák az onogur birodalmat.

i. sz. 660: a kínaiak tervezetet készítenek a meghódított nyugat-turkesztáni terület közigazgatási felosztására.
i. sz. 680—744: a második keleti türk birodalom.
i. sz. 680—766: a második nyugati türk birodalom.
i. sz. 680: az onogur-bolgár törzsek egy része a mai Bulgáriába költözik.
i. sz. 723 előtt: a Mug-hegyen talált szogd iratok keletkezési ideje.
i. sz. 744: az ujgur és oguz törzsek, a baszmilokkal együtt, megdöntik a második keleti türk birodalmat.
i. sz. 766: a karlukok és az ujgurok megdöntik a nyugati türk birodalmat.
i. sz. IX. század: a magyarok a Fekete-tengertől északra levő steppéken.
i. sz. X. század: Firdauszi kora és a Sáhnáme keletkezése.
i. sz. X—XI. század: a mohamedán földrajzi források létrejöttének kora.

Tartalom

Előszó 5

Bevezetés 8

I. Az ázsiai hunok nyugati vándorlásának előzményei 25

II. Az ászik uralma az eurázsiai steppe középső részén 30

III. Kangkü története az i. sz. I—IV. században 40
1. Az Iráni Eposz Kangról és a nomádokról 40
2. A kínai források a Kazak-steppe népeiről 47

IV. Az avarok (uar-hunok) Nyugat-Turkesztánban 53
1. Az uar-hunok megszállják Kelet-Toharisztánt 55
2. Szogdia uar-hun uralom alatt 60
3. Az uar-hunok követei Kínában 62
4. Éremtani tanulságok 63

V. Az uar-hun törzsek története Irán keleti és nyugati határain 65

VI. Bonyodalmak a heftaliták nevei körül 75
1. A heftaliták és a hiungnu—hun kérdés 75
2. Á heftaliták és az avar- (uar-hun) kérdés 84

VII. Újabb vándorlások a steppén 90

VIII. A türk kagán levele Maurikios császárhoz 101
A kutatás történetéről 118
Jegyzetek 122
Magyarázó mutató 135
Időrendi táblázat 154

1. Állatalakos bronzcsörgő, kocsirúd végéről. Szkíta, i. e. VI. század. Magyar Nemzeti Múzeum.

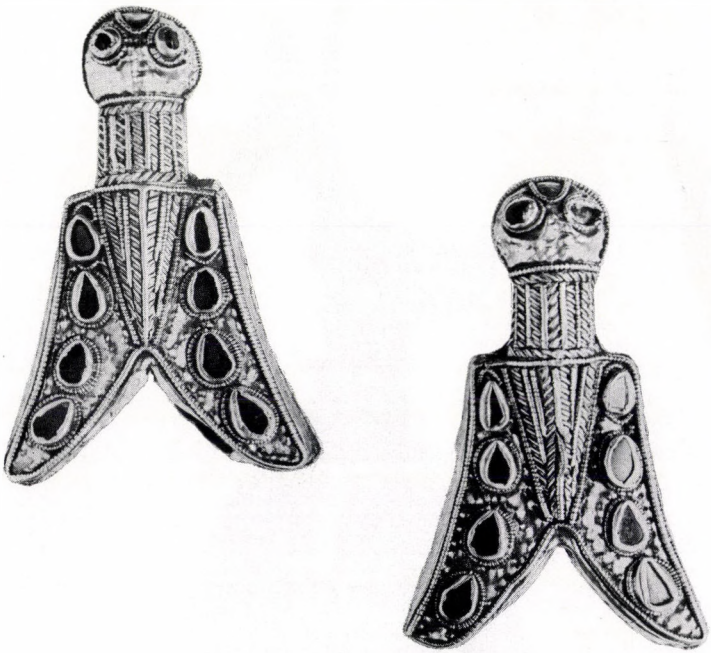

2. Almandinnal ékesített hun-kori arany cikáda-fibulák (Györköny). Magyar Nemzeti Múzeum.

1. Állatalakos bronzcsörgő, kocsirúd végéről. Szkíta, i. e. VI. század. Magyar Nemzeti Múzeum.

2. Almandinnal ékesített hun-kori arany cikáda-fibulák (Györköny). Magyar Nemzeti Múzeum.

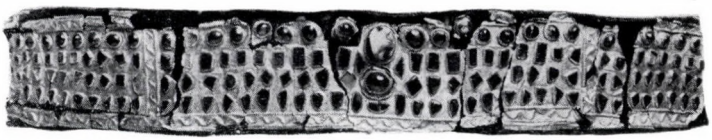

3. Ékkövekkel díszített aranydiadém (Csorna).
Magyar Nemzeti Múzeum.

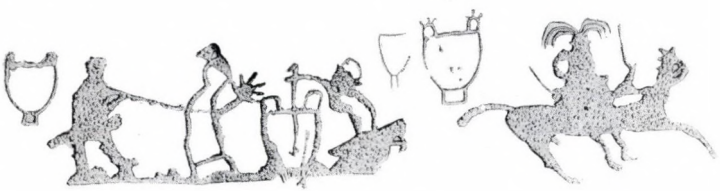

4. Sziklarajz üstábrázolásokkal. Kizil-Kaja.
H. Appelgren-Kivalo, Altaische Kunstdenkmäler, a 299. kép nyomán.

5. Hun bronzüst Törtelről.
Magyar Nemzeti Múzeum.

6. Hun-kori aranyedény Szeged-Nagyszéksósról
Magyar Nemzeti Múzeum.

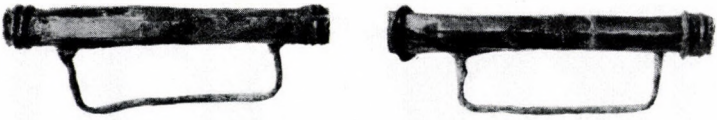

7. Varkocsszorítók a kiskőrösi avar temető 27. sírjából.

8. Varkocsszorítók az üllői avar temető 238. sírjából.
Magyar Nemzeti Múzeum.

9. Avar csonttárgy kiterített rajza.
Nosza. Jugoszlávia. Szekeres László nyomán.

10. Részlet a noszai csontfaragványról.
Avar férfi hosszú hajfonattal.

11. Vadászó lovast ábrázoló avar szíjvég a VIII. századból (Klárafalva). Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

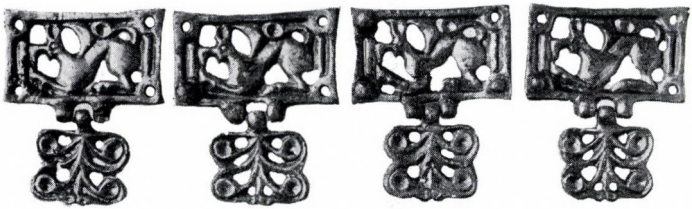

12. Griffekkel díszített avar övveretek a VIII. századból (Dévaványa). Magyar Nemzeti Múzeum.

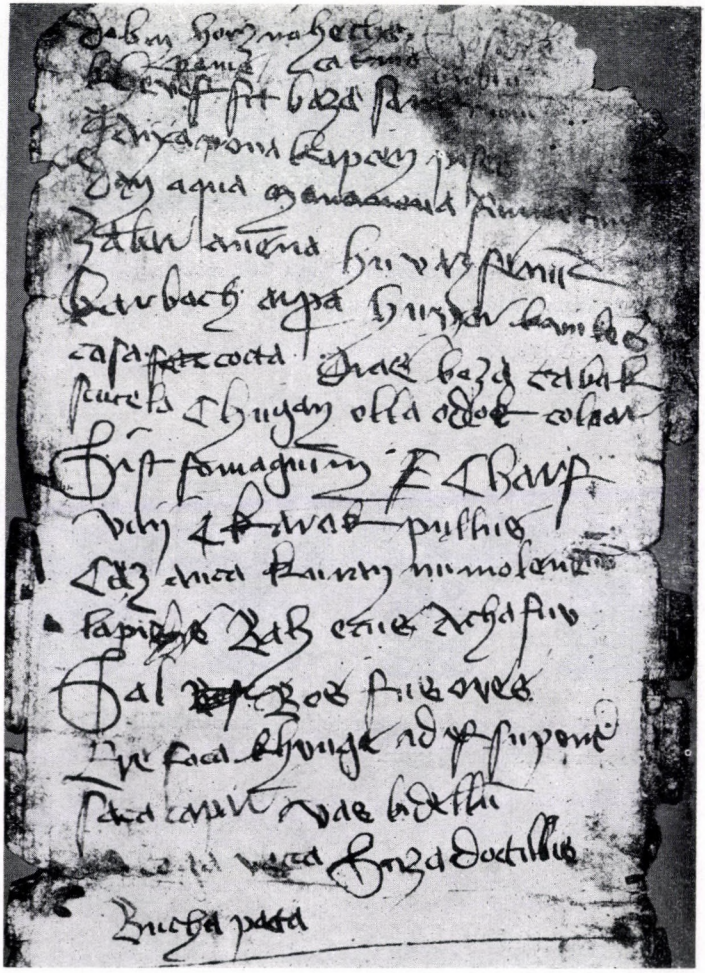

13. A jász szójegyzék, egy 1422-ből származó okirat hátlapján. Németh Gyula értekezése alapján l. itt a 17. jegyzetet.

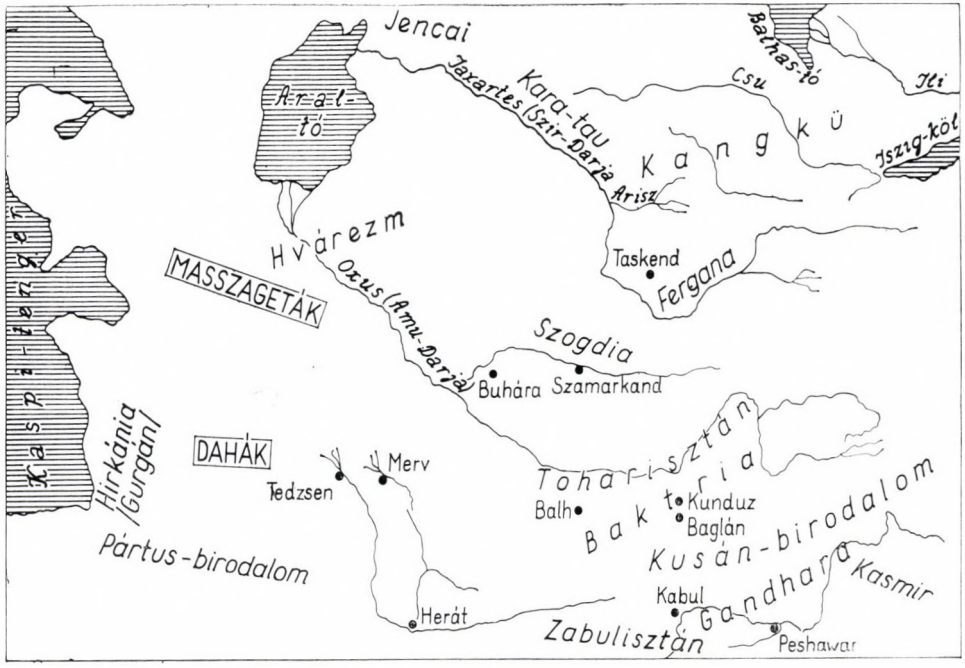

14. Belső-Ázsia a hiungnuk nyugati támadásai idején

15. Belső-Ázsia a jüecsi (tohár) vándorlás után

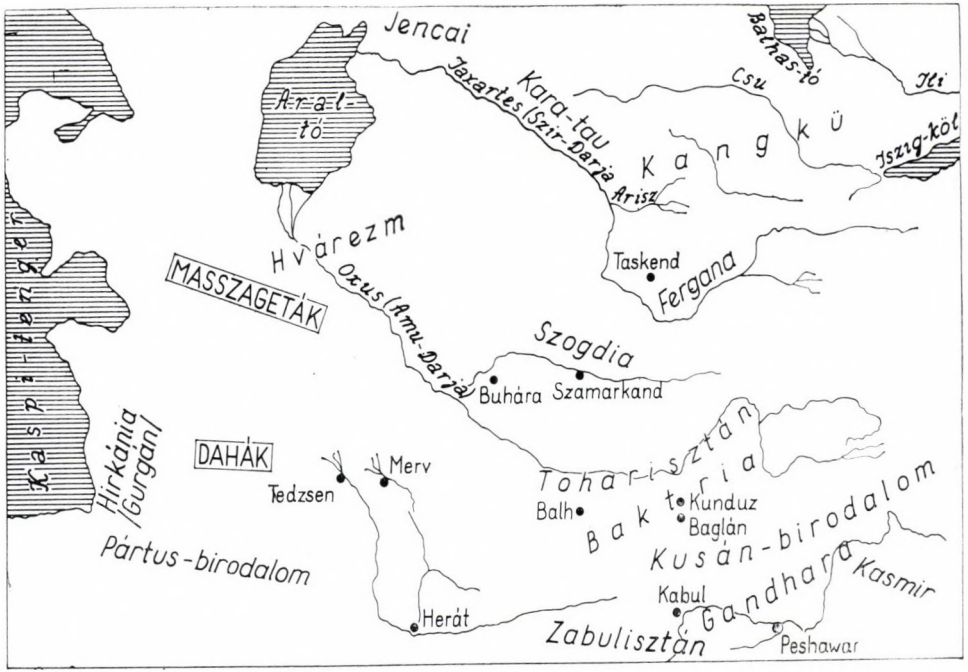

14. Belső-Ázsia a hiungnuk nyugati támadásai idején

15. Belső-Ázsia a jüecsi (tohár) vándorlás után

Ára: 17,— Ft

KÁKOSY LÁSZLÓ

VARÁZSLÁS AZ ÓKORI EGYIPTOMBAN

(Kőrösi Csoma kiskönyvtár 7.)

Régészeti leletek, papiruszok tömege tanúsítja, hogy a mágiának milyen nagy szerepe volt az ókori Egyiptomban. Gyógyítás, megrontás, szerelem kikényszerítése, állatok elleni védelem egyaránt lehetett a varázslók célja. Nemcsak az élők világában alkalmazták a varázslást, a múmiákat szintén amulettek tömege óvta a veszélyektől.

A mágia kedvelt témája az egyiptomi irodalomnak, de a görög és római szerzők is gyakran megemlékeztek az egyiptomi varázsló papokról.

A varázslás koronként más-más módszereket alkalmaz, egyes alapelemei azonban évezredeken át tovább élnek, s ma is könnyen fellelhetők.

A könyv foglalkozik a varázslás történeti-társadalmi hátterével, körvonalazza az egyiptomi kultúrában, vallásban elfoglalt helyét. Óegyiptomi, kopt és görög mágikus szövegek fordításait is közli a szerző és változatos képanyaggal illusztrálja mondanivalóját.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Akadémiai Kiadó